स०ग्र०आ०सं० २२१० प्रवेश सं० विषयः वेदः क्रम सं० १४९

नाम ऋग्वेद संहिताभाष्यम् (३याष्टके १-२ अध्यायौ) ग्रन्थकार

पत्र सं० १-११०, १२३-१४०, १४२-१६३

श्लोक सं० अक्षर सं० (पंक्तौ) ४२ पंक्ति सं० (पृष्ठे) ११

आकारः ११" x ४.९" लिपिः दे.ना. आधारः कागज

वि० विवरणम्

000317 अ.प्रा. १२० रु.

पी० एस० यू० पा०—७७ एम० सी० ई०—१६४१—४० ०००

Indira Gandhi National Centre for the Arts

११९ स १२२ पत्र नही
और १४१ का भी पत्र नही

१२०७८० ९॥

ग्रं०सं०सं० ३२१०

१२० ऋग्वेदसंहिताभाष्यतृतीयाष्टकसंपूर्णपत्र३१० पत्राणि १५१

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥ ॐ नमो श्रीगणेशाय ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे । यन्नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननं ॥ यस्य निश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥ सायणस्य तनुवाकं ... प्रथम आरुरिति ... मंडल द्रष्टा विश्वामित्र ऋषिः ॥ अहरहर्वात ... मंडलादिपरिभाषायाः अग्निर्देवता प्रातरनुवाके विनियोगः ॥ ... आरुरिति ... सवस्य धाराय विनियोगमुक्तः ॥ तत्रेदं तृतीयं सूक्तं ॥ तस्मिन् ... प्रथमा ... आरुरिति ... भवति ॥ प्रविष्टा ... अग्निरस्मत्य ॥ प्रारुः प्रकर्षेण ... रोदसी द्यावापृथिव्यौ ... पितरा ॥ पितरौ द्यावापृथिव्यौ ... नाग्ने ... वाणी ॥ ... नासंचरत ॥ सम्यक् कृत्वा ... तथा ... प्रकर्षेण ... दीर्घमायुः ॥ अग्निश्चिरंजीवनं ... संप्रपादयतः ॥ तत्प्रसरयन्तः ... यथा द्यावापृथिव्यौ ... यजमानस्य दीर्घमायुः ... आरुः ॥ ... नाकः ॥ तस्य छंदसि विहितास्युति आरुरित्यानेन संबंधः ॥ आरुः ऋ गतौ ॥ ... प्रत्ययस्वरः ॥ ... धातोः निपातनाः ॥ ... आदिकः ... प्रकृतिस्वरत्वं ॥ धासः ॥ डुधाञ् धारणपोषणयोः ॥ ... तस्मात् ... ॥
री २

सि प्रत्ययस्वरः ॥ मातरा ॥ ... ॥ ... निपातनात् ... दंसि ॥ ... ॥ विविशुः ॥ विश प्रवेशने ॥ लिटि असंयोगाल्लिडित् ... सुपां सुलुगिति सुपो डादेशः ॥ ... कनिन् ... ॥ निघातः ॥ ... सर्पति ... परिक्षिता ॥ क्षि निवासगत्योः ॥ ... ऋगतौ ... भवति ॥ शकारस्य ... प्रकृतिस्वरत्वं ॥ सुपां सुलुगिति सुपो डादेशः ॥ ... क्विप् ॥ ... प्रादिसमासः ॥ तत्पुरुषे ... प्रकृतिस्वरत्वं ॥ ... तृतीया ... सृगतौ ॥ ... निघातः ॥ इण् गतौ ॥ ... प्रादिसमासः ॥ तत्पुरुषे ...
दा५ निपातः ॥ प्रयक्षे ॥ यज देवपूजा संगतिकरणदानेषु ॥ ... प्रादिसमासः ॥ ... पदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ... दिवक्षसः ॥ ... प्राणयित्री ... कामानां च ... अश्वा ... दिवः ... तानि ... भवंति ॥ सोयमग्निः ॥ मधुमत् माधुर्योपेतमुदकं वहंती ... निरुक्तात् ... नादकाः ॥ ... वाक ... धे ... गाथाः ॥ ... इति निरुक्तात् ...

वाकू १ ... आयु ... निघात

Indira Gandhi National Centre for the Arts

कृतस्योदकस्य सदसिस्थाने चंतरिक्षे दमसंतं दमावासमिच्छंतं वर्त्तिनं कालोपवर्त्तयितः॥ वादेश्रुमे
वापरिचरतिसवातः। दिवक्षसः॥ अद्रूव्याप्तौ। दिवं व्याप्नुवंतीति दिवक्षसः॥ वक्षरोषे रोषाधाधिक्ये यं धत्व
रत्र व्याप्तो वर्त्तते। दिवं वक्षंति व्याप्नुवंतीति असुन्नित्यसुन्प्रत्ययः॥ लोपो व्योर्वलि इति वलोपः॥ रूढस्तत्र रूप
दवस्तीति स्वरत्वं। धिनवं॥ नुरित्युत्तरे धिव इति नु प्रत्ययः॥ इकारस्य गुणः॥ प्रत्ययस्वरः॥ हस्तः॥ घसो व
तो कनिन्नहश्व ध्वितद्धि राजी स्वादिनाकनिन्॥ किन्नाकुणस्तावः॥ निघातादाद्युदात्तः॥ अश्वा॥ अस्यव्याप्तो अग्नि
वृश्चिलटि कणीत्यादिनाक्वन्॥ निघातादाद्युदात्तः॥ तस्थौ॥ ष्ठागतिनिवृत्तौ। छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्त्तमाने
लिट्। आत औ णलः इत्यौकारः॥ निघातः॥ मधुमत्। निदित्यनुवर्त्तते फलिपाटिनमिमनिजनिमित्यादिनामनरू
प्रत्ययः॥ तस्य नियागन नकारस्य धकारः॥ निघातादाद्युदात्तः॥ वायुषु तस्य दितीयैकवचनामाविति यामादे
शः॥ अनुदात्तश्च॥ दमयंतं क्षिनिवासगत्योः॥ अर्तिस्तुसुहुसृधृक्षीत्यादिना मन्॥ दमं मावासमात्मन
इच्छंते। सुप आत्मनः क्यजिति क्यच्॥ क्यचिवतीचं॥ अलसावर्धधातुकयोर्दीर्घ इति दीर्घत्वं च॥ न छंदस्यपुत्र
स्येति प्रतिषिध्यते। क्यच च्चिवादेत्तोदात्तः॥ तदंतात् छत्प्रत्ययः॥ शप शपः पित्वादनुदात्तत्वं॥ शतुश्च सार्व
धातुकस्वरेण तयाः क्यचा सहैकादेशः सत एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येकादेश उदात्तः॥ अमूसुद्धा

आलीमरोह सुयतानमर्वलीः पति सिद्धिकित्यान्यात्रात्रमीगोमनीलप्रष्ठो मतस्साकं लेस्तवातमामूसुमपृश्नीकः॥२॥
किंर
दनुदात्तः॥ उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः॥ स्वरितत्वं। इणगतौ। इणजाकापाकेत्यादिना किन्। तदंतादपनिस्वरः। व
र्त्तीनं। वृद्धवर्त्तिनं। अतत्सातितगयर्थो॥ वृतात्सत्यनिः॥ गुणः॥ व्यत्यनोतादा व् तत्वं॥ गोः॥ गम्लृगतौ। गामर्डइति
डो प्रत्ययः॥ डित्वाट्टिलोपः॥ गातागादितिसूणाणिआष्टरि प्रत्ययस्वरः॥ अपरतीयो आसो मरादहिति। र
घोणो रयिचित्धनानामध्ये विशिष्टधनस्य लंनयिता विद्वान् ज्ञानवान् एतिः॥ अश्वानांपतिरग्निः सो सर्वतः सु
यमाः सुखेन नियंतुं शक्यान् वर्त्ता याभाडवा आराहत आराहयतिस्म। नीलपृष्ठ इष्ट रूधवतीकः बर्कणविद्वि
भागः स्माग्निः अतसस्य सततगमनस्यक्षमे। पाषणे धेंता अश्वा अवासयत प्रकर्षेण वासयतिस्म। निवासे
नग्राम पनीतसततागमनंयाप यितुं शक्यमित्यर्थः॥ सीचादायानुदात्तत्यइत्यनुदात्तः॥ आराहत रूहश्चा उत्ता
त्वात्लिङि रूपे निघातं॥ सुयमाः॥ यमुउपरमे। अस्मात् शक्यार्थ ईषदुःसुषु इति खल। तं उत्तरपद प्रेतति स्वरत्वं
एतिः॥ ऋहाणे। पातडं तिरितिडति। डित्वाट्टिलोपः॥ प्रत्ययस्वरः॥ चिकिता नाचित्तज्ञाने। कासोरूपं। रयिविन
विद्दिलानो॥ क्विप्। रयीणां। नामन्यरस्यामिति विन्नके रूदात्तत्वं। नीलपृष्ठः॥ नीलशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तः॥
बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरत्वं। अतसस्य। अतसातत्यगमन इत्यस्मादत्यविचमितमिर न्नपतिपतिस्यइति अ
सच्। चित्स्वरः॥ अवासयत्। वसनिवासे हेतुमतीतिणिच्। लुङ् लृङ् लङ्क्ष्विड् इत्यडागमः॥ तिङ् तिङः॥
२१

२ ॥मरि त्वाष्ट्र मूर्द्धो यत्र सूर्य्यस्य... ॥दिवो रुचः सुरुचो ...। बहुव्रीहौ पूर्वपद
तिनिघातः॥ पुरुरूपप्रतीकः॥ पुरुशब्द इह संख्यावाची। संख्याया विधार्थे धा इति धा प्रत्ययः। बहुव्रीहौ पूर्वपद
प्रकृतिस्वरत्वं। रूपत्वं दसः॥ अग्ने चतुर्थीमहिमा द्रष्टुमिति। ऊर्ध्वं यं तीर्थं बलिं नेकवृत्त्य॥ वद तः वदनपगानद्यः म
प्रकृतिस्वरत्वं। रूपत्वं दसः॥ ... मानं लोकानां सन्तनं धारमिछंत मामिवदंति धारयति। सधस्थे या समी
हिमादांते बांधवेष्टः सुतमनर्द सुत्य मानं लोकानां सन्तनं धारमिछंत... विवेशाविष्टवान। रादस्यो
पश्यागसि स्वयविदिक्ततान॥ दीप्यमानः सनू अग्निरोदसी द्यावापृथिव्यो व्याविवेश प्रविष्टवान... प्रत्ययस्व
हर्षोतः एकामिव यथा पुमानेकां स्त्रियं प्रविशति। तद्वत्। वाङ्वृक्ष रपत्य मित्यादौ तस्यापत्यमित्यण्डो प्रत्ययेनका शानच
रः॥ सूत्र्यमानं। सुत्र्संस्तनंतमिछंतं। सुप आत्मनः क्यच्। अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः॥ तदंताल्लट्यये नका शानच
रः॥ सूत्र्यमानं। सूत्रसंस्तनंतमिछंतं। स्वप आत्मनः क्यच्। ... तेकाजंतादावस्वरः। शिष्यते। अंगे ति बहुलं छंद
अकारोत वादानिमुक। शानचो लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वान्त ... तेकाजंतादावस्वरः। शिष्यते। अंगेति बहुलंछंद
सीति निसपसादशो त्वा॥ बहुवचने ऽल्ये दितेऽवां दिग्धतान॥ ढ्रुतद्रोष्ठो। छंदसि लिट्। तस्य कानजादेशः॥ दि
सीतिनिसपसादशोनाव॥ बहुवचने ऽल्ये दितेहां दिग्धतान॥ ... संप्रसारणमिति संप्रसारणं संप्रसारणाचेति द्विर्
वचनं हलादिःशेषः ... इत्यस्या स्यास स्यकृतिस्वाप्याः संप्रसारणमितिसंप्रसारणं संप्रसारणाचेति द्वि
रूपत्वं। चिवादं तादात्रः॥ एकामिव। इवेन विभक्त्यलोपः॥ इवपदप्रकृतिस्वरत्वं। चतिवचनात्स्वपदप्रकृतिस्व
रः॥ विवक्षा। विवशानत्यस्मात्त्रिदूरूपं। निघातः॥ अथ पंचमी। कामा न हि सू इति। वस्तः कामानां वषिंड्ड। अरुषस्यारू ३
षाहिंसकाः। तद्धितस्य शत्रुशहित्येने तो चमानस्यर्थः॥ तथाविधस्य मे भावे आश्रय विषयं सुषुजनान्नं नेति उ

१२ ॥इतो चित् स्यो ...
तअपि च जानंत स्ते बुधस्य महतो ऽग्नेः शानेव आ ज्ञाखां सार्द्वजिनारणंति। रमंता यथा च मंत्रः॥ अस्य शासु
रुस्तयासः स चातहष्मंत उग्निजोराय चमन्नशिति। अपि वा। यणां मनुष्याणां अग्निविषया महिनामहती इला गीः
विर रुस्तयासः स चेतद्वृत्तं... दिवोरुचः। फलो कस्य राचकाः सुरुचः। शासनरावमो नादे दीप्यमाना
१३ स्तुतिरूपा वाक्गण्या मणनीयाज्याता। दिवोरुचः फलोकस्य राचकाः सुरुचः। शासनारावमो नादे दीप्यमाना
स्तुतिरूपा वाकगण्यामाणनीयाज्याता। ... क्रियादितं ज्ञाजनाजेति जादेशः॥ प्रत्ययस्वरः॥ अरुषस्यारूषरिषहिंसार्थाः॥ रा
नवंति जानंति। ज्ञावबोधने। क्रियादित्वं ज्ञाजनाजेति जादेशः॥ ... नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं वा वा
षंतीति रूषाहिंसा इगुपधाज्ञतिकः॥ नसंतिरूषा यस्या सा ऽवरुषः॥ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं वा वा
शीडस्वप्ने। इणशीभ्यां वन्निति वन निस्वरः॥ शासने। शासु अनुशिष्टौ। अस्माच्छावल्क्टालितीति प्रत्ययोडु बद
वीस्पोदात्तत्वं रिणंति। निघातः॥ दिवोरुचः॥ रुच दीप्तौ। अस्मात् क्विप्। तेसुरुत्तरति बहुलमिति षष्ठ्या अलुक्। उ
डुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। सुरुचः। बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतादानत्वं। इला। इल स्तुतौ। इगुपध छो
दसः॥ यद्यावाकृ शब्द इष्टावंते तच्चापि वा दनुदात्तत्वेऽधातुस्वरः। गण्या। गणसंख्याने। स्वार्थेण्यतावादावस्यत
याता नाव इत्फदांतत्वं। माहिना। माह रिनण प्रतीति इनण। णिचा उपधाहृद्धिः। व्यत्यायनाद्यदात्तः॥ गीः॥ गृ श
ष्टा अस्मात्क्विप। ऋतइद्धातोः रिति इत्वं। वीरुपधाया इ दीर्घः। प्रातिपदिकस्वरः॥ इति तृतीयस्य प्रथमा प्रथ
मावर्गः॥ ॥तस्मिन् अस्य सहस्रेक ष्ष्ठा उताषि स्या मिति। अताअपिवमाहामहस्यामहतोमहस्यापृथिव्या धा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

वापृथिवी न्यो प्रविदा प्रवेदामन अनुघोषं अनुकथ्यमाणं श्रेयं सुखं श्रेयं ...मिति सुखेनास्तु पगता। तक्षरवं
यजमाना अग्निमनयत। अग्निं प्रापितवंत॥ मार्ग्निर्यत्र यजमानस्तु उद्याद्धत्या दनेनोदकस्यासक्ता अक्तो अ
क्तुशास्त्रा रात्रिमाचष्टे। शर्वरी अक्तुरिति तन्नाम सुपावात। अज्यते सिच्यते नीहारेण जगदस्यामिति व्यक्त्या त्व
क्तु। तस्याः रात्रेः परिधानं धारितो धारकं स्वमात्मीयं धाम तेजः तरित्वा। स्तोऽस्तु इति श्रवणार्थं अस्तु वदत्समीपे
सति। अस्तु संनिहितं करोतीत्यर्थः॥ उताः ऽदितिपृथ्व्या संज्ञा। एवसादित्यादंतो दात्त॥ घोषे। कर्षे शास्त्रे। अस्माकं मणि
घत्रा। लघुपधगुणः। निस्वरः भेदः। अकार तकारायालोपः। छांदसः॥ हृदन्महता रूपसंख्यानमिति विलक्षैरुदात्तत्वं
अनयंत। णीप्रापणे इत्यस्य लङि रूपं। निघातः उद्यो। उद्यास चानास्तु ...नित्यादिना कृनिन्प्रत्ययांतत्वेनोदात्तत्वं। अक्तु इत्यक्तिग
शास्त्रे निपातितः॥ वृत्यायनां तादात्तः। हा चादित्वाद् दाहुदात्तः॥ यत्रालिति तिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं। अत्र धातोः एते
तिनदि ...घितप्रस्मात वानर्त्थि॥ कुरिति कु। क्विवादनिदितामिति लोपः। प्रत्ययस्वरः॥ वक्षो वदप्रापणे छं
दसि लुङ् ङि इति वत्तमे नेलिट्। सकार छंदसः। तिपाणलादशः। लिलीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं॥ ॥अथ
सप्तमी। अध्वर्युभिरिति। उहाभ्वर्गव्यतिरिक्ता कादशा ऋत्विजो भवंति तत्र सप्त वषट्कर्तारः। पंचान्य ध्वरं नयंतीत्यते
पंचभिरध्वर्युभिः सह सप्तविप्रामध्वविना होत्रका॥ वेगमनस्वरा वस्यामः प्रियं निहतमाह्वनीयाख्यं परर ४

... ...शीर्षत...तमी...कूरन्प्रतजतपाशोध्यामाः ॥७॥

...तयालयेति। पोतु सोममानार्थं प्राशुखा गच्छतः॥ अजुर्याः॥ जरयितुमशक्याः। उद्दणः सोमरसस्यासक्ता रादेवाः
स्तातारामदंतिरूष्टंति। किंच। तदेवा देवानां व्रता व्रतानि यज्ञानमुत्तः॥ अच्चागच्छन्। हिप्रसिद्धो। आम्नप्रसादाहेवाय
ज्ञानलक्षवंत इत्यर्थः॥ रक्षपालनानि व्यत्यायनात्मानदं निघातः॥ निहितं दुधान्नधारणापोषणायाः रित्यस्य कर्मणिनि
ष्ठायां दधातेर्हिरिति हिरादेशः॥ गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं। वीकांतगत्यादिषु स्माद्वित्वा सार्वधातुकार्ध
धातुकायारितिगुणः॥ ङ निङ सामान्यतिङ्स्वरूपत्वं पांचः अनिगं ता चता वितिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। मदंतिमदी हं
र्षे निघातः॥ गुः। इणगतात्वित्यस्मात् लङि इणोगा लुङीतिगादेशः॥ आत इति जुसादेशः॥ बहुलं छंदसीत्युत्तामः। हि
शास्त्रायागानिहन्यते॥ ॥अथाष्टमी। दिव्याहं तारति। दिव्यादिव्यो देवतारूपो दातारा होतारो। होमनिष्पा
दकौ प्रथमा प्रथमौ मुख्यो इमुंसामुं चा दीव्याज ऋजुतिः प्रसाधनकार्मतियास्क॥ मंत्रदृष्टाद्विश्वा मित्रोदं प्रसाधया
मि। सप्तहोतारः सप्तहोत्रकाः स्वधयास्मा मनमदंति... ति कृतास्मात्रे संता व्रतायां व्रतस्य यज्ञकर्मणो दीक्षि
ताः दीध्यनाः। दीप्यमानास्त होत्रकाः अनुव्रतं अनयज्ञेकर्मणि ज्ञतामितिसत्यमेवाग्निमा... वदतिऋजा ऋ
जिकृनिवर्जीनं। निष्प्रवीयंधा तुः प्रसाधनेवर्तीते। निघातः स्वधयास्वलोकं यजमानस्य दधातीव दधाति। स्वधा सो
मः आत्ता सुपसार्थेक इतिक। तत्पुरुषपदप्रकृतिस्वरत्वं। आकु। ऋजच्चकार्यावाची इत्यस्य लट् बहुवः। एषां नामादि
तआहा बहुव इति ऋसादेशः॥ बहुवस्य आहादेशः॥ निघातः। दीध्यमानाः। दीधीङ्दीप्तिदेवनायारित्यस्माच्छानच्तस

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

॥हृ सायंतेमहे अप्सायहृतीद्दिष्ठे स्वित्राश्वरस्नयसुयामा॥ देवहोतर्मित्रेतर श्रिकि वाग्महे देवात्रोदसी एह्यस्मिः॥

विवादंतोदात्तत्वे प्राप्ते। अन्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं॥ ॥ [illegible]नवमी॥ दृषायंत इति। देवदेदीप्यमानहोतः देवा नामाह्वातः॥ हे अग्ने महद्दत अत्याय सर्वानिप्पतिक्रम्य वर्तमानाय चित्राय। नानाविधवस्मीयाय यद्वा चित्राय। दविस्त्रायनीयाय पूज्याय हाश्रकामानां वर्षित्रे तुभ्यं च्चदृध्यं पूर्वं प्रचूनता॥ सुयामा। अतिशायनविस्तृतार[illegible]मयः सर्वतान्याश्रयः प्रवृत्ती यविहवीषि शालाहृषायंतहृषवाचरंति। स्वका इव नवंति। हातारशालानिः समिरुमग्निं हृष्टा सामाज्यय्यः प्रवृत्तीय विहवीषि शालाहृषायंत हृषवाचरंति तत्रवर्षिपंतीति। शालानां वृषवं। यद्वावृष्वार्थ चतुर्थी तथा च महतां त्यस्य चित्रस्य दाक्षायिबर्हिवारस्मायाहृषेवाचरंति। विविद्यो नर्ज्ञानायतः। स च मदहृश्कत्यादनकारा पर्जन्यवदाचरंति इत्यर्थः॥ अपि च मंद्रतरः। यजमानस्य मादयितृतमः। विविद्यो नर्ज्ञानायतः। सर्वमदहृत्वान्मदनकारा पर्जन्यवदाचरंति इत्यर्थः॥ अपि च। आवहा। दृषायंत। उपमानादि मदतः। पूज्यानयष्टव्यानादवानुरादसी द्यावापृथिव्यो चश्वहवि दिक् स्मिन्कर्मणि आवहि। आवह। दृषायंत। उपमानादि मदतः। सुज्यानयष्टव्यानादवानुरादसी द्यावापृथिव्यो चश्वह विदिक स्मिन कर्मणि आवदि॥ पादादित्वान्निघातः॥ धातुस्वरः॥ माह। अकारतकार त्यन्तु हृतो कञ्चुकि ङ सालोपाश्रुतिकङ। अत्र सावर्ध तकायारितिदीर्घः॥ पादादित्वान्निघातः॥ धातुस्वरः॥ माह। अकारतकार त्यनु हृतोकं चुक्यिङ मालोपाश्रुतिकाङ। अत्र सावधितकायारिति दीर्घः॥ पादादित्वान्निघातः॥ धातुस्वरः॥ माह। अकारतकार त्यनु हृतो कञ्चुकि इ सालोपाश्रुतिकाङ। नु ५

त्यालिपिछांदसः॥ हे हन्महतारिति वि[illegible]रुदात्तत्वं। इवी॥ दृपालनश्रयारित्यस्मात् तृजरित्य वु दृवित्तो हृजि दिव्यधियधीत्या दिना कृत्प्रत्ययः॥ किं चाऊणप्रतिषेध उदाह्य पूर्वस्पात्फ[illegible]। उरण रपरः॥ तास्माद्धातो गुणवचनादितिङीषयणादाद्यु दात्तत्वं। चित्रं नित्यप्रत्ययः॥ रादशाश्व प्रत्ययस्वरः॥ सुयामाः। यमनं यामः॥ लाविघञ्। बहुव्रीहो नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं॥ देवा। अपादाविति पर्युदासात् षष्ठिकमाद्युदात्तत्वं। दाता॥ क्रयात स्रात्छांकस्मृता। बहुलं छंदसीति संप्रसारणं। पादादात्तत्वं। [illegible] पिया दनुदात्तत्वं रक्षप दिआमंत्रितचानिघातः। मंद्रतरः॥ मदिस्तुत्यादिषु स्फायितंचिवंचीत्यादिना रक्। इदि वानुमां तेपरेः पिवाद नुदात्तत्वं रकूप ५

॥ हृत्प्रयजो दक्षिणाम्नुद्रः सुकेतवः पृष्मोरवहृत्॥ उतो विद्गने महिना पृथिव्याः[illegible]इकामग्ने पुरु सुमतिः[illegible]॥

द्रविणोदा यज्ञ[illegible]छंदसीति शायो लुक्। ददच्कच्चषद्ध्योनि। निघातः॥ ॥ अथदशमी॥ हृद्धप्रयजङ्य॥ वह्नि। वहप्रापणे इत्यस्य बहुलं छंदसीति शायो लुक्। ददक चषच्चोनि। निघातः॥ ॥अथदशमी॥ हृद्धप्रयज त्ययः॥ वह्नि। वहप्रापण इत्यस्य बहुलं छंदसीति शायो लुक्। दवकवषच्चोनि। निघातः॥ ॥ अथ दशमी॥ हृद्धप्रयजङ्य त्यः॥ वह्नि। वद्धप्रापण इत्यस्य बहुलं छंदसीति शायो लुक्। दवकचषच्चोनि निघातः॥ ॥ अथदशमी॥ हृद्धप्रयजङ्ग त्ययः॥ वह्निः। वहप्रापण इत्यस्य बहुलं छंदसीति शायो लुक्। दवकवषच्चोनि निघातः॥

त्ययः॥ वह्निः। वहप्रापण इत्यस्य बहुलं छंदसीति शायो लुक्। दवकचषच्चोनि निघातः॥ ॥अथ दशमी॥ हृद्धप्रयज त्ययः॥ वह्नि। वहप्रापण इत्यस्य [illegible] त्ययः॥ वह्निः। वहप्रापणे इत्यस्य बहुलं छंदसीति शायो लुक्। दवकवषच्चोनि। निघातः॥ ॥ अथदशमी॥ हृद्धप्रयजङ् त्ययः॥ वह्नि। वहप्रापण इत्यस्य बहुलं छंदसीति शायो लुक्। दवकवषव्चोनि निघातः॥ ॥ अथदशमी॥ हृद्धप्रयजङ्ग

त्ययः॥ वह्निः। वहप्रापणे इत्यस्य बहुलं छंदसीति शायो लुक्। दवकवषच्चोनि॥ निघातः॥

त्ययः॥ वह्नि। वहप्रापण इत्यस्य बहुलं छंदसीति शायो लुक्। ददक चषच्चोनि निघातः॥ ॥ अथदशमी॥ हृद्धप्रयजङ् त्ययः॥ वह्निः। वद्धप्रापण इत्यस्य बहुलं छंदसीति शायो लुक्। ददकवषच्चोनि निघातः॥ ॥ अथदशमी॥ हृद्धप्रयज

त्ययः॥ वह्निः। वहप्रापण इत्यस्य बहुलं छंदसीति शायो लुक्। ददकचषच्चोनि निघातः॥ ॥अथदशमी॥ हृद्धप्रयज
त्ययः॥ वह्निः। वहप्रापण इत्यस्य बहुलं छंदसीति शायो लुक्। दवकवषच्चोनि निघातः॥ ॥ अथदशमी॥ हृद्धप्रयजङ्ग
तो द्रविणः द्रवति। सततं गच्छंतीति द्रविणः। नाष्ट्नानि धीयते। द्रविणः सततगमनस्वभावः। हे अग्ने हृद्धप्रयजः हृद्धानि ति द्रविणः द्रवति। सततं गच्छंतीति द्रविणः। धाष्ट्नानि धीयते। द्रविणः सततगमनस्वभावः। हे अग्ने हृद्धप्रयजः हृद्धानि
हविर्निर्दहत्राणि। न्यन्नानि प्रकर्षेण अयष्टुं प्रकम्यातः। यस्मिन्। सुताः हृद्धप्रयजः। सुवाचः प्रातरनुवाकादिशास्त्रनावाचोया हविर्निदहत्राणि। न्यन्नानि प्रकर्षेणायष्टुं प्रकम्यातः। यस्मिन्। सुता। हृद्धप्रयजः सुवाचः प्रातरनुवाकादिशास्त्रनावाचोया
सोताः सुकेतवः। वयसां मनुष्याणां च शाष्टे सुप्रज्ञाना। एवंविधा उषसः॥ रवतु अस्माकं धनुर्युक्तं यथा नवति तथा उष्ठः सोताः सुकेतवः। चयसां मनुष्याणां च शाष्टे सुप्रज्ञाना। एवंविधा उषसः॥ रवतु अस्माकं धनुर्युक्तं यथा नवति तथा उष्ठ
व्यक्तंति। उताचित्। अपि च हे अग्ने पृथिव्याः विस्तीर्णसी शालायामहि नामहत्त्वेन रुतं संपादितं चित्। यत्किंचित्। एनः प्राप्नु व्यक्तंति। उताचित्। अपि च हे अग्ने पृथिव्याः विस्तीर्णा सी शालायां महिनामहत्त्वेन रुतं संपादितं चित्। यत्किंचित्। एनः प्राप्नु
पघातादिल्लक्षणं पापं मदे मदं ते। यजमानाय म[illegible]मदर्थं संहराज्य से ज्ञपय। हृद्धप्रयजः॥ आन्यासोपि हर्षपत इति क पघातादिल्लक्षणं पापं मदे मदं ते। यजमानाय म[illegible] मदर्थं संहराज्य सेज्ञपय। हृद्धप्रयजः॥ आन्यासोपि हर्षपतइतिक
म्मणि विच। हृविर्यद्दणादधिज्ञाता नवतीत्फक्। बहुव्रीहि वा स्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। द्रविणः॥ द्रुगता वित्यस्मादु दक्षिस्या म्मणि विच। हवियद्दणा दधिज्ञाता नवतीत्फक्। बहुव्रीहि वा स्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। द्रविणः॥ द्रुगता वित्यस्मादु दक्षिस्या
मिननिता नप्रत्ययः॥ उणवादशो। सं बुद्धौ स[illegible]लोपाभावश्छांदसः॥ आमंत्रित चानिघातः॥ सुवाचः॥ नञ्सुभ्यामित्युत्तर मिननिता नप्रत्ययः॥ उणवादशो। संबुद्धौ स[illegible]लोपाभावश्छांदसः॥ आमंत्रितचानिघातः॥ सुवाचः॥ नञ्सुभ्यामित्युत्त
रपदांतोदात्तत्वं। रवतु। रयिर्दिनमस्मिन् व्यक्तं पितनेशति मउप हस्वत्वुच्या मितिम उ सुदात्तः॥ छंदसीतिवत्वं रयेमतौ ब रपदांतोदात्तत्वं। रवतु। रयिर्दिनमस्मिन् व्यक्तं पितनेशतिमउप हस्वत्वुच्यामितिम उ सुदात्तः॥ छंदसीतिवत्वं रयेमतौ ब
हुलं छंदसीति संप्रसारणं। परपूर्वत्वं गुणः॥ ऊष्ठः॥ व प्रस्नुषदाहे। दाहार्थ्याद्यंधातुरत्र प्रकाशने वर्तते। छंदसि लु हुलं छंदसीति संप्रसारणं। परपूर्वत्वं गुणः॥ ऊष्ठः॥ वप्रस्नुषदाहे। दाहार्थ्याद्यं धातुरत्र प्रकाशने वर्तते। छंदसि लु
हीतिवर्तमानलिट्। उसि रूपं निघातः॥ पृथिव्याः॥ प्रथप्रख्यान इत्यस्मात्राथः षिवन्। संप्रसारणं वतिषिवन्प्रत्ययः॥ तस्मि ही ति वर्तमानलिट्। उसि रूपं निघातः॥ पृथिव्याः॥ प्रथप्रख्यान इत्यस्मात्राथः षिवन्। संप्रसारणं वतिषिवन्प्रत्ययः॥ तस्मि
नियागनश्वाता संप्रसारणं। षि[illegible]रादिस्यचेतिङीष्। प्रत्ययस्वरः। तो नाम॥ उदात्तयणा हल्पूर्वादिति। विन नियागनधातः संप्रसारणं। षि[illegible]रादिस्य चेति ङीष्। प्रत्ययस्वरणंतो नाम॥ उदात्तयणा हल्पूर्वादिति। विन
[illegible]कादशी॥ इलामाग्न इति। हे अग्ने पुरुदंसं ब्रं दं सावश इतिकनामसुपर्वि क्षरुदात्तत्वं। दशस्य निघातः॥ ॥[illegible]कादशी॥ इलामाग्नइति। हे अग्ने पुरुदंसं ब्रंदं सावयइतिक सनामसुपर्वि

[illegible]विद्यतु५

Indira Gandhi National Centre for the Arts

अंजंति त्वामध्वरे देवयंतो वनस्पते मधुना दैव्येन। यदूर्ध्वस्तिष्ठा द्रविणेह धत्ताद्यद्वा क्षयो मातुरस्या उपस्थे॥

ती। तवाहं सः श्राद्धः कर्मवाची। पुरूणि बहूनि कर्माणि यस्यासौ तथोक्तः कर्माणि गाः सनिं गवादिप्रदानं पोदयित्री
इलोप तन्नामिकां गारूपां देवतां शश्वत्तमं निरंतरं दवमानाय यजमानाय मह्यं साध साधय। किंच। नत्र स्माकेतू
रुनवज्ञ। शश्वत्तमं उच्छादिष्ट पा गादं तादात्र शो साधा। साध साधय सिद्धो अतनो वितणप्र्यालालिति टिव्यत्यायु
नत्राणा। सर्वपिस्वतिहरादशः॥ तस्यञ्चाता। हरिति लुक् निघातः॥ विजावा। जनाप्राङ्नावि। अस्मादच्चास्यापि हश्पते
इति विनिप। चिद्भानादनुनासिकस्यादित्यावि। उत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। लिंगव्यत्ययः॥ सूनृता। सूनृतायां बहुलंछंद
सीज्ञापा लुंकू। सुसुवास्तिडिति गुणप्रतिषेधः॥ इति तृतीयस्य प्रथमे द्वितीयो वर्गः॥ ॥ अंजंतीत्यष्टमं विश्वामित्रमे
कादशर्चं सूक्तं। अत्रानुक्रमणिका। अंजंति यूपस्तुतिष्याद्या ... चांत्यावनुष्टुभ्यष्टमी विश्वदेवी वा तृतीया सप्तम्या
वनुष्टुभाविति। तद्धयस्य वनस्पतायवक्षा सइति पतत्तृतीया सप्तम्यावनुष्टुभौ शिष्टास्त्रिष्टुभः। तस्य सूक्तस्य
ष्यादेवता। वनस्पतित्रातवत्राइत्यस्याः छिन्नयूपस्यमूलकृतस्था गुदेवता। आदित्या रुद्रा वेमवइत्यष्टमी विश्वादेवी
यूपो वा। अत्रषष्ट्यादीनां बहवो यूपा देवता बहूनां स्तूयमानत्वात्। शिष्टा एकयूपदेवत्या। यूपाजान अंजंतीत्याद्यमिये
पाप्रेषितायूपायाज्यमानायां अंजंतित्वामध्वरे देवयंत इति। क्रणोच्छ्रयाणसमिद्धस्येति द्वाभ्यां। उच्छ्रयस्व वनस्पते
समिद्धस्यश्रेयमाणः पुरस्तादिति सूत्रितत्वात्। यूपे परिव्ययमाणे युवा सुवासाः परिवीत आगादिपरिदध्यादिति सू
त्रितत्वात्। यूपाच्छ्रयणाज्जातो जायते सुदिवन वेत्य... मित्यर्धर्च आरमदिति सूत्रितं। स्वविकादशमिन्यात्रा वर्ग ६

पा४
रुनवज्ञ। पुत्रंस्त्रस्य नय। पोषं स्याद्रुद्वरतितेनवयास्तुमतिः शीतलनासुदिः साविज्ञवाअवंध्यास्ततीअस्माकं १२

२ पिबऋ। यूपे युक्ते कर्म्मणि याश्चो नर इत्यादिभिः षड्भिः पंचभिर्वा संस्तुयात। संस्तुयाद नभिहित्य यथा वो नरादेव
यंता निमिम्य इत्यैः षड्भिः पंचभिर्वेति। तस्मिन्सूक्ते प्रथमा अंजंतित्वामिति। नवस्यातरदद्भिः पलाशादिलक्षण दह
एअध्वरयज्ञे देवयंतः देवानकामयमाना अध्वर्यादियः। दैव्येन मधुना घृतेन एतदेवं मधुयदा ज्यमित्याम्ना
नात्मैव घृतेन च मंजंतीति चयिष्टे तेस्वंतीत्यर्थः। यत्तयदि त्वं ऊर्ध्वस्तिष्ठाः उन्नतस्तिष्ठसि यदि भवामातुरस्याः मातृभूत
याः पृथिव्या उपस्थे उत्संगात ज्ञयो निवासः। यदोर्ध्वस्तिष्ठसि यदि वा चामोशयानाव वीस उभयथापि वृइह अ
स्मासु द्रविणा निधत्तान्तात्वद्धि। बान्पाणानयकृष्य स्पा स्वाता। अंजंतित्वामध्वरे देवयंतमित्यस्या द्वाहाध्वरस्थेन देवयं
तांजंति वनस्पते मधुना दैव्यानत्येतद्धि मधुदैव्यंयदाज्यं यदूर्ध्वस्तिष्ठा द्रविणेह धत्ताद्यद्वा क्षयो मातुरस्या उपस्थे
इति यदि च तिष्ठासि द्रविणामवास्मासु धत्तादित्येवतदाहेति तथा च निरुक्तमपि। अंजंति त्वामध्वरे देवानुका
मयमाना वनस्पते मधुना दैव्येन घृतेन च यदूर्ध्वस्थास्यसि द्रविणानि च नो दास्यसि यद्वा ते कृतः क्षयो मातुर
स्या उपस्थ उपस्थान इति... अनुव्यक्तिगतिहृदाण। रुधादिवात... तस्यलटि ... दनिदितामित्यपक्ष
लापः। आमारञ्जापश्त्यालाप। इत्यस्य स्वरणाङ्कुदात्तः। वा। अमियुष्मत्टेदस्य चमावकत्व च न इति आदशः। हि
तीयायां च त्याकारः। एकादशर्चदातानादात्त इत्येकादशस्यैदात्तत्वं। नविद्यात धातोहिंसास्येति बहुव्रीहि

यद्द्वयासे ५

॥समिद्धस्य श्रयमाणः पुरस्ताद्ब्रह्म वन्वानो अजरं सुवीरं॥ आरे अस्मदमतिं बाधमान उच्छ्रयस्व महते सौभगाय॥ ८२॥

र्वपदप्रकृतिस्वरत्वं॥ षाष्ठेन न समुच्याभिरूपस्य परपदांतोदात्तत्वं॥ देवयंतः॥ दिवानामात्मन इच्छंतस्सुप आत्मनइति
क्यच्॥ क्यचि चेतीत्वं॥ अस्य सार्वधातुकायामिति दीर्घत्वं च॥ नच्छंदस्यपुत्रस्येत्यनेन प्रतिषिध्यते॥ तदंताच्छतृ प्रत्य
यः॥ शपः पित्वादत्र सार्वधातुकस्वरेण वा उदात्तत्वे प्राप्ते तास्याद्यकादश्चानुदात्तानोदात्त इति क्यच एव स्वरः॥ वनस्प
यः॥ शपः पित्वादत्र सार्वधातुकस्वरेण वांउदात्तत्वे प्राप्ते तास्यादिनाउ प्रत्ययः॥ नित्यनुदात्तत्वे धात्वाद्युदात्तत्वं॥ दोष्यनादे
ता॥ आमंत्रितस्यत्वाद्युदात्तत्वं मधुना फलिपादिमिमनीत्यादिना उ प्रत्ययः॥ नित्यनुदात्तत्वे॥ लिटि मिहा॥ इतश्च लोपश्च
वाद्य नयोविति यजुनिचा॥ दृषि॥ यास्य निलोपः॥ निघाताद्युदात्तः॥ तिष्ठा॥ आगतिनिवृत्तौ॥ लिटि मिहा इतश्च लोपश्च
तीकारलोपः॥ शपः॥ शिचात्स्यप्रत्यादिना तिष्ठादेशः॥ लटो डादावित्यडागमः॥ यच्छ श्यागान्निघातः॥ तावः॥ तिष्ठादे
शस्याद्युदात्तत्वेन निपातितत्वादाद्युदात्तः॥ द्रविणा॥ द्रुदक्षिभ्यामिनन्निति इनन्प्रत्ययः॥ सुपां सुलुगिति सुपो डाशः॥
निघाताद्युदात्तः॥ इह॥ इदमश्चाष्टस्य सप्तम्यर्थे॥ इदमो हः इतिह॥ इदमश्चेतीशादेशः॥ शिवात्सवादिशः प्रत्ययः स्वरः
धनात्॥ द्रु धक्ष धारणपोषणयोरित्यस्य प्रार्थेनलो प्रत्ययस्य सह्यपि ष्विति दिरादेशः॥ उदात्तोविति तातश
दृशः॥ क्षयः॥ क्षियंति निवसंति अधिकरणेक॥ क्षयो निवास इत्याद्युदात्तः॥ मात्रा॥ नप्त्रनेष्ट्र इत्यादिना तृजंता वन
निपातनादंतोदात्तः॥ कृतउदितिउसः॥ पूर्वपरयोरुकारः॥ अस्याः उडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं॥ ॥अ
यद्वितीयाः समिद्धास्यति॥ हे यूप समिद्धं दीप्यमानस्याहवनीयाख्यस्याग्नेः पुरस्तात् प्राच्यां दिशि श्रयमाणः तत्र १४

आख्यश्च योरानदद्या कारलोपः दध स्थोश्चेतिभष्
वा॥ नह लकन्तं निघातः वा॥ वादित्वादनुदात्तः ३
उपच्छे आगति निवृत्तौ आतश्चोपसर्गइतिक्त तसुके याध

वर्तमानः ब्रह्म अन्नं ब्रह्मवर्द्धीमित्यन्नमामसु पागात॥ अजरं जरारहितं सम्भृतं सुवीरं शाशनापत्यरूपं ॥ उ
वर्तमानः ब्रह्म अन्नं ब्रह्म वद्धीमित्यन्नमामसुपागात॥ अजरं जरारहितं सम्भृतं सुवीरं शोभनापत्यरूपं॥ छ
स्माद्वंवन्वानः प्रयच्छन्॥ अस्मदमतिं अस्माकं शत्रुकृतां अशनायां अशनायाविपाप्मा वै मतिरिति श्रवणात्॥ तादृ
शमतिं आरे दूरे बाधमानः॥ अनुपदं त्वं महते सौभगाय संपत्यर्थं उच्छ्रयस्व उच्छ्रितो भव॥ कात्यायनेन ब्राह्मणे॥ स
मिद्धस्य श्रयमाणः पुरस्तादिति समिद्धस्य ह्येष पुरस्तादुच्छ्रयते ब्रह्मवन्वानो अजरं सुवीरमित्याशिषमेवाशा
स्तेऽन्वारे अस्मदमतिं बाधमान इत्यशनायावै पाप्मा अमतिस्तामेव तद्द्वारात्नुदते उच्छ्रयस्व महते सौभगायेत्याशिषमेवाशास्ते॥ इति समिद्धस्यति॥ ञिइन्धी दीप्तौ॥ कर्मणि निष्ठायां श्वीदितो निष्ठायामितीट्प्रतिषे
धः॥ गतिरनंतर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं॥ श्रयमाणः॥ श्रिञ् सेवायामित्यस्य लटः शानच्॥ तस्य १८
लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वेन ञ्नात्वात्स्वरः॥ शिषात्॥ पुरस्तात् पूर्वशब्दस्य दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपंचमीप्रथ
दिनास्तातिप्रत्ययः॥ अस्तातिचेति पूर्वस्य पुरादेशः॥ प्रत्ययस्वरः॥ ब्रह्मनंधिष्वस्य यस्यानिसंतस्य प्रत्यादाद्युदात्तः॥
वन्वानः॥ वनु याचने॥ अत्रायं धातुर्दानार्थे वर्तते॥ लटः शानच् प्रत्ययः॥ निघातादंतोदात्तः॥ अजरं न जरा
जरमित्रस्ता इत्थं तत्पुरुष पदांतोदात्तत्वं॥ सुवीरं॥ वीरवीर्ये चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं॥ आरात्॥ एवमादिवादंतो
दात्तः॥ अस्मत्॥ युष्मदस्मदोर्मदिगिति मदिक्प्रत्ययः॥ सुपां सुलुगिति सुपो लुक्॥ मदिक्प्रत्ययस्वरः॥ अमतिं
तत्पुरुष इति॥ सहइत्यादेशः॥ सर्वत्र आमिति त्यकारस्य वकारः॥ निघातः॥ महते॥ वर्तमाने पृषद्बृहन्महद
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं॥ निपातत्वेनाद्युदात्तः॥ श्रयमाणः॥ त्रिषु मेत्रांमित्यस्य तोऽपि चेमिश्र वनैः घास घासः २

...जनस्पते विभिन्दता... सुनिवीतीयमा... [illegible] युवा सुवासाः परिवीत आगात् ...
तिकायन्तानः। नभारसः कोयहं ... तिस्याधी रूननमादेवयेत। हृदन्महतो रूपसंख्यानमिविचित्केसधैंदात्तवा। सोमगायाप्राणान्तृज्जातिवयोवचन
द्वितिनिपातनादन्तोदात्तः॥ सर्वविधीनां छंदसि विकल्पिता। वा विकल्पितत्वादित्युत्तरपदस्यव
इत्यन्ना ऋऋगासि धांत ह्रर्वपदस्य वृद्धिः॥ वनस्पतेत्सुपष्टपृथिव्या अधिपृथिव्या वर्ष्मभूऊर्ध्वः ष्टेद
द्विर्वचेति। निस्वरः॥ ॥अथ तृतीया॥ उच्छ्रयस्वेति। हे वनस्पते परिमाणेन मीयमानः इ
वयजमानादित्यादा उच्छ्रयस्व उच्छ्रितानवा सुमिति ज्ञातमानां बुध्या अयवा ज्ञातानन परिमाणेन मीयमानः इ
यत्तया परिच्छिद्यमानः अयज्ञवाहस यज्ञनिर्वाहिकाय यजमानाय वा धेहि। अत्रमेवाप्यर्थाज्ञाद्वाणे
नदादशिति॥ उच्छ्रयस्व वनस्पतस्त्क छ्रीयमाणाया ... सुपष्ट इत्यस्मिन्निरूपंतमस्तु। वर्ष्मपृथिव्या अधीत्यतो
वर्षिष्ठपृथिव्याय त्र्यूपहन्मि वृतिसुमिति ... यमाय मानावार्चाक्षयज्ञवाहस इत्यादिशेषमाज्ञास्ते। वनस्पते
अन्वादिदिव्यादाष्टमिक मनुदात्तं पृथिव्याः उदात्तयणादल्पूर्वादिति विना करुदात्त सुमिति। माङ्मानइत्यस्य
किनिष्क मास्के ताकारादेशः॥ ज्ञात नयामित्यादौ चेतादौ चनितिन्रत्प्रतावितिगतिप्रकृतिस्वरं वासुपां सुलुगिति
सवर्णदीर्घः॥ माङ्मानइत्यस्य कर्मणि युक्तावृत्ययस्वरः। धाञ्जोलोपे छंदसि लुङ्लङ्लिटः इत्याशिति सिपस्का
रलापः॥ गातिस्थेति सिवालापः। बहुलं छंदस्यमावि निघातः। यज्ञवाहसयज्ञं वहतिप्राप्नोति वहप्रापणे। इत्यस्य
वहिहाधाञ्भ्यः छंदसीत्यसुनुदित्यत्तुहान्तरूपक्षवृद्धिः। गतिकारकयोरिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरं चाच्यति पूर्वप
दप्रकृतिस्वरः॥ ॥अथ चतुर्थी॥ युवा सुवासा इति। युवाहलोगः अष्टाश्यादि ... इत्यर्थः॥ सुवासाः

शोभनेनवाससा रशनया युक्तः परिवीतस्त्र्या रशनया वेष्टितः॥ एवंविधो यूप आगात् आगच्छति। सउस एव यूपः॥
जायमानः सर्वान्यावनस्पतिरूपश्चष्टतया संपद्यमानो भवति। तामवं विधेयूपं धीरासः प्रज्ञाः मनसो द
अयानजायमानः सादीन्यावनस्पतिरूपश्चष्टतया संपद्यमानो भवति। एतस्मि
वयंतः देवानकामयमानाः स्वाध्यः सुष्ठु सर्वध्यनयुक्ताः कवयः क्रांतदर्शिनाध्वर्युदय उन्नयंति उन्नतं कुर्वंति। एतस्मि
न्नर्थे ब्राह्मणं युवासुवासाः परिवीत आगादित्युत्तमया परिदधाति प्राणा वै युवा सोयंशरीरैः परिवृत उत्ते
याभवति जायमान इति अयाह्येषएतद्भवति। जायमानः तं धीरासः कवयः उन्नयंतिस्वाध्यो मनसा देवयंतइ
यावा अन्नचानास्तकवयस्त एवैनमुन्नयंतीति। युवा॥ यौतेः कनिन्युवृषितक्षीत्यादिना कनिन्प्रत्ययः। किवा
ज्ञातात्॥ इत्यजादेशः॥ निवादाद्युदात्तत्वं। सुवासाः। वस आच्छादने। अस्तु नित्यं उद्वातो वासः सिंहत्यसुन्प्रत्ययः
णिवाडुपधवृद्धिः॥ सोमनसीति उत्तरपदाद्युदात्तत्वं। परिवीतः व्येञ् संवरणे। कर्मणिक्तः। यजादित्वात्संप्रसार
णं गतिरनंतर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। अगात् इणो गा लुङीति गादेशः॥ गातिस्थेति सिचो
लोपः॥ अडागमः॥ अयान् प्रशस्यस्य द्विवचनेति जेः प्यप्रदइतिईयसुन्प्रत्ययः। तस्मिन्परतः प्रशस्य श्र इति श्रादेशः॥
गुणः॥ निवादाद्युदात्तत्वं। एकादेश आद्युदात्तः। स्वाध्यः ध्यै चिंतायां स्वाङ्रूपसर्गयोः प्राक्प्रयोगः। अन्येभ्यो पिदृश्य
त इति क्विप्। दृशिग्रहणात्संप्रसारणं। संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपत्वं। हलइति दीर्घः। जसियणा देशः॥ कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। उदात्तस्वरितयोर्यण इति जसः स्वरितत्वादवयंतः॥ सुप आत्मनः क्यजिति क्य

Indira Gandhi National Centre for the Arts

यौन्वोनरो देवयौ ... अयमामनी वर्द्धैवयाविप्र ... दयच्छि वाचं ॥ ९ ॥

ॐ तो ... सुदिनत्वे अह्नां समर्यआ। दिव्येवर्द्धमानः ... तदेवासस्वरवस्तस्विवांसः ... वजावदेस्मदेनापुरर्ली ॥ ६ ॥ १५ ॥
तानिपिन्पूर्वे ... स्वधिति ...

९ ॥ जातो जायते इति। जातः इथिव्यौ वध्यं मंजत्व नेइ अपः समर्य मर्य इति मनुष्यना
च विद्याद तोदात्त॥ ॥ अथ पंचमी॥ जातोय जायत इति। जातः इथिव्यो वध्य मंजत्य नेइ अपः समर्य मर्य इति मनुष्यना
मतिः सहितोविदथ्य वर्द्धमान इ विदथ्य इतियज्ञनाम विदथ्यः सवनेमितियज्ञनाम सुपावातृतस्मिन्न्रह्न आवर्द्धमानः घृ
ताजनरज्ञानापरिव्ययणादिना सर्वतः वाजनमानः सन अह्नां सुदिनत्व जायते पश्चात्नियोजनोदिकारेण यज्ञनिर्वाहकत
ताजनरजानापरिव्ययणादिना सर्वतः ... अपसः कर्मवंतः धीरा ... प्रज्ञा अध्यदियः मनीषा बुध्यानं ... प्रज्ञालनादि
यास्वहानि सुदिनानि करोतीत्यर्थः ॥ अपसः कर्मवंतः धीरा ... प्रज्ञाअध्यदियः मनीषा बुध्यानं स्तुपंछनतिप्रज्ञालनादि
व्याधयति दवयाः दवानायष्टा दवानाद्देवी विप्रापयितावा विप्रमेधावी दाता यथा च स्तुपविषयां स्तुतिलक्षणा वाचं
उदियर्ति। प्ररयति। उधारयंतीत्यर्थः॥ अकार्थ बाह्मणं। जातो जायते सुदिनत्वे अह्नामिति जातो ह्येष जा एतज्जायते सम
यज्ञावि दाथ्य वर्द्धमान इति वर्द्धयंत्यवैनं ... तिधीरा अपसो मनीषा ... तो ह वयाविप्र उदियर्ति वाच मिति देवव्यया
विनं सन्नि वदयति। सुदिनत्वे सुदिनानां वाह्य इति तस्य नावस्व तानाविति वः सामास्य ... तादात्तत्वं। वृतनीति। प्रकृत एव ने। कि
यादिवाहा वादिवा दृस्व॥ प्रत्ययस्वरः ... दवयाः ... याप्राप्याण। आतामनिनिति विच्प्रत्ययः ... उत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं इ
यर्ति स्नगातो। जुहोत्यादिः। अस्यासस्य। अर्तिपिपर्त्यो श्चति इति अस्यास स्यासवर्णइतीयङादेशः। नियातः इतिद्वितीय स्य
यर्ति स्नगातो। जुहोत्यादिः। अस्यासस्य। अर्तिपिपर्त्योश्च ... निघातः इतिद्वितीयस्य
प्रामस्तीयावत्र्य॥ ॥ अथ षष्ठी॥ याव्वा नर इति। ... पाः देवयतः दवान्कामयमानाः नरः कर्मणां नेतारा ध्वर्य
दयः। यात्वः। यान्रूप्यान्नि मिमस्र॥ ... प्रविद्धि उः ... वो अपि वा ह वनस्पते स्वधितिः परशुः ... दीन्याम्प्रपांस्तत ८
त्रविद्धेशा देवासः दीप्यमानाः स्वरवः स्वरुशब्दः सस्वलवाची ... तः लुप्तमघीयः। तस्विवांसा ... तस्त्वेता ... पा॥
२१८ २१२

... मेइ वव्कपासो ... मिमितासो ... ॥ २२ ३५

॥ मेइ ... निमिमस्र ॥ द्वितीयं ... अपत्य सदितं रत्नं उत्तमं धनं दिधिषं उक्षरयं उपपय छंदत्यर्थः॥ निमिमस्र॥ डु मिञ् प्रक्षे
आस्म आस्मिय जमानाय प्रजावत अपत्य सहितं रत्नं उत्तमं धनं दिधिषं उक्षरयं उपपय ... यह नाया गादनिघातः। सति शिष्टस्वरो बलीयानिति
यगाइत्यस्य लिङ्कसि असंयागाल्लिट् कित् इति किद्वावोगुणाभावः॥ ... यातय ... अन्नेति स्व
वचनात्स्वत्ययस्वरः। स्वधिति स्वशब्दाष्टोपपदात् धारणइत्यस्मात्किन स्वास्वकीयानि चिति धाराधीयात प्रदिष्यात। ...
धितिकस्वः। ततः ... तक्ष करणे इत्यस्मात् ... लिटो लिरूपादनिघातः॥ लिति तिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं स्वरवः स्वरुशब्द
पताप्यायारित्यस्माद्वितीय ... स्वशिद्वित्रयीत्यादिना उप्रत्ययः॥ निवादापूदात्त॥ तस्त्विवांसः ... गतिनिद्दाचिन्माक
दसिलिट् तस्य क्वसुः॥ वास्वेकाजाद्घसामितीडागमः॥ प्रत्ययस्वरः॥ प्रजावत जनीप्रादुर्भावे इत्यस्मात् उपसर्गश्चसंज्ञायामिति ड
ततस्थाप्यो तदस्यास्तीति मतुप् तस्य ... ना दत्तदात्तत्वं। एकादेश स्वरः। आस्मि अस्म छंदस्य सुपांसुलुगिति शाआदेशः॥ द
धिषं उधिषधारणे। जुहोत्यादि निघातः॥ ॥ अथ सप्तमी॥ ये वृक्णास इति। अधिद्दामि ... मायाः ... सः परशुनाछि
न्नायज्ञपाः तस्कच इति कृत्त्विया वीयतस्कच मरुत इति ... चायतास्कचोये स्तूयत ... तेकाव्वि ... निमि
तासः अवाट्युनितराप्रद्दिष्ठा॥ ... त्रसाधम्॥ ... यज्ञस्य साधकाः यथा ... त्रसस्पादिकारा फल ... थायज्ञा
पिअस्वर्विद्वारस्वर्गादिफलदातीति ... वंविधाः ... पाः न अस्मदीयं वीर्यं धारणीयं संतजनीयं ... विदेवत्रादेवेषु
व्यहुमध्येयं अस्मदीयं हविदेवाधीनं ... दवीत्यर्थः॥ वृक्णासः॥ ओवश्च छेदनाइत्यस्यानिष्ठायायस्य विशावतीति प्रतिषे
धः किवाञ्चहिज्यावयीत्यादिना संप्रसारणं। अदित ... तिनिष्ठानत्वं। ... आतोधाता रित्यत्र आत इनियागविनोगाद।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पृथिवी अंतरिक्षं ॥ सजोषसो प्र्यइमं ... देवाः ...

५ ॥ आदित्यासो ... सुनीथा द्यावा... ॥ गतिरनंतर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ यतस्तच्च बहुव्रीहौ प्र
कारलोपः ॥ निमितासः ॥ डुमिञ् प्रक्षेपणे कर्म्मणि क्तः ॥ गतिरनंतर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ यतस्तच्च बहुव्रीहौ प्र
कारलोपः ॥ निमितासः ॥ ... अयमतेर्जीवितस्पर्धी ॥ वायौ वृत्तसंज्ञकावित्यस्मा
त्पूर्वपदस्वरः ॥ वसुः ॥ इणगतौ वित्येस्पलाटिरूपं रेकारलोपश्छांदसः ॥ अयमतेर्जीवितपर्धी ॥ वायौ वृत्तसंज्ञकावित्यस्मा
त्पूर्वपदस्वरः ॥ ... इत्यादिनाउदात्तत्वं ॥ देवत्रा ॥ त्रत्यनुवर्त्तौ ॥ देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्ये
भ्यस्त्रा द्वितीयासप्तम्योर्बहुलमिति कर्म्मणि एपत्रा ॥ ईडवंदवृशंसदुहेत्यादिनाउदात्तत्वं ॥ देवत्रा ॥ ... तत्पुरुषे कृति
भ्यइत्यादिना अधिकरणे अप्रत्ययः ॥ ह्वत्रसाधमः ॥ राधसाधसंसिद्धावित्यस्मादोणादिकासुन् ॥ उत्तरपदप्रकृतिस्व
रः ॥ ॥ अथाष्टमी ॥ आदित्यारुद्राइति सुनीथाः ॥ ... आदित्या द्वादशादित्यारुद्राएकादशरुद्राः ॥ वस
वः अष्टौ वसवः ॥ यद्वा सुष्टु नीथाः सुष्टु तयः स्तुतयः ॥ ... निवक्षामदानि चतिहि श्रूयतां ॥ द्यावाक्षामा द्यावापृथि
व्यौ पृथिवीसु ... इषुविस्तारसमितरि ... ॥ एते सर्वे देवाः ॥ एकमत्येन परस्परं संमताः नूत्नाः इममस्म
दीयं यज्ञमवंतु रक्षंतु ॥ किंच ॥ अध्वरस्य यज्ञस्य केतुं ध्वजभूतं प्रज्ञापकं वा इमं सपत्नं ध्वज्ञैवं तु ॥ उद्धिं तकुर्वंतु ॥ आदित्या ॥
अदितेर्पत्यानि दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्य इति ण्यः ॥ णिद्वादादिवृद्धिः ॥ प्रत्ययस्वरः ॥ रुद्रा ॥ रोदयति सर्वानंतकाल
रादसिलुकि चेतिरक्प्रत्ययः ॥ तस्य अन्त्रियाः ... ॥ प्रत्ययस्वरः ॥ जसः ॥ सुप्त्वादनुदात्तत्वे एकादेश उदात्तेनोदात्त
इत्येकादशस्या ... वसवः ॥ वसनिवासे निदित्यनुवर्त्तमाने शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसीत्यादिना उप्रत्ययः ॥ नित्वा
दाद्युदात्तः ॥ सुनीथाः ॥ णीञ् प्रापणे हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन् ॥ कित्वाद्गुणः ॥ याथघञ्क्तेष्वजित्रपदात्तो
दात्तत्वं ॥ द्यावाक्षामा ॥ द्यौश्च क्षामा च दिवो द्यावा इति द्यावादेशः ॥ देवताद्वंद्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ पृथिवी प्र ११

३ ... ॥ देवानां ... १० ॥
... प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः ॥
ण्यप्रख्याने ॥ व्यधे षिवनुसंप्रसारणमिति षिवनसंप्रसारणं च ॥ ... इति ... प्रत्ययः ॥ अकारश्चांताद
श्वं ॥ अवरुद्धानि निघातः ॥ ... हिंसाकेरणयोरित्यस्मात् ... निवासं मिवसानाः ॥ आच्छादयतः स्वरवः स्वरु
तादृशः ॥ निघातः ॥ ॥ अथ नवमी ॥ हंसाइव इति शुक्राः शुक्रा एते दीप्तानि वासं मिवसानाः ॥ ... यथा नम्मिपंक्तिशः एते ... तत
मंतः श्रेणिशः पंक्तिशः यतानाः प्रवर्त्तमानाः ॥ अत्र दृष्टांतः ॥ हंसाइवेति यथा ... अपि च कविर्निमधिविर्निरध्वादिति ॥ पुरस्तादाहवनीयपूर्व
दग्ध ॥ ज्ञास्मानामस्तु रूपाः ॥ न अस्मानायुः प्रापुः ॥ देवानां पाथः देवानां स्थानमंतरिक्षं पाथ्यांतरिक्षं य
नोगतउन्नीयमानाः उद्धीयमानाः ॥ देवा दीप्यमानास्ते रूपाः ॥ देवानां पाथः ॥ ... पाथो मदीस्याद्रोणितिर्त्तपाथोंतरिक्षमिति ... राथवादीनाम् ... तामतरिक्षम
ध्याख्यातमितियास्कः ॥ पाथो भद्री स्यादुणितिर्त्त ... पा अति ... देवावयवर्त्तीत इत्यर्थः ॥ हंसाः स्वाः इवेनवि
पियंतिप्राध्नुवंति ॥ अध्वर्यो दिशिरू छुयमाणाङ्करूपा अति दिघ्यादेतरिक्षं व्याप्यवर्त्तीत इत्यर्थः ॥ हंसाः स्वाः इवेनविर
स्थलोप इति वचनात् पूर्वपदस्वरः ॥ श्रेणिशः ॥ बव्हल्पादिति शस् ॥ प्रत्ययस्वरः ॥ शुक्राः ॥ शुचदीप्तावित्यस्माद्रन्
प्रत्यादिना रन्प्रत्ययो तावननिपातनादंतोदात्तः ॥ अत्तः ॥ इणगतौ ॥ अस्मात् लुङि रूपं निघातः ॥ ॥ अथ दशमी ॥
१।१।२ शृंगाणि वता स्वरवः स्वरु मंतः वषालवंतः प्रमुक्तकंटकाः अविषिप्तरूपाः पृथिव्यां शृंगिणां महिषादीनां शृंगाणीवता
विषाणानीव संहृहः उत्सहस्र कहनपतेत्येवत्वा ॥ अपि च विहा विविधं क्रियाते दवीयस्त्वेतिविदवीयज्ञः ॥ तस्मिन्यो
ऽह्वाययिकि क्रियमाणाः तत्रोति ... वाघतः ... इति बहुविज्ञामसुपागात् ॥ आघमानाः ... क्रियमाणं सुतिलक्षणं शब्दं तस्मा
Indira Gandhi National Centre for the Arts

३ ॥ [illegible] ॥ सं स्वायस्त्वा वद्द
॥ वनस्पते [illegible] ॥ २५८

न ह्येवमन्ते [illegible] लेधितियात। अस्मानयजमानान वंतरक्षेत्त्वांगाणि स्वदिंसायामि
दृशा व्रूपाः हृतनाज्ये सुसंयामेभुबाधस्कलेधितियात। अस्मान्यजमानानवंतरक्षे तृ स्वंगाणि स्वदिंसायामि
त्य स्मात्कुणातेडस्वायुतिगानुत्तुडागमः। धातोरुस्त्वं च। निर्घ्वरः। वेदह अछंदसि स्तुडल डुल्व टडतिलडार्थेलिटः इ
शयारडतिडरावा रडत्यादेशः॥ ॥ अथिकादवी वनस्पतडति। हे वनस्पते छिन्नमूल स्थाणा तव शाः डे
तृणारवांसमनु विरोह। विशाखरणप्रा डर्व्हतासंदेभात जमानानिश्चितधर्मशाये स्वधितिः परशुः। हस्थाणोय त्वाम
दृत सोलगोयमहा सोनाय्यवरुणाय वलडाणप्रणिनाय। प्रकर्षेणप्रापयामास। सहस्रवचा। सहस्रंसंचा दु
कहमादिचात्मथेदानं। वक्तुविः। हो हर्वीपदमृडतिस्वरः। रुदे मरुदे प्राडलीतिस्त्यस्मादाणी। लिङिकिदाधि
धीतियास्तुडागमः। स्काः सोयायाणाधारडतिमलोपः। लिङ्याशिष्पाङित्यङ प्रत्ययः। अंतोयय इतिइयादेशः। ला
पाव्यावर्लीतियल्लोपः। तुरणः। प्रणिनाय। णीत्र आपरा डत्यस्मात्लिटिणलि रूपं। पादादि त्वाद नि घातो[illegible]। लिङ्
तिप्रत्यथात्सर्वस्मादात्तं। इतिद्वितीयस्य प्रथम सु घी वर्गः॥ ॥ सरवायश्वेतिमवर्चनवमंस्त्रर्के। दे शामित्र
तिवत्यथात्सर्वस्मादात्तं। प्रातरनुवाका
श्वत्व यमनु क्रमणिका। सरवायानववार्द्दं तंत्रिष्टुबंतिमिति। अंत्यात्रिष्टुप्। शिष्टा आष्टीदहृदत्य॥ प्रातरनुवाका
श्विनशस्त्रयाबीद्वीत छंदसि अस्य सूक्तस्य विनियोगः। आश्वतस्यार्जतिखंडस्मातितं। सरवायस्त्वा व्यमग्निर
यज्ञायाहतितस्मिन्सूक्ते प्रथमा सरवायस्त्वति विश्वामित्रः स्तोति। हे सरवायः। सामाज्यादिहविः प्रदातनो ११
एकारकर्त्याग्निमित्राणिम सोसामतुष्पारुविजो वयं अपांनपाते अधानपारं सुजगं वातनधनयुक्तं सुदीधितिं जा

७ ॥ कायमानोवनात्वं [illegible] नततो अग्ने [illegible] निवर्ईनियहर [illegible] ॥ २८९
नत्र अधीसिंसुप्रवर्तिशानम प्रत्तरणं कर्माक्षुषानृति। सुखेनगंतव्यं अनेदसं उपद्वरहितं एतादृशं वां ऊतये
ननदीसिंसुप्रवर्तिशानम पत्तरणं कर्माभुषानृति। सुखेन गंतव्यं अनेद सं उपद्व रहितं एता हशं वां ऊतये
रक्षणाय तु हमादहाणामाहा सरवायः। रखाध्रकथान। समानरव्याखोदात्त इति समानउपपदंडिदित्यनुवर्त्तो।
रव्यातरिण। तस्य डिवादिलोपः। तत्र नियोगन यालोपः। समानस्य छंदस्य सूडति समाव। उपपदस्यादात्त
त्वं। णिदित्यनुवृत्तौ सरवसु रसंबुद्धावितिणिद्वावः। हय्याया दाशा आयक दाताः। वहमहा। हुडु संताके। छंदसिलुड
लिट इतिवर्त्तमानेलिट। क्रादिवादिडसाव। निघातः। ऊताय। अवरह्मणडत्यस्य उदात्तइत्यनुवृत्तौ ऊतियूताती ७२
दिनाक्तिनः। नंताव निपातनादंतोदात्तः। अपो ऊडितामितिविभक्ति रुदात्तत्वं सुजगं। आयफदात्तरवाछंदसीत्फेत्तर
पदाघदात्तत्वं। सुप्रवर्तं कृत्वादयाश्वस्पनरपदाद्युदात्तत्वं॥ ॥ अच्छवितायोकायमानइति। हे अग्नेवनाका
ननानि कायमानः। कामयमानः। वेय तस्मा कारणात्। निहोविद्यमानवृतो अपः। अजागन अगमः गतवान्। दिक्ष
अस्सुप्रविष्टत्वाच्छांतावनीसा तत्र स्मोशेतवनिवर्त्तनं निवतंतत्रा त्वब तनं। ततनचविनाशोलक्ष्यतसविनाशो
नत्रस्थाघनप्रहृष्यातिनत्कृत्यां ताः डूतडत आहाय यस्मात्कारणात् हरसनअहदय दावर्त्तमानस्त्वच्चा सं
धिश्वरणिदूण सुकाष्ठेषु अनेत मथनात्वरण मात्राणास्माकं समीपनवीषि। तस्मात्सवहरतो वर्त्तमानमस्मिन्
नाराचाता अस्मिन्नार्घयाख्या। कायमानः आयमानः कामयमान इति यावनानि वृस्माहर्णगमडपशाम्पतत ति
आयप्रह्लष्यत्सनिवर्त्तनं इतरयन्निदं सर्वमिजायमानइति कायमानः कमुक्ता। कामसिद्ध लटःशानच।
५६ ५२ ५२

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

३११ इयिवांसमतिस्रिधः शश्वतीरतिसश्चतः

गम्नान्येयंतिपर्यन्याल्लुङि ।

३ ॥अग्निं वृष्टिं धा ये जनः ॥ अञ्जुहोसु सि हविः ॥
अर्वाचीनाईदनिधि रासो अह्नो ॥ इत्यस्य बहुलं छंदसीति शपः श्लुः ॥ हल्ङ्यादिना सिलोपः ॥ मोनोधा
मकारलोपश्छांदसः ॥ अजगन् ॥ गम्लृ गतौ ॥ इत्यस्य बहुलं छंदसीति शपः श्लुः ॥ हल्ङ्यादिना सिलोपः ॥ मृषा प्रत्ययः ॥
तारितिनकारः ॥ यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ अडागमस्वरः ॥ प्रमृषः ॥ मृष तितिक्षायां ॥ व्यत्ययेन कर्मणि क्त प्रत्ययः ॥
त्तरितिनकारः ॥ यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ अडागमस्वरः ॥ अनवः ॥ छंदसि लुङ् लङ् लिटः इति लङ् ॥ यद्योगादनिघा
लोपस्त्त अत्म नपदे ॥ ति तालोपः ॥ धातुस्वरः ॥ अन्तवः ॥ छंदसि लुङ् लङ् लिटः इति लङ् ॥ याद्योगादनिघा
न ॥ ॥अथ चतुर्थी ॥ अति तृष्टमिति ॥ हे अग्ने तृष्टं ॥ सर्वाणि लोषं ते ऽवितु ॥ फलप्रदानेन सफलं कर्तुं अ
तिवल्हिषि ॥ अतिरा ॥ यमावाद्य इच्छामि ॥ आयेव ॥ अथापि वसुमन्ता अस्मि ॥ संकेष्टमनस्कोवर्त्तसा ॥ किंच ॥ ब
यषांपाषाडव्रा नाश्ट विजासरव्यं ॥ मित्रा आतामि ॥ वर्त्तासितेषां मध्ये अन्ये अध्वर्युप्रभृतयो या द्वार्दिजः ॥ प्र
यंतिप्रकर्षेण होतुं गच्छति ॥ अन्ये उक्तास्त्व च्युतयश्चत्वारः ॥ पर्यसित ॥ परित आसीनाव र्त्तितावत्ल्हिषि ॥ व्रह्म प्रायण
इत्यस्य सनिरूपं ॥ अस्यास्य सम्बन्धादश्छांदसः ॥ तदंता द्वर्णमान लिटः ॥ थल आर्धधातुकस्येड्वलादेरिती
टः ॥ कास्वत्ययादेमित्याम्नत्तां वति मत्रचात् ॥ निघातः ॥ वष्टा ॥ वसमुपोद इति द्विर्वचनं इण्रामा वित्यस्य सक्रिपरे
को न्यास्या समस्यीत्या मित्यन्यत्रा स्ट्याग तस्य वस्य निघातास्ताव ॥ आसत ॥ आस उपेवशन इत्ररत्वा निघातः ॥
अमि ॥ अस्तु तुवितासास्त्यालोपइति सकारलोपः ॥ यहत्तायोगान्न निर्दृत्यात ॥ ॥अथ चतुर्थी ॥ इयिवांसमिति ॥
हे अग्ने अत्र द्रुहः आसधूः ॥ निविरासः ॥ नितरां विरासः ॥ विरतनाः ॥ विस्वादवाः ॥ स्रिधः ॥ बाधकान् शत्रून् बलेन अतिक्र
म्य इयिवांसं गच्छंतं शश्वतीः बह्वीः सश्चतः संगतिकारिणी सेना आतिअतिक्रम्य गच्छंतं अस्तोः अतं निरादितं अत १२

स्तु नतृतीय

६ ॥सहस्रवो सप्तिं अस्वना ॥ त्रिमिच्छा तिरोहितो रेनेन यमाना रिष्याः परावतो देवेभ्यो मथितं परि ॥
एवं सिंहमिव गुहा प्रविष्टं सिंदमिव सीमं ईमन वां अहं विदन ॥ अनुगम्य अलभंत ॥ इयिवांसं ॥ इण् गतावित्यस्य
क्वसौ ॥ उपयिवाननाश्वाननूचानाश्चेति निपातितः ॥ प्रत्ययस्वरः ॥ स्रिधः ॥ स्रिध ॥ क्षया द्यस्या बाधणार्थो वा क्विपि इति
क्विपि ॥ धातुस्वरः ॥ सश्चतः ॥ षस्त्र गतौ ॥ उकारस्य व्यत्ययेन वकारः ॥ लटः शतृ ॥ आत्रादेशः ॥ प्रत्ययस्वरः ॥ अविदन ॥ विद
क्विप ॥ धातुस्वरः ॥ सश्चतः ॥ षस्त्रगतौ ॥ उकारस्य व्यत्ययेन वकारः ॥ लक्षस्य टः ॥ शत्रादेशः ॥ अद्रुहः ॥ द्रुह जिघांसायां ॥ सं
तानेइत्यस्या ॥ लङि रूपं ॥ निविरासः ॥ नितरां विराः ॥ आज्जासेरसुगित्यसुक् ॥ समासस्वरः ॥ अद्रुहः ॥ द्रुह जिघांसायां ॥ सं
पदादित्वाजा व क्विप ॥ बहुव्रीहौ नञ् सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥ श्रितं ॥ श्रिञ् ॥ सेवायामित्यस्य क्त कितांतः ॥
रप्रतिषेधः ॥ प्रत्ययस्वरः ॥ ॥अथ पंचमी ॥ ससवांसमिति ॥ मातरिश्वा वायुः इन्द्रादच्छं त्मना स्वेच्छया अरण्युप्रवे
शेन निरादितं निलीनं परिपरितः मथितं मंथनेन निष्पादितं यमग्निं दिवस्पत् ता दाप्यं च उद्धीः ॥ देवा चैपरा व
तः दूरदेशात् आनयत् आनीतवान् ॥ तत्र दृष्टांतः ॥ सस्रवांसमिव यमाश्च्छेदेन समस्रवांसं सरंतं गच्छंतं तं उ त्रापि
ता बलाद् आनयति तद्वत ॥ सेस्रवांसमिव ॥ सृ गतावित्यस्मात् लिटः ॥ तस्य क्वसुः ॥ इत्वनवित्नश्लोलोपश्च क्वा प्रत्ययस्वरः ॥
त्मना ॥ आत्मन् शब्दस्य मंत्रेष्वाङ्यादेरात्मन इत्याकारलोपः ॥ इच्छा ॥ यद्धातो व छंदसीति च्यत्यय मद्या प्रत्ययः ॥ प्र
त्ययस्वरः ॥ एनो अरवोदत्ताद्वितीयाटोस्वेनः इत्येनादेशः ॥ च्युरदात्तवा नयत ॥ णीञ् प्रापणे इत्यस्य लङि रूपं ॥ अ
डत्तश्छांदसः ॥ मातरिश्वा ॥ मातर्यंतरिक्षे श्वसितीति ॥ श्वन्नुक्षन्नित्यादिना निपातितः ॥ ॥अथ षष्ठी ॥ यम
पंचम वर्गः ॥ ॥अथ षष्ठी ॥ तं त्वा मर्ता अगृभ्णत देवेभ्यो हव्यवाहन इति हव्यानि वोढ देवेभ्यो मर्ता मनुष्या अध्वर्युप्रभृत

तामनीअग्नेत्वंदेवेभ्योहव्यवाहनोविश्वान्यग्ने अपिपामि मानुषेन वायविष्ठ)। तज्जस्तवंदसनापाकायचिच्छ्रयति। योयदग्नेपरादःसमालेसमिद्धमपिनावरे। ७। १०

या। तेनाहशामस्तुतिराहितिवावंदिवेभ्यः। यष्टव्यादेवतार्थं अयक्षत अयुक्षत। मानुषा मनुष्याणांहितका
रिन्नयविष्ठ युवतमाद् आम्नतवकचातेवकर्मणा माहात्म्यमविद्वासर्वान् अस्मासिः क्रियमाणान्यज्ञानुय
नयस्मात्कारणान् अपिपामि सर्वतःपालयमि। तस्मात्वां अयक्ष्यतेतिपूर्वत्रान्वयः। अयक्षत। यद्वउपोद
तो। क्र्यादिचात्। अहिज्यावयीतिसंप्रसारणं। छन्दस्युभयथेति। दिवकारस्य सकारः। तिङ्ङतिङ इति
निघातः। हव्यवोदन। वदप्रापणेश्चति धातोर्ल्फिउत्पत्युदात्तो हव्यवेनेतःपादमितिस्फटुनुपक्ष दच्छि। याचना
दश। आर्यपदादिवादाष्टमिकमदात्तत्वं। विश्वान्। विश्वाप्रवशानेइत्यस्मात्। अशिप्रविलिटि रणिकणिखा
णि वाविस्त्यकृनितिकन्। किवाकुणासावः। निबादाद्यदात्तत्वं। अपिपासि। पारक्षणे। अस्यधातारुकणा
र्यवान्नपिबादेश। यच्छेश्यागान्ननिघातः। धातुस्वरः। कुवाहा। चामादयछंदसिविकल्पतेडति। अन्नाद
शातावः। यणादेशः। प्रत्ययस्वरः। यविष्ठ। युवन्नाष्ठादतिशायिन्नितमविती ष्ठन्। स्थूलदूरयुवेतियणादिपर
लुप्यात। पूर्वस्य चगुणः। वास्वादिवात्स्वार्थिकायप्रत्ययः॥ ॥ अ समम। तेरुडमिति। हे अग्नेतव
संबधितदिदंसदङ्गगात्तनंदसन। अग्निहोत्रादिकर्मपाकायचितविच्छद्यः। याष्टी। पाकायतिकमणिचतु
र्थीपाकोदंत्नकः। तद्वद्जमपियजमानेछेदयति। स्वफलप्रदानेनेङ्गजयतिपश्चपुत्रादिभिःपरिवृतंकरो
तीत्यर्थः। छदयतिशष्टोर्चतिकर्मा। छंदयति छेदयतीति। तद्वांत्वामसुपागतं। यद्वापाकशब्दःप्रशस्यवाची 13

पुस्तकालय ... ००

आजुहोताद्वधस्वत्वीरंपावकशोचिषंआशुंदूतमजिरंप्रत्नमीड्यं श्रुष्टीदेवंसपर्यताच

पाकःवामइतिप्रशस्यनामसुपठितत्वात्। तद्वंप्रशस्यंयजमानंअभिमतफलप्रदानेन इज्जयतीत्यर्थः।
यस्मात्कारणादपिशर्वरिशर्वरीसुखअग्नेदिवरेणकालएवसमिद्धदीप्यमानेत्वां प्रशावाहिपदाअउषदाअज्ञायपशवः
समासतसम्प्रागासतेपर्युपासतइत्यर्थः। तदिदंण्यादित्यर्णःयजमानायप्रयच्छतीत्यर्थः। सद्रंनदिकल्याणइत्यस्मात्
तारुपरिवृकत्रत्स्यायतेनिपातनादेतादात्तत्वं पाकाः। पारक्षणइत्यस्मादिणनीकापातात्यादिनाकन्। यायातरदयतरा
त्तादिनतिपीकः। निवादाद्युदात्तः। छदयति। छदअपाकरणे। स्वार्थिणिच्। अदंतत्वाद्गृध्यनाकःनिघातः। समासतः आस
उपावेशने। अदादिछापालुकः। अनकारांतत्वात्। उस्यादादेशः। याद्यागाद्निघातः। तिङ्ङिचादात्तवतीतिगतिनिघातः। धी
उस्वरः॥ ॥ अष्टमी। आजुहोततिचविद्यानोयजमानः प्रेरयति। हेऋत्विजःपावकंचायचिषंवाःधकदीप्तिंशीरंकाष्ठे
ष्वापधीषुवाअनुशायिनंस्वध्वस्वगासनयाज्ञापतेमिमममग्निमाजुहोत। आहुतिभिःसमंतात्तर्पयत। अपिच। आशुंकर्माणि
व्याप्तदूतंआ ... कानकाशिवनादवानांहूतंअनिरंक्षिप्रंगंतारंप्रत्नंपुरातनंइच्छास्तातथादव्याद्यातमानमिममग्निं श्रुष्टी
सपर्यत। श्रुष्टीतिक्षिप्रनामतियास्कः। क्षिप्रंउत्पत्तजुहोतःऊसमादनाया। अस्माद्धातोर्लोट्। जुहोत्यादिभ्यःश्लु
शितिश्लुपःश्लु। श्लाविति द्विर्वचनं। लोटालङ्वदितिभङ्कावस्तस्थमिपांमितितस्यतादेशः। छंदसीत्यनुवृत्तौतस्पतनपत
घनधनाश्चततवादेशः। पित्वाकुणःनिघातः। स्वधरं। वज्ञःडीदीनउत्पामित्सन्नरपदांतोदात्तत्वं। शीरं। शीङ्स्वने
अस्माद्धातोःस्फायितंचिवंचीत्यादिनारक्प्रत्ययः। किवाकुणःसावः। प्रत्ययस्वरः। पावकाशब्दचिह्नमित्यत्रपवनेपावः(?)

Indira Gandhi National Centre for the Arts

नीतिरा ताचीसहस्राण्यग्निं ३शाइदेवानववासपर्यन्। ओतन्यैरस्तृणन्बर्हिरस्मा आदिद्धोतारं न्यसादयन्तां ५

५ चिं सकारयती ति णवक॥ आतोनुपसर्गेकः। प्रत्ययस्वरः॥ बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं॥ आछ्यं
त्रिं सकारयतीति णवक॥ आतोनुपसर्गेकः। प्रत्ययस्वरः॥ अजिरं अजगतिक्षेपणयोरित्यस्मा
आ उत्सच्यास्तो। अस्माद्धातोः ख वा पाजिमीत्यादिना उणा उपधावृद्धिः। प्रत्ययस्वरः॥ अग्नस्य छंदसि गलोपश्चेति गलोपश्चकार
धातार त्रिरशिशि रात्रीथिलतिकिरकप्रत्ययं तावन्निपातनादंतादात्तत्वं। भगस्य छंदसि गलोपश्चेति गलोपश्चकार
न्रप्रत्ययः॥ प्रत्ययस्वरः॥ इद्धं इंधु दीप्तौ। इडभावः दित्यादिना क्तदात्तत्वं। सपर्यन्त। सपरशब्दात्कंड्वादिस्योयक्। भ्राजायां चत्त
तो। लोग मध्यमपुरुषबहुवचनं। शप्। अतोगुण इति पररूपत्वं निघातः॥ ॥ अथ नवमी। त्रीणि शतानि त्रीणि सहस्रानि
त्रीसहस्राणि त्रीणि सहस्राणि त्रिंशच्च नव च चत्वारिंशकं दधिकशतत्रयाणि तत्रिसहस्रसंख्याकाः देवाः इममग्निं सपर्यन्
अश्वजयन्तु किं चाक्षादवाः घृतिरिममग्निमोदन्तां असिंचन्। तथा आस्मै अस्नायतदर्थं बर्हिरस्तृणन्। बर्हिषा आस्तरणं
त्वद्याछादनमुक्तवेन आदि तदनंतरमेवतादेवास्तस्मिन्बर्हिषि एनमग्निं होतारं न्यसादयन्त। उपाविशायन्।
दिवि ५ भज्यमिममग्निं सपर्येयतीति हार्वणान्वयः। देवसंख्याच बृहदारण्यके निहिता। महिमानं एवैषां एते त्रयस्त्रिंश
त्त्वेव देवा इति कतमे ते त्रयस्त्रिंशदष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्यास्त एकत्रिंशदिंद्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिं
शावतिशता। दशानां दशतां श सावः। तस्य प्रत्ययः॥ दश दशतः परिमाणं। माषांशतानि संख्येत्यादिना सुपाडादश
धा२ प्रत्ययस्वरः॥ त्रीणि सुपां सुलुगितिधस्य सवर्णदीर्घः। फिट्स्वरः॥ सहस्राणि। कर्दमादीनां मध्योदात्तः। त्रिंशता त्रया
प्रत्ययस्वरः॥ त्रीणि सुपां सुलुगिति इवसवर्णदीर्घः। फिट्स्वरः॥ नवा कनिन्नित्यनुदात्तोगुणस्तु १४
णां दशतानां त्रिनुत्ता वः। शच्च प्रत्ययः। त्रयाद दशतः परिमाणमस्य त्रिंशत्। प्रत्ययस्वरः।

सामग्न्यमनीषिणः संम्राजं बर्हिषानां देवं मर्तासदंधने सम्मधुरेः ५

ताविति स्मा धातोनुदिशोर्ध्वंदश्चेति कनिन्। गुणश्च। निवाद्यादात्तः॥ सपर्यन्। लङिरूपं। निघातः॥ अघ्नन्। उघ्नसेवने। आ
ताविस्यस्माद्धातोनुदिशोर्ध्वंदश्चेति कनिन्। गुणश्च। निवादाद्युदात्तः॥ असृणन्। स्तृञ् आच्छादने। लङि बहुवचने क्र्यादिभ्यः
इजादीनामित्यागमः। वृद्धिः। पादादित्वान्निहन्यात्। आगमस्वरः॥ असृणन्। स्तृञ् आच्छादने। लङि बहुवचने क्र्यादिभ्यः
श्ना। झेरंताद्शः। नित्यंडितइतीकारलोपः॥ संयोगांतलोपः॥ आत्यस्नाया रात इत्याकारलोपः॥ लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः॥ आगम॥
सावादात्तः॥ आगमस्वरः॥ वाक्यांबोनिघाताना वाःइसिरित्यनुदात्तोहदनीलाप श्चेति सिः॥ तदनिर्यागनने लोपः॥ प्रत्ययस्व
र॥ असादयंत षड्विशरणगत्यवसादनेषु। अस्माद्धेतुमति चेति णिच्। उपधावृद्धिः। णिचश्चेत्यात्मनेपदं॥ लङि बहु
वचनरूपं। निघातः॥ इति द्वितीयस्य पञ्चमषष्टो वर्गः॥ ॥ मैवामय इति नवर्चं दशमं सूक्तं। विश्वामित्रामोक्षिदमाग्नेयं वा
मग्नाभक्षिदमित्यनुक्रांतत्वात्। प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्राया रोक्षिद्देदस्य स्पसूक्तस्य विनियोगः॥ अथितस्या इति खंड
स्त्रितं पुरुवा वामा मन्य इति। तस्मिन्सूक्ते प्रथमा। वामग्नेमनीषिणो धीमंतः ध्वर्युप्रभृतयाम नसो
मनुष्याः चर्षणीनां प्रजानां सम्राजं अधिपतिं देवं द्यातमानं त्वां अध्वरयज्ञे समिंधते। सामाज्यपयः प्रकृतिनिराकृतिनि।
सम्यग्दीपयंति। मनीषिणः। मनीषा एषामस्तीति व्रीह्यादिस्यश्चेति इनिः। यस्येति चेत्यवर्णलोपः। प्रत्ययस्वरः॥ सम्राजं। राजृ
दीप्तौ संपूर्वादस्माद्धातोः सत्सूद्विषेति क्विप्। क्विलोपः। सामामकारस्य मानुस्वारः इत्यनुस्वारप्राप्तो मोराजि समः क्वाविति
सामामकारः॥ गतिकारकोपपदात्कृदिति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं॥ चर्षणीनां। नामन्यतरस्यामिति विभक्त्युदात्तत्वं। इंधते। इंधी दीप्तौ। अस्माद्धातोर्लट्
उमिति चेति णिच्। लटि स्वरितेत्वात्मनेपदं। श्नमिति श्रदादेशः॥ छंदस्यप्ययथेतिरूपस्या इंधतः उकवासि रनिटीतिणिलोपः

Indira Gandhi National Centre for the Arts

१ वायस्ते हविय मग्नेहोता रवेलितो। गोपा ऋतस्य दीदिहि स्वेदमे॥ २। १

४ सघायस्तेददाशत्समिधाजातवेदसे। सोअग्ने धत्ते सुवीर्यं स पुष्यति ४

निघातः॥ अथ द्वितीयामृचं यज्ञेष्विति। हे अग्ने अध्वरीयन् अग्निष्टोमादिषु होतारं ऋत्विजं होतृनामकमृत्विजं ईलितः॥ दीदिहि दीदिहि प्र

स्तुवंति। तादृशस्त्वं ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य गोपाः॥ गोपायिता सन् स्वे दमे स्वकीये गृहे देवयजनशालायां दीदिहि दीप्यस्व

गोपाः। दीदिहि। दिवु क्रीडादौ। यङ्लुक्। लोट्। जुहोत्यादित्वाद् अभ्यासे दीर्घः। सेर्ह्यपिच्च। संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति। अभ्यासस्य

गुणाभावः। लोपो व्योर्वलीति वलोपः॥ अथ तृतीयामृचं। सघायस्त इति। हे अग्ने यो यजमानः जातवेदसे जातप्रज्ञाय ते

तुभ्यं समिधं समिंधनकारणं आज्यपुरोडाशादि हविः। सिदहाशत् तिददाति। सघ। सखल्लु वीर्यं शोभनसामर्थ्योपेतं

पुत्रं धत्ते धारयति। अपि च। स सः सपत्वपुष्यति पशुपुत्रादिभिः समृद्धो भवति। घ। चादयोनुदात्ता इत्यनुदात्तः॥ ददा

शति। दाशृ दाने इत्यस्माद्धातोः कर्तरि शप्। छिर्वचनं छांदसं। यद्वृत्तयोगादनिघातः॥ अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तः॥ समि

धं तं दीप्तो। अस्मात् क्विचेति क्विप्। उपधालोपः॥ सुपां सुलुगिति शसो डादेशः॥ कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। जातवेदाम्

बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। सुवीर्यं वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। पुष्यति। पुष पुष्टौ। अस्मात् व्यन्

विकरणत्वाद्। निघातः॥ ॥अथ चतुर्थी॥ मा क उत इति। अध्वराणां यज्ञानां केतुः प्रज्ञापकः। सोग्निः सप्तसत्वि

हीद्भिर्निर्वषद्भिः। अज्ञानः। मामाज्याकृतिभिरंज्यमानः सन् देविष्ठो। यजमानार्थी देवेभ्यः यष्टव्या देवेभ्यः यष्टव्य

दावेः सद आगमत्। आगमत्। आगच्छतु। गमत्। लाङर्थे छंदसि। लुङ्लङ्लिट्च्छति लुङ्। इदितश्चाद ङ्। बहुलं छंदस्य

माङ्योगेपीत्यडागमस्याभावः॥ निघातः। अंजानः। अंजू व्यक्तिम्रक्षणकांतिगतिषु। व्यत्ययेन कर्मणि शानच्। चित्वादंतोदात्तत्वं। द ॥ २५

स के तु रध्वराणामग्निर्देवेभिरागमत्। अंजानः सप्तहोतृभिर्हविष्मते ४

प्रतो वेद्यर्य्यंवचो मये तरता हव्य॥ दिपाज्यांती। जिविन्त्र तेनवेधसे॥ २

विष्मते। जुहोतेरर्च्चिशुचीत्यादिना इसिप्रत्ययांतात् विशाष्टनुदात्तः॥ स्वरविधौ व्यंजनमविद्यमानवदिति परिता

पानाअयणं नानुपात उदात्तत्वाभावः॥ इसिप्रत्ययस्वरः॥ ॥अथ पंचमी॥ प्रहोत्रइत्यमिति ये जमानो होत्रादीनां त्रितिसृ

तां होत्रादयः विप्राविप्राणां मध्ये विनो अध्वर्यादीनां ज्योतींषि सत्कर्मानुष्ठानं संपद्यानि तज्जामि विचरत निमित्ततया

ऊर्ध्वगाः सन्तः धामजगताविधात्रे होत्रादेवानां साक्षात् अग्नये हृदंभदत्स्वयं इमाः विश्व रातनं वचः स्तोत्र शास्त्रादि

केवाक्यं प्रभरत संपादयत। नत्ययं पादपूरणः॥ अन्वया त्वावात। अत्यादिवसनाय यथा पक्षाः जगद्धिता परमश्वरः। आ

दित्यादीनि ज्योतींषि करोति तद्वदिति। पन्नाष्टस्य छंदसि विहितार स्वति नरतेत्यनेन संबंधः॥ इत्यदेवाः विदः इतमित्यर्थः॥ श

र्वं इतमिनयोः तिप्रत्ययः॥ नसंज्ञकत्वादवसीलोपः॥ प्रत्ययस्वरः॥ नरत। चन नरणं तोवादिकः॥ निघातः॥ इ

दत्ताव वर्तमाने पृषद्बृहदिति निपातितनिपातनादंतोदात्तः॥ इतिश्चत्तः स्वरः अथ मन्त्रस्य सप्तमाष्टम्याः॥ ॥तस्मिन्नवसके

अथ षष्ठीं। अग्निं वर्धं चेति। यायमग्निः यतः आभिः स्तुतिरूपाभिः गीर्भिः उक्थो जायते। उक्थशब्दः प्रशंसावाची। अननि

शासः उक्थ इति सन्नाम सुपावता अतिशायन स्तुत्यो भवतीत्यर्थः॥ यश्चायमग्निः मदे महते वाजाय अन्नाय द्रविणाय

धनाय च दर्शनीयो भवति। तमिममग्निं ना गिरः अस्माकं स्तुतिरूपा स्तावाचः वर्धयंतु वर्धयंतु इत्यर्थः॥ व

र्धंतु वृधु वृद्धौ। अस्मात् णिच्। लघूपधगुणः॥ छंदस्युभयथेति शपः आर्धधातुकत्वाण्णिलोपः॥ रंतादेशः॥ एरुरिस्य

अग्निं नर्धंतु नो गिरो यतो जायत उक्थ्यः॥ महे वाजाय द्रविणाय दर्शतः॥ ४

अग्नेयजिष्ठो अध्वरे देवान्देवयते यज॥ होतामंद्रो विराजस्यतिस्त्रिधः॥ ७

कार। निघातः॥ उक्तः। त्वयः रिनाषणे। अस्मात्याट्टादिवचिरवीत्यादिना थक। कित्वाद्यचि स्वपीत्यादिना संप्रसारणं उत्तंवास्त्रूतेन सुत्यवेन तत्र त्वत्सख्यः॥ त्वेछंदसीतियत। यस्येतिलोपः॥ तित्स्वरितमिति स्वरितः॥ दशतिः। त्वसूशशिषु जीति अतत्वत्यय॥ चिचादेतादात्र॥ ॥अथ सप्तमी॥ अग्नेयजिष्ठइति। हे अग्ने यजिष्ठः। यष्टतम अध्वरस्य यज्ञे दवयतादवानामात्मानश्छतियजमानायदवान्यजातद्र्थंयि ष्ट्वा श्रादीन्स्तुजया। किंच। होतादेवानामाकान मंदः। यजमानस्यमदयिता सत्रंस्त्रिधः। हृपायित्वन अक्त्रूनतिक्रम्य विराजसि विशेषेण। अग्ने सोयजिष्ठः उक्तं छंदसीति छन्। उरिष्टेमेयस्थितिरचोलोप॥ निचावाद्यदात्तः। देवयते। क्यच। स्त्रिवादेतोदात्तत्वं। शय। पिचादत्तुदात्तत्वं। शत्तु स्वसार्वधातुक स्वरेणा तायाः क्यचा सहिका दशो एकादेश उदात्तेनोदात्त इति अंतोदात्तो देवयत। शष्ट। ततः शत रत्तुमइतिविन्न क्रेरुदात्तत्वं। यज। यजादेव इज्या संगतिकरणदानेषु। अस्मात्ता टा सिपः शप॥ शिपोहिरादन्न॥ आताहरितिदल्लुकि। निघातः॥ राजमि। राजदीप्तो निघातः॥ ॥अथाष्टमी॥ सनःपावकेति। सनः पावक अस्मत्सं बंधिनः पापस्यशोधक हे अग्ने सप्तर्व मंत्र प्रतिपादितमवं षकमतको नियुक्तं सुवीर्यं शोभनवीर्यपेतं च यथा च नवतितथा अस्म अस्मदर्थंच दीदिहि दीप्यस्व। किंचास्मा रस्यः षष्ठ्यार्थे चतुर्थी। स्वविषयस्तुतिकारिणां होत्रा दीनांस्वस्त्ययअविनाशनाय अक्षमायअंतमः अंतिकतमः तषामतिशायनसमीपवर्त्तसिवपावका इह्नूपवान। अ १६

सनःपावकदीदिहि द्युमदस्मेसुवीर्यं। भवास्तोतृभ्यो अंतमस्वस्तये॥

तेत्वा विप्रा विपन्यवो जागृवांसःसमिंधते। हव्यवाहममर्त्यं सहोवृधम्॥ ८

स्मा घातोः एफत्त्। णित्वाद्दृद्धिः वीरकादेशः। आमंत्रितत्वादाष्टमिक मनुदात्तत्वं। दीदिहि। दिवुक्रीडादौ। अस्मा द्यड। उजादीनो मित्यभ्यासस्य दीर्घत्वं। संज्ञापूर्वीका विधिरनित्य इति अभ्यासस्य गुणाभाव॥ बहुलं छंदसीति यड्लुक्। लोटि सिपा हकरीतं परस्मैपदमदादिवत् तिवचनाच्छपा लुक्। सिपा हिरादेशः। दरपिवाद् गुणः। निघा तः॥ घमतेर्। दिवउदित्ये कारः॥ कस्वनुत्था मितिमउपउदात्तत्वं। सुवीर्यं वीरवीर्यौ चेत्यफ त्यदाघदात्तत्वं। अंतमः अंतास्यास्तीत्यं तिकः॥ अतइति वना वितिवन्। अतिशायनं तिक इत्यति शायनतमबिति तमप्। तमतादस्येति तादिलापः॥ निचादाद्यदात्त॥ स्वस्त्ताय। प्रातिपदिस्वर॥ ॥अथ नवमी॥ तेत्वा विप्रा इति। हे अग्ने विप्राः स्तुतीनां विपरकाजागृवांसः अग्निहोत्रादिकर्मणि अप्रमत्ततयाप्रबुद्धाविपन्यवः विपन्य इच्छोमधाविनमाचष्टे वि पश्रितविपन्फरितिनाम सुपागतः। विपन्यावाम्मधाविनः। स्तोतारः हव्यंवाहंहव्यानां वाहारं अमर्त्यं मरणं धर्मरहितं। साहावृधं सहसामथनरूपेण बलनवर्धमानं तादृशं त्वां समिंधाते। सामाद्या ऊतितिः। समद्ध्याती विप्राः। टुवपबीजसंतान। अस्माद्धातोः ऋज्रेन्द्राग्रवज्र विप्रेति त्र स्वत्पये वयो निपातनवाद्याद्यदा त्तत्व। विपन्यवः। विधिविधपनं पतनं स्तुतिंयातीति विपन्यवः। मृगादयाश्चेति कुः। अकारलोपश्छांदसः। प्रत्ययस्वरः जागृवांसः जागृनिद्राक्षय। अस्माल्लिट्। तस्य क्वसु। उगिदचामितिनुम्। द्विर्वचनाभावश्छांदसः। वस्वेका

जाह्वसामितिनियमादिसाव॥ जायो विशिष्ण द्विः क्विति गुणो न स्तावाते। तत्र विशिष्य त्रकसोरथ्यदीतवा
स्ततयस्वरः। इंधस्त। अंधोदीझा। अतस्नाविंतण्यार्थीयं। निघातः। दध्य वाहावद्गापणे। वद अनिषि।
लउत्तरपदे प्रकृतिस्वरत्वं। साद्दाद्दधा द्दधुर्वद्दति। क्वाविति क्विप्। इति रेताथ प्रथमा ॥ ॥
अग्निर्होतेति नवर्चं एकादशं सूक्तं विश्वामित्रं गायत्रं मार्यग्नेयं अग्निहोता गायत्रमित्यनुक्रांतत्वात्॥
प्रातरनुवाकाश्विन शास्त्रायां गायत्रे छंदसी दं सूक्तं सूत्रितं। नहि अग्निर्होता स इन्नेति च तस्य इति। आश्वे
न प्रमायां पावमानाश्चो स्विष्टकृतो याज्याग्निर्होता त्यषा। सदद्यवालई मर्त्य इति पुरोनुवाक्या। द्वितीय
पवमानाश्चो स्विष्टकृतो नुवाक्या। साक्कानि तिस्त्रत्रितंचा साक्कान्द्विधा अग्नियुजो ग्निमीले पुरोहितमिति सं
याज्य इति आग्निमिविक हृक्षेषु तृतीयसवने मैत्रावरुणशास्त्रे अग्निप्रयासीति विकल्पोक नुरूपस्तृ
चः अत्रस्तत्रं। पावावाजा अग्निप्रवो अग्निप्रयांसिवा सादिति। तस्मिन्सूक्ते प्रथमा। अग्निर्होतेति विश्वामित्रस्तो
तिर्होता देवानामाकानाधुराहितः। अध्वरस्य यज्ञस्य विचर्षणिः। विपश्येन द्रष्टा विचर्षणिः विचर्षणिरिति
तन्नाम सुपावात्। स तथा विधोग्निः आनुषक् आनुपूर्व्येण सक्तं यज्ञमग्निष्टोमादिकं वेद जानाति। वद।

विद ज्ञाने। विदो लटो वेति तिपो णलादेशः। लह्य प्रथमपुरुषः। निघातः। आनुषक्। असेमं तादनुषजतीत्या
नुषक्। षंज संगे। धात्वादेः षः सः। अनुषकारस्य सकारः। क्विन्वेति क्विप्। अनिदितामित्यनुनासिकलोपः। उपसर्गात्सुनोतीति ष
त्वं॥ ॥अथ द्वितीया। सद्यवाट्। हविषा वोढा अमर्त्यो मरणधर्मरहितः। उशिक् हवि कामयमानः
हृतः। देवानो हृतः। वनामद विलक्षण या त्नाय निहृतः। यदा च नाहितः। वन अं नंद विलद्दिणं हितमास्पाति
चानाहितः। सतया विधोग्निधिया प्रज्ञया सम्पत्वति संगच्छति। कर्मविषयप्रज्ञान्विता गिरस्मान पिताहक
प्रज्ञान्विता करोत्वित्याशास्त्र। हव्यवाट। वह प्रापणे। वहश्चेति ण्विः। ढत्वजरत्वत्वानि। उत्तरपदप्रकृ
तिस्वरत्वं। प्रत्ययस्वरः। चानाहितः। चनेः चायरत्ने। ह्रस्वश्चेत्यसुच्येतः। चकारान्नुडागमः। तस्मिन्यलोपः
निघादाद्युदात्तः। पुनश्चनासा। छंदसि गतिसंज्ञा वक्तव्येति संज्ञायां गतिरनंतर इति प्रकृतिस्वरत्वं। बहुव्री
हौ उत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। धियासा विवेकाद्य इति निर्के रुदात्तत्वं। ऊडपतीति ऊङ्गतौ। लटितनादिवा। उप
त्यय। लाटा डाटो नित्यडागमः॥ ॥[illegible]या। अग्निर्धियति यज्ञस्याग्निष्टोमादेः केतुः प्रज्ञापकः पु
र्व्यः पूर्वजन्य चिरंतनः सतथा विधोग्निर्धिया प्रज्ञया चतति सर्वं जानीत अस्य एता हज्ञस्यायम्रथ्यं गमन

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्त्नावं तेजः अस्य आकाशा हव्य मानस्य तमसः॥ तरणिर्हि रेकं खलु तिवर्त्तकं मिति यावत्॥ वितीसंज्ञा
तनिघातः॥ अर्थे। रुगतौ। उषिकुषिगार्तिभ्यः स्थन् इति थन्॥ गुणः॥ नित्वादाद्युदात्तः॥ तरणि॥ त्रु प्लवन तरणयोः॥
अत्रिस्तृभूधमीत्यादिना निप्रत्ययः॥ गुणः॥ प्रत्ययस्वरः॥ ॥ अथचतुर्थी॥ अग्नेस्त्वमिति। सहसः सूनुर्ब
लस्य पुत्रं मथनरूपेण बलेन निष्पद्यमानत्वात् सनश्रुते सनातनाद्गु प्रसिद्धौ जातवेदः संजातप्रज्ञ तमि
मम गिरं दवात हवितु जातदेवा वक्षि हविषां वोढारे अत्र एव तानु ऊर्वता मनश्रुतं। श्रुश्रवणे कर्मणि क्तः॥ स्त
तीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। वक्षि वहप्रापणे निरित्यनुवृत्तौ वहिश्री त्यादिना निप्रत्ययः॥
अश्रु एव तां अविहिं साकरणायाः॥ इदित्वानुम्॥ धिन्वि कृण्व्योरच्चेत्यप्रत्ययः॥ अकारश्चांतादेशः॥ लङि व्यत्य
यनात्मानपदं॥ निघातः॥ [illegible]पंचमी॥ अदाभ्य इति। मानुषीणां मानाज्जातानां पुरुषतां सन्मार्गप्रदर्श
ननाय तोयं ता अतएव त्र्संसिताः प्रज्ञाः विविक्ति प्रवर्त्तकं चेनोनासु प्रदातुं त्वरायुक्तः। आलस्यरहितः स्थः
हविषां वहनाय स मदहशः सदा सर्वदा तक मणिनवः तनः न युर्मथनादाज्ञिनवः एवं विधोग्निः अदाभ्यः
अहिंस्य नकेनापि तिरस्कार्य इत्यर्थः॥ अदाभ्यः। दंभु दंभने। दंभ प्रेति वक्तव्य विति कर्मणि ण्यत्। उपधा २८

वृद्धिः॥ नदाभ्यः नञ् समासे तत्पुरुषे तुल्यार्थेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं॥ पुरएतां॥ एण गतौ। सुलूटचा
गुणः॥ द्वित्वादंतादाच्॥ मानुषीणां। मनोर्जातावञ्यतौ पुक्चेति अञ् हिहाणाश्रितिङी पञित्वादाद्युदात्तः
त्वरा संभ्रमः इति धातो निरित्यनुवृत्तौ वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो निरिति निप्रत्ययः॥ ज्वरत्वरेत्यादिना
ऊठ् तस्य नित्वादाद्युदात्तः॥ संहितायां ढूलोपे पूर्वस्य तिदीर्घः रथ्यः॥ दनिकामिनी रमिका वि इत्यइतिथ
प्रत्ययः॥ कित्वादनुदात्तापदेशेत्यादिना नुनासिकलोपः॥ नित्वादाद्युदात्तः॥ सदास्वराद्दिपुत्रच आद्युदात्तत्वं
नपंहितत्वादाद्युदात्तः॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे नवमो वर्गः॥ ॥ तमिति[illegible]॥ साकाद्विश्वाइति। अ
त्रियुजः आजिया अश्वाः विश्वाः सर्वाः सिनाः साक्षात् सदमानः स्ववालन तिरस्कुर्वाण अश्वकः शत्रु निरदिस
तः देवानी ऋतः कत्वाहविः प्रदानताप्यापकः एवं भूतोग्निः उविश्रवस्तमस्तु विशाश्चो बहुवाची उ विश्व
इति तन्नामसु पाठात्। श्रवः शब्दान्नवाची श्रव इत्यन्ननामाः श्रूयत इति निरुक्ते विधानात्। अतिशाय
नविधमन्नाय तावद्वीति यस्मादेवं तस्माद्स्मानपि बहुविधान्नाप्तताकरोत्विति ताव साक्षात्सा
हमर्षणात्य स्वरूपः सोसा क्षात्मा। क्षांघति निपातनाद्विर्वचनं निडागमश्च नन्तवति परस्मैपदे च

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नवति। कसुस्वरः। ऋजुः॥ ऊनः ऋजुः किचागुणाभावः॥ उवङादेशः॥ अंतोदात्तः॥ ऋवः॥ ऋवेण। हूयतेकं
मितिकर्मणि असुन्प्रत्ययः॥ अतिशायनेन विश्रवा इति अतिशायातमविदितमयं। बहुव्रीहौ पूर्व
पदप्रकृतिस्वरः॥ ॥अथ सप्तमी॥ अग्निर्यथा सोति। दाश्वान् हविर्षां दाता मर्त्यो मनुष्यो यजमा
नः वाहसा हविर्षां वाहकना अग्निना प्रयांस्य नामिश्रुत्य श्नोति। अग्निः सर्वतः प्राप्नोति किं च पावक शोचि
षः बाधकदीर्घ रायसकाशात्। त्वयं शृदं चाच्याश्नाति। प्रयांसि प्रीडुखीणतो। अस्माद्धातोरेतन्नावि
ताण्यर्थोदसुन्प्रत्ययः॥ प्रीणयतितन्हानिति प्रयांस्यन्नानि लिचादाद्युदात्तः। वाहसाणि दिव्यनुवृत्तो
विदितदाश्वसः छंदसीत्यसुन्। णिश्चा उपधा वृद्धिः। निस्वरः। दाश्वान्। दाशृदान इत्यस्यासो दाश्वासा
कानिति निपातनादिडागमाद्विर्वचनं च न भवति। कसुन्प्रत्ययस्वरः। अश्नोति। अश्नु व्याप्तौ। व्यत्यये
न परस्मैपदं। निघातः॥ ॥अथाष्टमी॥ परिविश्वानीति। जातवेदसः जातप्रज्ञा विश्वानि धाविना दा
त्रादयां वयं अश्मलव संबंधिनिः मनसिर्निननीयास्तान्मे विश्वानि सर्वाणि सुक्षिता निसुदिता निसु
हुविता ग्र्यतिलिखितानि तत्स्वनिषय रूपामसर्वत आक्रयामः जातवेदस इत्यत्र विग्रहं जाता १९

निसर्वाणि वेत्तीति जातवेदाः सर्वज्ञ इत्यर्थः॥ यता हृशं जातवेदस्त्वमग्ने रेवोचितमितितद्विशेषेण
वेयुक्तं। सुधितं दुधाञ् करणादौ पोषणयोरित्यस्माद्धातोर्निष्ठायां छंदसीत्यनुवृत्तौ सुधित वसुधित ने
त्वादिना निपातितः॥ वोश्छंदसि बहुलमिति शालुक्। गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरः॥ अरपाम
अश्व्यासो बहुलं छंदसीति ऋप्रत्ययस्य लुक्। व्यत्ययेन परस्मैपदं। यासुट्परस्मैपदेषूदात्त
इतियासुटोलिङः सलोप इति सलोपः॥ अदेत चासौ वादियाद्दाशा न भवति मसः सकारस्य नित्यं डे
त इति लोपो॥ निघातः॥ मन्मभिः॥ मनु अवबोधने। अन्येभ्योपिदृश्यत इति मनिन्। निस्वरः॥ ॥अथ
नवमी॥ आग्नेविश्वानीति। हे अग्ने वार्यं वरणीयानि संभजनीयानि विश्वानि सर्वाणि धनानि वान
सुयुद्धेषु सनिषामहे वयं संभजामहे। यतः कारणात् देवासः सर्वमस्मान्निरिच्छादेवा अस्मदृत्वि
मतफलप्रदानायात त्वयि परिरक्षाः समंतादागमन त्वयि प्रतिष्ठा इत्यर्थः। सर्वं यापि त्वं सका
ज्ञातफललाभमहीतिसावः॥ वार्याः वृङ् संभक्तौ। ऋहलोर्ण्यदिति ण्यत्। वाश्छंदसि बहुलमिति रा
लुकं। ईडवंदत्यादिना आद्युदात्तः॥ वाजेषु। वृषादित्वादाद्युदात्तः। सनिषामहे। वनषणसंभक्तौ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

घस्यादिषु सः॥ लेटि च्लेर्लुगिति सिपू॥ सिप अर्धधातुकत्वादिडागमः॥ लेटोडाटावित्यडागमः॥ वात्य
यनात्मनेपदं॥ निघातः॥ वो युष्मच्छब्दस्य सन्म्यां वादेशः॥ सुपामिति शे आदेशः॥ शे इति प्रगृह्य
संज्ञा॥ ईरिरे॥ ईर गतावित्यस्मात्परस्य लिटो झस्य इरेजादेशः॥ इजादेश्च गुरुमत इत्याम् न भवति मंत्रत्वा
त्॥ निघातः॥ ॥इति तृतीयस्य प्रथमे दशमो वर्गः॥ ॥इंद्राग्नी इति नवर्चं द्वादशं सूक्तं विश्वामित्र
मैंद्राग्नं॥ तथा चानुक्रम्यते॥ इंद्राग्नी ऐंद्राग्नमिति॥ गायत्रं त्वित्यनुवृत्तत्वादिदमपि सूक्तं गायत्रं॥ इंद्रा
ग्नी देवता॥ आग्निप्रवाके चेदं॥ सुप्रातःसवने छावाकशस्त्रे आवापार्थमिदं सूक्तं॥ सूत्रितं च षष्ठ
दोनीति खंडे सूत्रितं॥ इंद्राग्नी आगतमा क्रवेपयोरिदमिति॥ अग्निष्टोमे छावाकशस्त्रे इंद्राग्नी आग
तमिति स्तोत्रियस्तृचः॥ तस्यैवाच्छावाकस्य याः शस्त्रयाज्या इंद्राग्नी आगतं सुतमिति याज्या इति सू
त्रितत्वात्॥ चतुर्विंशाहनि प्रातःसवनेऽच्छावाकशस्त्रे इंद्राग्नी आगतं सुतमिति षल्हस्तोत्रियः इंद्रा
ग्नी आगतं मिंद्राग्नी नाना हवादिति सूत्रितं॥ अग्निष्टोमाच्छावाकशस्त्रे इंद्राग्नी अपसस्परीत्यनु
रूपस्तृचः॥ सूत्रितं च॥ इंद्राग्नी आगतं सुतमिंद्राग्नी अपसस्परीति॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा॥ इंद्राग्नी आगतमि २०

ति॥ इंद्राश्च अग्निश्च॥ इंद्राग्नी हे देवौ सुते अभिषवादिसंस्कारैः संस्कृतमत एव वरेण्यं वरणीयं सं
भाजनीयं इमं सोमं प्रति गीर्भिः अस्मदीयाभिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिराकृतौ नभः नभसः स्वर्गस्थाना
दागतं आगच्छतं॥ आगत्य च धिया अस्माभिः क्रियमाणकर्मणा इषितौ प्रेरितौ युवां अस्य पाड इम
सोमं पिबतं॥ यद्वा धिया अस्मदीयया बुद्ध्या इषितौ ज्ञातौ अस्मत्कृतया प्रेरितौ युवां मम सोमं पिबतं॥ इंद्रा
ग्नी इंद्राश्च अग्निश्च वाद्यभीति अग्निशब्दस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते अजाद्यदंतमिति इंद्रशब्दस्य पूर्वनिपातः॥ पाद
द्वित्वान्निघातप्रतिषेधः॥ षाष्ठिकस्वरः॥ गमतां गमस्तृगतौ॥ बहुलं छंदसीति वा पा अनुकिंसति अनुदात्तोप
देशात्यादिना मकारलोपः॥ निघातः॥ पारण्यां हटुसंज्ञकौ॥ वृद्धणः॥ इषादिवादावादिकदेशः॥ पातेः पापान्
सार्वधातुके छंदसि विकल्पत इति न पिबादेशः॥ नपित्र॥ इषगतौ॥ इत्यस्माद्धातोर्निष्ठायां तीषसहेतीडा
गमः॥ आगमा अनुदात्ता इति टोनुदात्तत्वाक्स्वरः शिष्यते॥ ॥अथ द्वि[illegible]॥ इंद्राग्नी जरितुरिति॥ ह
इंद्राग्नी जरितुः स्तोतुः स चास्य स्वर्गादिलक्षणफलप्राप्तौ सहाय भूतो यज्ञः ज्योतिष्टोमादियज्ञसाधनभूतः वे
तनइंद्रियाणं त्वचति चिता आप्यायनकरी मन्त्रमोमासमः जिगाति युवा मतिमिच्छति॥ अया अस्मदीय

यास्तुत्यपेस्तुतिलक्षणयान् यावाचा आहूतोसौतोस्तुतः अनिषुत्वा दिसंस्कारोपेतं इमंसोमं पातं
पिबत। जिगाति। गास्तुत्या वित्ययंधात्वर्थगमनवर्तीत। छंदसि जुहोत्यादिः। बहुलंछंदसीत्यासस्य
त्वं। निघातः। वतनः। वितोसंज्ञानं। कर्तरिबहुवचनाच्छटा लितोत्पाकदात्तत्वं। आया। इयमाप्तस्य
तृतीयाया। सुपांसुलुगितियडादेशः। अनादिग्राप्तौ हलिलोपः। पातं। पापाने। निघातः॥ ॥ब
अथ तृतीया॥ इदमग्निमिति। सायज्ञस्य धनवृतस्यासामस्यजूत्याजूतिः। प्ररणंसामस्त्तवेद्यये
नमानोपरयतिसाधनमुपलभ्यत आध्याक्रातोयजमानः प्रवर्त्तत इतिहितस्यप्रेरकत्वं। तया। प्ररण
रूपया जूत्याप्ररितादं कविछदाकवीनांस्ता हणं। उचित फलप्रदानपापछदाकोइंद्रमग्निंच
युवांहाणासोमपानार्थ। मह कर्मण्यागच्छतमिति संताजता आगातोचतविद्वांसौ इह कर्मणिसोम
स्यासोमपानन्नृप्यतंतृप्यतं। इंद्रंइदिपरमैश्वर्ये इत्यस्माधातोरुरनो। इद्राग्नीति रन्त्रत्ययांतत्वे
ननिपातनाद्युदात्तत्वं। कविछदा। छदिअपावरणे। अस्माक्तिप्। सुपांसुलुगिति सुपोडादेशः। हृ
उत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। जूत्याजूइति सौत्रोधातुः अस्माडदात्तइत्यनुवृत्तौ ऊतिइतिजूतीत्यादि २१

नानिपातनादंतोदात्तत्वं। उदात्तयणोहल्पूर्वादितिविभक्तेरुदात्तत्वं। हणो। हड्संतानो। आप्र
त्ययः। टितआत्मनेपदानां। मिनीरएत्वं। निघातः। ना। सुपांसुलुगितिडादेशः। सोमस्य। पुजान्ति
ज्ञाचा अस्मादन्निसुक्स्थध्वजीत्यादिनामन्त्रत्ययः। नित्स्वरः। इपतं। तृपप्रीणने लोटिमुचादित्वात्नुं
मागमः। निघातः॥ ॥अथ चतुर्थी॥ ताभावृत्रहणोति। ताशावावृर्णेबाधाको। वृत्रहणावृत्रस्य
पापस्पहंतारौ सजित्वानासमानानतारौ इंद्राग्नीयुवांकुवइहकर्मणिसोमपानार्थमहमाह्वयामि
वृत्रहणा। हनहिंसागत्याः। ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषुक्विवितिक्विप्। एकानुत्तरपदेणइतिणत्वं। कृउत्तर
पदप्रकृतिस्वरत्वो। हुवे। ह्वयतेबहुलंछंदसीति लुकिसतिह्वः संप्रसारणमित्यनुवृत्तौ बहुलंछं
दसीतिसंप्रसारणं। उवङादेशः। व्यत्ययेनात्मनेपदं। निघातः। सजित्वाना। जिजये। इहशिरुदि
जिस्थक्लिदिभ्य इति क्वनिप्। किवाजुणानावः। पिच्चात्नुगागमः। समानसछंदस्यमूर्द्धइतिसमानस्यस
भावः। कृउत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। अपराजिता। नञ्समासतत्पुरुषे तुल्यार्थेतिपूर्वपदप्रकृतिस्वर
त्वं। इंद्राग्नी। देवताद्वंद्वेचेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्तेनानुत्तरपदेऽनुदात्तादाविति प्रतिषेधे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

समा सस्वरः। याजसातमा। षणु दाने। अस्मा ज्जनसनखनक्रमगमः इति विट्। विड्वनोरनुनासिक
स्यादित्याकारः। अतिशायानतमबिततमपौ। उत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। अथ पंचमी। ववामर्चंतीति।
दइंद्राग्नी उक्थितः ऊक्थं शास्त्रं तद्वंतः शस्त्रिणो होत्रादयः वां युवां प्रार्चंति। इक्ष कर्मणि स्तुतिरूपा
त्रिवाग्निः सृजसंति। तयानाथाविदः। स्तोत्राणिशाः सामगानकुशला जरितास्तोतार उद्गात्रादयः
अभिलषितफलावाप्ययुवा सर्वति। स्वमपि ह्वाष अन्नस्यलाभार्थं इंद्राग्नीयुवामाह्वाणसर्वत
संतानजह्वयामीत्यर्थः। युवां। युष्मच्छब्दस्य द्वितीयायां पदात्परता द्युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थी
द्वितीया इत्यादिना वामित्यादेशः। अनुदात्तत्वं। अर्चंति। अर्चेर्लनायां। निघातः। उक्थितः। वच परि
भाषणे। पातृदिवचिरचातिकर्मणि थक्। वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं। उक्थं शास्त्रं। उक्थमेषां
अस्तीति इनिठनाविनिः। यस्येति लोपः। प्रत्ययस्वरः। नाथाविदः। णीञ् प्रापणे। अनिकुषिरमीत्या
दिना थन्। किच्चाद्गुणाभावः। विद ज्ञाने। क्विबेति क्विप्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। इंद्राग्नी। आ
मंत्रितत्वां छंदा नवां वृणे। वृङ् संभक्तौ। निघातः॥ इति तृतीयस्य प्रथमे एकादशो वर्गः॥ ॥ब २२

अथ तस्मिन् सूक्ते षष्ठी। इंद्राग्नी नवतिमिति। हे इंद्राग्नी दासपत्नीः। दासयंतीति दासा उपक्ष
यितारः शत्रवः ते पतयः पालका यासां ताः दासपत्नीः। नवतिं नवतिसंख्याकाः पुरः पर्वविक्षाः शा
त्रूणां पुरीः। एकेन कर्मणा एतेन वाय्वा॥ न युवां सह युगपत् अधूनुतं अकंपयतं। ताविंद्राग्नी आ
कयामीति शेषः। नवतिं वचनानो दशतीनवतावः तिप्रत्ययः। प्रत्ययस्वरः। तादात्रः। दासपत्नीः
दसु उपक्षये। दासयतीति दासः। पचाद्यच्। चित्वादंतोदात्तः। ते पतयो यासां। नित्यं सपत्न्यादिषु
दासादेश्च वाहिन्नाषासश्च वस्यपतिङीप्। इकारस्य नकारः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं।
अधूनुतं। धूञ् कंपने। लङि स्वादिभ्यः श्नुः। निघातः। एकन इण् गतौ। इणभीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः
कन्निति कन्। निच्चादाद्युदात्तः॥ ॥अथ सप्तमी। इंद्राग्नी अपस इति। हे इंद्राग्नी धीतयः सामस्य
ध्मतारः पातारो होत्रादयः। कृतस्य कर्मफलस्य पथ्या पथ्यामायानि अनुलक्षीकृत्य अपसः अ
स्मानि: क्रियमाणस्य कर्मणः परिसर्वतः उपयंति समीपप्रकर्षेण वर्तंते। अतः सोमपानार्थं
युवामागच्छतमिति शेषः। यद्वा धीतयः स्तुतयः कृतस्य यज्ञस्य मार्गमनुलक्षीकृत्य कर्मणः परिव

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

प्रवर्द्धिति। अतः स्तोतव्यत्वाद्युवामागतमितियंति। इणगतौ। यणादेशः। निघातः। धीतयः। धेट्
पानइत्यस्मात्कर्त्तरिक्तिच्। युवमास्थेतीर्थं। चत्वादंतोदात्तः॥ ॥अष्टमी॥ इंद्राग्नीतविषाणिति
हे इंद्राग्नी वां युवयोः तविषाणि बलानि वयांसि अन्नानि च सधस्थानि परस्परं वियुजा वर्त्तंते। तथा
अप्तूर्यं उदकप्रेरकत्वं युवोः युवयोः हितं निहितं वर्त्तते। तस्मात्सोमपानप्रभृतिषु सर्वकर्मसु
इंद्राग्न्योः स्वाहेसु वर्त्तमानमितिनाद्वः। वाचष्टी दिव वच नेत्यामित्यादशः॥ अथ नवमी॥ इंद्राग्नी रोचनेति॥
हे इंद्राग्नी दिवासि वना स्वर्गस्थिता रोचना प्रकाशकौ युवां वाजेषु संग्रामेषु परिभूषथः। परितः सर्वतः
अलंकृतो भवथः। शत्रून्पराजित्य सवीता विजयमानौ वावर्त्तेथां। वां युवयोः वीर्यं सामर्थ्यमवतन्नाद्दर्श
संग्रामविजयं प्रचेति। प्रकर्षेण ज्ञापयति। यद्वा युवां वाजेषु संग्रामेषु परिभूषथः। शत्रून्परिभूषथः। वा
सुष्टुवत्। रायवत्। रुचदीप्तावित्यस्य अणुदात्तेतश्च हलादेरिति युच्। चित्वादंतोदात्तः। भूषथः। भूष
भूषाणे। निघातः। चेति। चिती संज्ञाने। अयं सतत्त्वाचित एष्यर्थः। बहुलं छंदसीति शपो लुक्। तकारलो
पञ्चदशः। इति तृतीयस्य प्रथमे द्वादशो वर्गः॥ ॥तृतीयमंडले प्रथमानुवाकः॥ द्वितीयेनुवाके 23

प्रवोदेवायेति [illegible] ५

सप्तसूक्तानि। तत्र प्रवोदेवायेति सप्तर्चमाद्यं सूक्तं आनुष्टुभं। अत्रानुक्रमणिका। प्रवः सप्तऋ
षभस्त्वानुष्टुभमिति। विश्वामित्रपुत्र ऋषभनामक ऋषिः। मंडलादिपरिभाषया अग्निर्देवता। अग्निष्टोम
इदं सूक्तमाज्यशस्त्रे पराध्याया वा द्वृतिसूत्रितं। प्रवोदेवायेत्याज्यमुपसंतनुयादिति। इदमेव
सूक्तं प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्विनियुक्तं। सूत्रं च प्रवोदेवायाग्नय इति पंच तिस्रन्य
दायाष्टौ सर्वां तत्र महर्दाज्याज्या सूत्रितं च। समयतो विप्रएषांदीर्घंस्तैः सूक्तं इति। तस्मिन्सूक्ते प्र
थमायजमानो होत्रादीन्प्रतिब्रूते। हे होत्रादयो वः युष्मभ्यं बर्हिषि नेदेवाया द्योतमानायाग्नये अस्मि
न्कर्मणि स्तुत्याय गायत वर्द्धितं बृहतं इदं च सूक्तं इदं स्तुतिरूपं स्तोत्रशस्त्रादि वा ज्ञातं प्राचैश्च
न१ रय। एवं स्तुतः साग्निः देविरियष्टिभिर्द्देवैः सहितः सन्नः अस्मान्प्रति आगमत्। आगच्छतु। आगत्य च
यजिष्ठः। १ यष्टृतमः साग्निः बर्हिः अस्मान्निवेद्यां स्तीर्णं बर्हिषि आसदत्। आसीदतु। उपविशतु। बृ
हिषि बर्हिरवाक्ष्यानुछंदसीत्यतिमायानइयन्। अर्च्च अर्चजायां। नोवादिकः। बहुवचनास्येकव
चनं निघातः। गमत्तु गम्लृगतौ। अस्यछंदसि लुङ्लिङ्लिट इति लिङर्थे लुङ्। — तुदिबास्तरदृ। नित्यंडित

Indira Gandhi National Centre for the Arts

हा०वर्षाद्विच्यामपमान

इतीकारलोपः।पादादिवान्निघातः।यजिष्ठः। ॥यष्टृशब्दात्तुछंदसीतीष्ठन्।तुरिष्ठेमेयस्विति
इतीकारलोपः।निस्वरः।सदंतापूर्ववत्त्रोडात्यीलुटाघट्टविशारणगत्यवमादनेष्विंत्यस्याच्वरिवादड
इत्वालोपः।निस्वरः।सदंतापूर्ववद्यडाद्यौलुडाघद्वविशारणगत्यवमादनेष्विंत्यस्यान्त्रःरादसी इमयो
निघातः॥ ॥अथद्वितीयोरुतावाय्यस्यतिमिसम्पूर्वमंत्रप्रतिपादितस्याग्नः।रादसी इमयो
वाहृथिव्योवरोनेवतः।अग्नःप्रकाशकत्वेनतदधीनप्रकाशकेनवत्तुइत्पर्थः॥किंभूतस्ययजमा
नस्य फलप्रदानेनरक्षितारादेवाःदक्षेयस्याग्नबलंसर्वतसेवातइतियास्कः॥अग्नयजिमानदत्त
हविःकामयमानाःहविर्वहनार्थंतामवाग्निमालतेस्तुतिरूपानिर्वाग्भिःप्रजयंति।किंचशामिष्यतःधना
दिलाननिच्छंतस्तस्रअवसेरक्षणायतमेवाग्निमाश्रयंत।रुतावा।ऋतशब्दात्तदस्यास्तीतिच्छंदसिवाणि
वक्तव्यावितिवनिप्।अन्येषामपिदृश्यतइतिदीर्घः।वनिपःपित्त्वादनुदात्तत्वप्रातिपदिकस्वरः।सर्वंते
स्तत्रसमवाय।वत्येभनात्मनपदे।यदृत्ताद्यागादतिघातः।सनिष्यंतः।सनितोनंस्वामि छंतः।सुप
आत्मनःक्यच्।सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायांसुगसुकइतिक्यचिपरतःसुगागमः।क्यचःस्वरः।
॥ ॥अथतृतीया।संयतेति।विप्रामेध्मावीकमाति३ः अग्निःएषांकालापराधेनहविर्निर्विपंतितच्चतो २४

स२

हा०वरदत्तत्वेनतदधीनाद त्वर्थःएवभूतःमोनिर्भीतावाहृत्यकर्मासत्यसेवं त्यद्दत्त किंवकृतिनिष्पतःसभूतत्वविद्यायजमानाः५

यजमानानांयथोक्तकर्मप्रदर्शनेनतत्रप्रवर्तकः।अथकिंचयज्ञानांज्योतिष्टोमादीनांसोग्नि
नियंताफलप्रदाननियामकः॥द्विअसिरुग्ने।अतएवसर्वस्यनियंताखलुकिंचसाग्निःदाताज्यो
तिष्टोमादिकर्मफलदातामघं मेदनीयंधनंमघंरत्नइतितन्नामसुपाठात्।तद्धनंवनितावयच्छं
वतिच।सेवधिनंनाहशामग्निदरुत्विजोयंइवस्यतआऊतिसदानानपरिस्वरतइवस्यतिःपरि
चरणाकमीनमस्पतिइवस्यतीतितन्नामसुपाठात्।यंता।यमउपरामइत्यस्यद्विपा।रुड्ज्ञानसिता
दित्यादिनाअनड्डादशः।द्विस्वरः।अथाहिनिघातस्यतिदीर्घःइवस्यतइवःपरिचरणातदिच्छंतःसु
प.क्यच्।तदंतस्यधातोर्लिटिरूपदाता।डुदाञ्दाने।ताच्छीलिकस्तृन्।निवादाद्यदात्तः॥ ॥अथचतुर्थी।
सनःशामीणीतिसाग्निःहविःप्रदातृयोस्मत्यजेतमापशुपुत्रादिकमृध्मईअतिशायनस्तुन्रवकराणिशामि
शाख्याशृहवाचीछायाशर्ममामीतितन्नामसुपाठात्।तथाविधानिगृहाणिदीतायसंभजनायअग्निहोत्रादि
कर्मप्राप्यर्थंयच्छतुददातुयतःयस्मादग्नःसकाशात्सुज्ञवत्तसमृद्धिमतदाननोगादिनाव्याप्यंयेसत्यपि
अतिशायनवर्द्धमानंदिविद्यलोकेसाक्षितिस्पोत्तलोकात्।अंसुअंतरिक्षेचसमुत्पन्नंवसुवनाद्याक

असाधारणेन वर्त्तमानं धनं आ समंतात् उप नमति यतो मे प्रसादात् त्रिषु लोकेषु विद्यमानं धनं अस्माक
मागच्छति। साधिरिति शार्वणाद्वयः॥ वीताय। वी गतिकांत्यादिषु। मंत्रे वृषेषपचे इत्यादिना क्तिन्। उदात्तत्वेन
निपातनादुदात्तः॥ यद्वा। ओयम उपरामे। इत्यस्मात् मिथमाछतिमकारस्य छः॥ इष्टवत्। इमस्तेदनो सचनस्वर
णेषु। अस्मादौणादिको नक् प्रत्ययः॥ तदस्यास्तीति मतुप्। तस्यादात्ततात्तावछांदसः॥ ~ ॥ अथ पंचमी॥
दीदिवांसमिति। ऋक्। हे कारवः स्तुतिं कुर्वाणाः शास्त्रिणो त्रादयः दीदिवांसं दीप्यमानं सर्वस्य तेजस्वितया द
एमस्त्रिन वे होतारं देवानामाह्वातारं विश्वां प्रजां पश्यति प्रजानामति शायन पालयितारं नमस्विवस्वीन्निधयास्ता
न्तिः अस्पधीतिन्तिः अग्निविषयस्तुतिलक्षणाभिर्वा गिर्भिर्वस्वीभिर्वसुमद्भिः अस्पधीतिन्तिः एतदुद्देशेन क्रियमा
णैः कर्मभिः इधते दीपयंति स्तोत्रं करणाद् द्विः प्रदानादिया पारेण समृद्धिं कुर्वंति। दीदिवांसं। दिदुक्रीडा
दावित्यस्य क्वसोरूपं। तुजादीनामित्यभ्यासस्य दीर्घः॥ लोलोपाव्यारितिलोपः। वस्वीभिः। वसुशब्दात् दत्यये
नदीनां। निस्वरः॥ धीतिभिः॥ धेट् पाने॥ क्तिन्। चाकोचसंज्ञायामिति क्तिन्। किंवा घुमास्थाती तीत्वं। चित्स्वरः। ऋक्। कारणः॥
नडीनां। निस्वरः॥ धीतिभिः॥ धेट् पाने। क्तिच् क्तौ च संज्ञायामिति क्तिच्। किंवा घुमास्थेतीत्वं। चित्स्वरः। ऋक्। कारणः॥ २५
ऋचशब्दाच्चलेवनिप्। अयस्मयादित्वात् भसंज्ञत्वात् कुत्वं। पदसंज्ञा नावात् जस्त्वाभावः। इंधते। इंधी दीप्तौ। वि

स्पतिं परादिषु दसिबहुलमिति फत्तरपदाद्युदात्तत्वं। विश्वांसा वस्काचइति विलक्के रुदात्तत्वं। छा॥ ॥ अथ
षष्ठी। उत नइति। उत अपि च हे अग्ने नः यज्ञकारिणामस्मानू ब्रह्मन् ब्रह्मणि अस्माभिः क्रियमाणे स्तोत्रे अ
च्छ। उत नइति। उत अपि च हे अग्ने नः यज्ञकारिणामस्मानू ब्रह्मन् ब्रह्मणि अस्माभिः क्रियमाणे स्तोत्रे अ
विषास्तात्रविषयं नकनातिरक दोषाय ध्यानं नवति तथा पालये। किंच हे देव बहुतमः। देवानामाकाष्ठ
तमस्तुं उक्थेषु अस्माभिः क्रियमाणेषु आज्य प्रउगादिशस्त्रेषु अविषः गोपाय। किंचम रुद्धं अमरुद्धि
वर्धमानः सहस्रसातमः सहस्रसंख्याकस्य धनस्यातिशायनदाता त्वं नः अस्माकं शंप हिकया मुष्मिकं
च सुखं शा वदीपय वर्धय इत्यर्थः॥ अविषः अवरक्षणादिषु इत्यस्या लटि सिबहुलमिति सिप्। अस्याच
धमत्रुकं चादिष्टः इत श्लोपः इति सिप इत्याकारलोपः॥ लोटो डा टावित्यडागमः॥ निघातः। उक्थेषु। वचपरि
नाषणे। अस्माकं कर्म्मणि पातृतुदिवचिरिचीत्यादिना थक्। किंच संप्रसारणं। वित्यय स्वरः॥ देव बहुतमः॥
कयातः॥ क्विप्। बहुलं छंदसीति संप्रसारणे परपूर्वत्वे हलइति दीर्घः॥ उत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। गोपा
युचदीप्तो। अयमंतर्नावितण्यर्थः॥ निघातः॥ मरुद्धः। वृधु वर्धने। इगुपधगुणधलक्षणः कः॥ मरुद्धध
दिवाब्दस्वपदांतोदात्तत्वं। सहस्रसातमः॥ षणु दाने। अस्य जनसनखनक्रमगमो विडिति विट्। विड्वनो

स्वनासिकस्येत्याकारः॥ ऋडुत्तरपदप्रकृतिस्वरः॥ ॥अथ सप्तमी॥ नूनो रास्वेति॥ अस्मिन्नृथमाने हे
अग्ने सहस्रवत् सहस्रसंख्योपेतं तोकवत् पुत्रपौत्रादिसहितं पुष्टिमत् पोषयुक्तं अन्नेन शरीरस्य
दीशादिहाशबलोरा पदं गवादिकमुपलक्षितं। द्युमत् दीप्तिमत्। आनन्तरं कनकादिकं परिदृश्यमानं।
सुवीर्यं शोभनसामर्थ्योपेतं तत्कार्यक्षमं वहारण्यं वर्षिष्ठं अतिशायनवृद्धं प्रवृद्धतम् अत एव अनुप
क्षितं। व्ययक्रियमाणे ऽप्यनुपक्षीणं एवंभूतं वसु रत्नकनकपश्वादिलक्षणं धनं नः अस्मभ्यं नु क्षिप्रं
अविलंबेन रास्व देहि। नूनः ऋचि तुनुघमक्षुत्रेति दीर्घः। रास्व। रा दाने। अस्य लोटि रूपं। व्यत्ययेनात्मनेप
दं। अदादित्वाच्छपो लुक्। निघातः। सहस्रवत्। मादुपधायाश्चेति मतुपो वत्वं। कर्दमादित्वान्माध्योदात्तः॥
सहस्रशब्दः। पुष्टिमत्। पुष्टि पुष्टि। अस्मात् क्तिच्। प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः। ह्रस्वनुड्भ्यां मतुबिति मतुप उदात्त
त्वं। वर्षिष्ठं। प्रियस्थिरेत्यादिना वर्षादेशः इत्यादेशः। निःस्वरः। अनुपक्षितं। क्षि क्षये इत्यस्य दीर्घेणावान्नि
ष्ठानत्वेन नवति। तत्पुरुषत्वादव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः॥ ॥इति तृतीयस्य प्रथमे त्रयोदशो वर्गः॥
अग्निर्होतेति सप्तर्चं द्वितीयं सूक्तं आग्नेयं अनुक्रमणिका। ऋषस्त्विति। अनुशासनप्रयोगादस्यापि रह २६

स्य ऋषस्त ऋषिः। अनुक्तत्वात् त्रिष्टुप्। अग्निर्देवता। एतदादीनि सूक्तानि तृतीयाष्टमवर्जितानि प्रातर
नुवाके आश्विनशस्त्रे त्रैष्टुभे छन्दसि विनियुक्तानि। अथैतस्मादिति खंडे सूत्रितं। अग्निर्होतेति दशानां तृ
तीयाष्टमवर्जमिति त्रिष्टुभमिति॥ ॥तस्मिन् सूक्ते प्रथमा। अग्निर्होतेति ऋषस्तोऽग्निं स्तौति। होता दे
वानामाह्वाता इन्द्रः ऽमुमदायिता सत्यः सत्यकर्मा कवितमः अतिशायनमधावी। देवानां यज्ञाय
द्यावधाः सर्वस्य जगतो विधाता। एवंविधमहिमोपेतः। सोऽग्निः विदथानि अस्माभिः क्रियमाणानि यज्ञा
आस्थात्। आतिष्ठति प्राप्नोति। किंच विक्रद्व्यः द्योतमानो या नापतः सा विश्वेशः शार्वोष क्वालाः के
शायस्मेरु ज्वाला मयाकशोपतः महसः सूनुः बलस्य पुत्रः एवंभूतः सोऽग्निः पृथिव्यां विश्वी स्त्रितं तरि
द्वाणाजः तेजः स्वकीयां प्रज्ञां अग्रेता अश्यां तत्तिष्ठापयति। वृहत्पृथिव्यां नामो वर्तमानः। पाजः बलास व
ता। मंद्रः मदि स्तुतिमोदमदकांतिगतिषु। अस्मात् स्फायितंच्यादिना रक्। इति चासुमास्थात्। गतिनिघातः॥
छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लुङ्। गातिस्थेति सिचो लोपः। निघातः। यद्वा अजादेर्वेह्रजां संगतिक
रणदानेषु। सुप्रे ऽजोऽइति निति ह्वानिप्। तस्यमिवादनुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः॥ शाविक्रद्॥ शुचदीप्तौ॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

अविश्व विक्रस्त पिछदिहर्द्विं शाविषादीप्यासमानःसमतिष्ठाः तिष्ठसि तस्मादतेंदेवाःइजयतीति
अविश्व विक्रस्त पिछदिछद्विं शाविषादी इत्यादि उज्ञावछांदस ॥ तिष्ठा घा गति निवृत्ता वित्यस्य लटिरूपं यद्य
अर्चन अर्चिज्जाया मित्यस्य लङिरूपं अउज्ञा वछांदस ॥ तिष्ठा दशस्या क्रदात्रचेन निपातना द्दा क्रदात्तः ॥ स्वर्यैः राजरूपस्यार्य
मादनिघातः ॥ यावत्यादिनातिष्ठा दशस्या क्रदात्रचेन निपातना ॥ दाक्रदात्तः ॥ स्वर्यैः राजरूपस्य
तिक्यबृतात्वननिपात नाम्नर्दघ्याःमिद्गानवति ॥ ॥ [illegible] ॥ वयंत इति ॥ हे अग्ने उज्ञानदस्यादृ
विश्वीकरणाउज्ञानपाणया वयं काम कमनीयं [illegible] दिदविः तउच्य अद्येदानी मस्मिन्नम
[illegible] रिदमन्न मदश्च नमसा नमस्कोरेण उपसद्य प्रसान्ना स्वाय जिष्ठेनयहृताम नयागच्छावता
[illegible] सा अतःकरणेन देवाद्यक्षिय [illegible] यां इसिरितीसिः ॥ प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः ॥ बहुभ्रीदोइव
पदप्रकृतिस्वरः ॥ अश्रत ॥ श्रिज्ञा सवाया मित्यस्य छंदसिवद्गमानलङ्‌ ॥ बहुलंछंदसीति शपो लुक् ॥ सा
वधात्रकगुणः निघातः ॥ ॥ अथ द्वितीया ॥ अयामितइति ॥ ऋताव ऋतं सत्यंतायज्ञः तद्वन्‌ हे अग्ने
तत्र विषया नम उक्तिं नमस्कार वाक्यं महृकवया मि प्ररयामि उज्ञारयामि सहस्वः साहाबलं तद्वन्नग्ने
चितान चेतयितृ कर्मणः प्रज्ञापकाय उच्य नम उक्तिः क्रियते तां जुषस्व अस्मानिः क्रियमाणां नमस्का २७

किसेवस्व ॥ किंच विद्वान्‌ आनुष्टयी ण देवाक्का नाति ज्ञो कर्मीरिज्ञानु आवह्नि आवहन ॥ किंचयत्रय
प्रद्याहृ अग्ने ऋताय अस्माकं रक्षणाय माध्वरदिस्त्रीर्मस्य बर्हिषा माध्य आनिषत्सि अासीदा
निषीद ॥ अयामि इणगतौ ॥ लोवादिः ॥ पादादित्वादनिघातः ॥ जुषस्व ॥ जुषीप्रीतिसेवनायाः ॥ अष्टा
दिः ॥ लोटिरूपं ॥ निघातः ॥ चितान ॥ चितीसंज्ञाने ॥ शाउलसार्वधातुकस्वरेणाउदात्तत्वातांता
दात्तवान्नावाछ्रउरतुम इति विनक्रे रुदात्तत्वानाव ॥ धातुस्वरः ॥ महस्व ॥ साहास्पातिमतुपू सकार
स्यतासोमवर्थ इति संज्ञकत्वात्तरुनलवति माउपधाया इतिमतुपावत्वं ॥ उगिदवामिति नुमाइश्चा
दिलापितिनकारस्य मनुवसोरुरितिरुत्वं ॥ आमंत्रितनिघातः ॥ विदुष ॥ विदज्ञाने अस्येतस्माद्रउत्र
रस्य शत्रु विद ॥ शाउवंसुरिति वस्वादेशः ॥ सप्तज्ञायां वसाः संप्रसारणं प्रत्ययस्वरः ॥ सस्त्रि ॥ सदवि
शरणादिषु ॥ लटिबहुलंछंदसीतिशपो लुक् ॥ शित्वत्ययपरत्वानावासीदादेशानाव ॥ सादरवात
रिति षत्वं ॥ यजत्र ॥ यजादवष्टजादिषु ॥ अमिनक्षियजीत्यादिन त्रत्प्रत्ययः ॥ आमंत्रितनिघातः ॥ ॥
अथ तृतीया ॥ इवसांतइति ॥ हे अग्ने वाजयंती वाजमन्नं ऊर्वीणा उषसा उषासानाक्का अहोरात्रा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

तेवा इतो अग्निमच्छतां त्वमपिवातस्य वायोः पथ्याभिर्मार्गैः यच्छता रहोरात्रो शीघ्रमभिगच्छाय
यस्माद्धारणादाहोरात्राभ्याः परस्पराभिमुखेन अन्योन्य संबंधः तस्मादहोरात्रयोः सायंप्रातः
कालयोः द्रुष्टिरातनं त्वाष्ट्रिजाक्षिरिर्निराज्य दिनिः सीसवीताडे तिसिंचति। किं च वं धुरव
यथाक्रु वस्थानं परस्परससक्रषाद्यायापेतेतद्धंससंक्रोतावादाहोरात्रो उगाणा अस्माकं यादृ अग्नि
होत्रादिकर्मसिध्यर्थं आवृत्य पुनः पुनः रावर्तमानो संतो तस्त्वतुः तिष्ठतो दूवतो इगता वित्यस्यला
टिरूपं। पथ्याभिः पथिषु साधवइत्यार्थे तत्र साधुरिति यत्तनस्तद्धितश्तति हिलोपः। तिष्ठरित इतिस्व
रितः। तस्त्वतुः। तिष्ठतलिघ्यत्वमिरूपं। निघातः॥ ॥ अथ चतुर्थी॥ मित्राइति। सदस्वः वलवताद
अग्निमित्रावरुणश्च मित्रावरूणौ विश्वे मरुतः सविदेवाश्च उत्थं वदर्थं सुम्नं स्तोत्रं अर्चनं यदं तिय
दासादेवाः उत्थं वा सुम्नं सुखेन अर्चनिष्पजयंति यच्च स्माकारणारणा तु सहसस्पुत्रादे अग्निस्स
दासावदेवाः उत्थं वा सुम्नं सुखेन अर्चनिस जयंतिय्च स्माकारणारणातु सहसस्पुत्राद अग्नेस्स
र्यः सुप्तु अर्यः स्वामीय दासवतिर्यामितया सुष्टु प्रेरकः यथास्यः ग्रासनवीर्य अग्निर्हिती। क्षिति शा
ह्याम लुच्छवाचो विशः क्षितय इतितन्नामसु पाठात्। मनुष्यानभिलक्ष्य शूनमागच्छ दत्तकिंचनने २८

सूनु आत्मनो रश्मीन् प्रथयन् सर्वतो विस्तारयश्च चाचिषादीप्त्या समानः सन तिष्ठाः तिष्ठसि।
तस्मात देवाः अजतीति अर्चनं अर्चं इजाया मित्यस्य लडिरूपं अउत्तावस्थादसः। तिष्ठाघागति
निहन्नावि त्यस्य लटिरूपं यद्योगादनिघातः। याव्वित्यादिनातिष्ठादस्यस्याथ दीर्घः। तावननिपा
तनादाह्क दानः। सूर्यः राजरूपस्येतिक्यं बतत्वेन निपातनात्स्वधर्याः सिद्धान्तवति॥ ॥ अथप
चमी॥ वयं तइति। हे अग्ने उज्ञानहस्ताः हविः स्वीकरणाद्युत्तानपाणयावयं का मं कमनीयं उराउ
शादिहविः तत्रस्थं अद्यदानीमास्मिकर्मणि ररिमदह्मः नमसा नमस्कारेण उपसद्यउससद्मोद्भूवा
यजिष्ठ नष्ट्रतामनयागेन्धावता मनसा अंतःकरणेन देवाच्युक्तिथ्यजनीयादेवान्चा जह्नजय।
किंच विप्रो मक्षवी कर्मा निजस्वं अस्रेधता अद्दीपेन प्रवृत्तेन मनमना मंतव्येन स्तोत्रेण देवान्स्रज
या अद्य सद्यः परुत्यार्यं च सइत्यादिना निपातितः। अतादास्य। रिरिमदानइत्यस्य वर्तमानेलि
ट्यिरस्मैपदानां णाना नुसित्यादिनामासादेशः। क्रादिनियमादिडागमः। अतालोपिइटीत्याकार
लोपः। द्वियोगादनिघातः॥ आगमा अनुदात्ताइटोनुदात्तत्वात्प्रत्ययस्वरः। उपसद्याषड्विशारण

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

गत्यवसाने थ्वस्य क्का समासेन्त्वूर्वैत्स्त्यिप्।लित्स्वरः॥यच्छि।याजदेवष्टत्रा संगतिकरणदानेन
लाटिबुञ्लेछंदसीतिशपोलुक्।षष्ठ्येकोव।मिपाद्याद्दशासावब्छंदसः॥अस्वधता।स्विधिः
द्वयार्थः।तस्तुरुषेनञः स्वरः॥ ॥अष्टमी।वक्षितत्रेति।सदसस्य त्रबलंस्यत्रदेअग्नेद
वस्यदेवनशीलस्यकमंकरणप्रदत्तस्ययजमानस्यव्रतं व्रतःसकाशाद्धवीः प्रभूताःअंतत
त्या।विघ्नपरिहारेणकर्मपरिपालनादिरूपपदा।वियंतिविविधंगच्छंतिखलुतमिमंयजमाने
प्राप्नुवंति।किंचाहअग्नेत्वंसहस्रिणंसहस्रसंख्याकरयिंधनंनोस्मभ्यंदेहितथाअदोघेणा
हरहितस्यपापस्यन्येनवचनवादशःउमएकवचनस्यात्वत्पदादेशः।एकादशास्वरःत्रस
हसःपरमपिछंदसीति।परांगवद्भावात्तयोःसर्वत्तुदात्तत्वं।ददि।तुदात्तदानइत्यस्यलाटिप
स्मारवाविचिधातारवंत्रा।अन्यासलोपश्चोनिघातः॥अदाघेणाअहुदजिधांसाद्या।घञ्।दाघःघका
रछांदसः॥नञ्सत्त्यामितकरस्वरपदात्तेदात्तत्वं॥ ॥अथसप्तमी।उच्यंदक्षेति।दक्षितिसघ्ट्रृतया
सामर्थ्योपितकविकृतोअर्तीदियविषयप्रज्ञोपतसर्वज्ञदेवदीप्यमानदेअग्नेमत्रीसायजमाना २९

तथावाजाःतथाअन्नानिवियंतिएतंयराजानप्राप्नुवंति ७६

वयंत्वस्यत्वदर्थयानीमानिदवींषिअध्वरेयज्ञेअकमहिविस्त्यागमकामत्वंचसुरथःसाशोत्तन २२
ध्यातान्नापतस्यविश्वस्यसर्वस्ययजमानस्यबोधिगापायितात्तवामीतिबुध्यस्व।अस्तुतमरणाध
मरहितायइदास्मिकर्मणिअस्मात्तिदत्तंसर्वहविःस्वदआस्वादय।अकर्म।डुकृञ्करणइत्यस्य
लङिछंदस्फत्यथेतिनसआर्द्धधातुकत्वेननङिचाल्लावाजःयद्वत्तयोगादनिघातः॥बाधिबुधअ
लङिछंदसिलुङ्लङ्लिटइतिसर्वादेवाःदीपज्ञनबुधेत्यादिनाकर्त्तरिचि
वगामान्यछंदसिलुङिलाङर्थेलुङ्तिङोतिङोत्तवतीतिसवादेवाः।दीपज्ञनबुधेत्यादिनाकर्त्तरिचि
णाच्चिणोलुमितितशब्दस्यलोपः॥अश्नाव॥छांदसःस्वरः।स्वदआस्वादने।अंतत्तीवितएर्थः॥ला
टिरूपः॥निघातः॥ ॥इतितृतीयस्यप्रथमेचतुर्दशोवर्गः॥ ॥विपाजसाप्टथुनतिसप्तद्वं
तृतीयंसूक्तंत्रिष्टुन्नमाष्टुक्तंनेयं।अत्रेयमनुक्रमणिका।विपाऊसाका।वाकीलस्विति।कतागात्रे
त्पन्नोकीलोनामऋषिःप्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरादौतत्यादिसूक्तदशकंविनियुक्तं।तत्रेदं
चद्वितीयंसूक्तं।तस्मिन्सूक्तेप्रथमाविपाजसेतिअकीलकास्तोमति।दिश्याग्नेप्टथुनाविस्तीर्णनपातसा
तेजसाशाउचानःअत्यर्थदीप्यमानस्त्वंद्विषःकर्मानुष्ठानविघ्नकारिणःशत्रून्बाधस्वविनाशय

[stamp]

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

सनाद्राय अथा अमी वाः रोगराहित्येन सामर्थ्यापतानि रक्षसा उत्तनयत्र सुष्युत्ययः॥ तानिरक्षांसिबाध
स्वा कर्मविघ्नकारीणि तान्यपनुदस्व। यद्वा अमीवाः आर्त्तिमुत्पाद्य न अमनपरागमनपराः पिशाचिकाश्च
बाधस्व। सुशर्मणिः स्वर्गादिलक्षणे भोजनमुखाद ताहृहतः मदतः शत्रुं विजयेन प्राप्तम दिव्यसुदव
स्य सुद्धा को नापतस्य। अग्नेः शर्मणि अस्माकं सुखदत्तो भणीतो। उत्तर त्वया दिस्यानेष्ठप्रणायनेकर्षी
नयनेतत्र तत्रानय प्राह्णपः। एवं च तेन वप्रणयैस्मान च दस्य। ग्रथि प्रणायन द्वर्वक कत्व तुषान नवेय।
प्राजसापार हृणे। असुन्नित्यनु वर्त्तमाने पातबील जुक्केत्यसुन्। जुडागमः। निवादा कन्दाने। इयुना। प्रथमस्यानो अदि
त्यनुवृत्तौ वधिमदि स्व स्तौ संप्रसारणमिति उप्रत्ययः। तत्रं निपातन संप्रसारणं प्रत्ययस्वरः॥ शाखचा
नः। अचदीशावित्यस्य यजुकि सर्गोयजुको रित्यत्या सस्य गुणः। ह्यत्यायन शानचा वृक्तीत्यस्य। दायेच ज्ञवा
नयोलुक्। विवादेतोदा तत्वप्राप्त अन्त्यस्वानामादिरित्थ। त्याकदा सह। बाधस्व। बाधृ लोडनडत्यस्य लोड
नइत्यस्य लोटिरूपं। पादादित्वान्निघातनावः सुशर्मणि॥ शृहिंसायां। उरुवं शृणातीति अणादिकोमनिन्॥
।सार्मनसीत्फ स्वरपदाद्य दात्तत्वं। स्यां। असूत्तुवीत्यस्य लिङ्‌या सुटूपरस्मैपदे भित्या दिनापाद्यन्ताति हसे ३०

लोपहृति सलोपः॥ यासुरात्‌ङिद्वात अनसोरह्लोपः॥ निघातः॥ अथ द्वितीया। यन्नो अस्या इति हे अग्ने त्वंअ
स्याः अद्यवर्त्तमानायां उपसः व्युष्टौ व्युच्छने प्रकाशने स्तर स्तूयेऽदितवसतिनः अग्निहोत्रादिकर्मणि
प्रवृत्तानामस्माकं गोपाः गोपायिता नवामीति बाधि बुधस्व। कचिन्नुयोदयात्वाग्निहोत्रं जुहुतिक
चिडदिततस्मिन्नूजुहुतितथा मुनायनं पालयिता नवत्यर्थः। तत्त्वा सुजाता ज्ञालापरिवृतेन धारारण सु
सुजात दहीप्यमानं अथवातत्वा सुजात अत्म निव सुजात स्वयं च रश्मि इर्थः। ताहश्च त्वां ममदीयं स्तोम
ग्रहं च दशादिलक्षणं स्तोत्रं नित्यं जुषस्व। तत्र हृष्टीनः॥ जाम्भावतिय छा जन्मजनक पिता अरसं तनयं
उत्तं परिष्ठंगादिभिः सवते। तद्वदस्माभिः क्रियमाणमिमं स्तवस्व व्युष्टौ उच्छीविवासे। तस्माद्विवास्य
तनयतिकरणेक्तिन्। वस्वादिनाषत्वं। तादौ च निति कृत्याचिति गतेः। प्रकृतिस्वरत्वं। गोपाः गुप रक्षणे
गुपधूपविच्छिपणिपनिभ्य आय इति आय प्रत्ययः। तदंतात्। आत् क्विप्। आतो लोप इत्यकारलोपः। लोपोव्यो
रिति यलोपः। धातुस्वरः। जुषस्व। जुषी प्रीतिसेवनयो रित्यस्य लोटिरूपं। निघातः॥ ॥ अथ तृतीया।
वं च चक्षा इति। हे वृषत्काम नावर्षितः। हे अग्ने त्वं च चक्षा नृणां मनुष्याणां अशुभाशुभकर्माणि द्रष्टा असि

सुरारूषु अरुषः आरोचमानस्त्वं अनु अनुक्रमेण पूर्वीर्बह्वी ज्वालाविनादिविशेषेण प्रकाशयस्व सोऽस
स्य प्रकाशप्रदानेन स्वस्वरूपानेव वासयितः अग्ने अस्मानस्मान् नमिकमाद्विरूप फलानि प्रापय्य।
अंहः अस्माकं दारिद्र्यलक्षणं पापं अतिपारयनिवारय तियावत् किंच यविष्ठ युवतम हे अग्ने नो स्मानश
२५ रधनायदुशिजः कामयमानानू अपिकुरु। अभिलषितफलप्रदानेन पालककामानूकुर्विन्यर्थः॥ वृचक्षाः
चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि। अयम त्र दर्शनेवर्त्तते। ८ अस्तुभिन्नित्यनुवृत्ते वर्दो बर्किलेशिलेत्य सुना। शिरुरूवातस्या
च्चक्षिङ् व्यक्तयां वाचि। अयमत्र दर्शने वर्त्तते। ८ असुन्नित्यनुवृत्ते वदे बकिलेशिलेत्य सुना। शिरुरूवातस्या किदिति अन्ने च। कि
स्यादशानावः। लङ्कुत्तरयदप्रकृतिस्वरः॥ वृषन्। वृषसेचने। अनिजित्य तृहातो रूपिवृन्यां किदिति अन्ने च। कि
वाद्गुणाभावः॥ अपादादिवान्निघातः॥ इवर्वः। पुरूशङ्कस्य वातोयुणवचनादित्ति डीप्। आघस्योकारदीर्घःछां
दसः॥ प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वाहि। अंतर्नावितण्यर्थः॥ लाटिरूपं वासा। वसनिवासे। उदित्यनुवृत्तो सृ
वृम्निहि तृप्यसिवसीत्यादिना उप्रत्ययः॥ पादादित्वान्ननिघातः॥ षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वं॥ नाबिगणि प्रापणो
छंदसि लोडार्थे लिट्। बहुलं छंदसीति शपो लुक्। आमंत्रितं पूर्वमविद्यमानवदिति आमंत्रितस्य। विद्यमान
वनपादादित्वान्ननिघातः॥ पापि। पापालनपूरणयोः॥ वादिभ्य इति न निघातः॥ अधि डुकृञ् करणे इत्य ३१

स्य लोटि सर्वप्यि चेति हिरादेशः॥ तस्य अश्शपुष्व्ह्लस्य छंदसीति धिरादेशः॥ बहुलं छंदसीत्यप्रत्य
यस्य लुक्॥ पादादित्वान्ननिघातः॥ शायरा। ताडिति डिप्रत्ययः॥ उडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं॥ उशिजः
वशकान्तौ। वशेः कित्तति जिप्रत्ययः। कित्वात्संप्रसारणं। प्रत्ययस्वरः॥ यविष्ठ। युवशब्दात्दतिशायेन इष्ठ
प्रत्ययः॥ स्थूलदूरयुवेत्यादिना यणादिपरस्य लोपः॥ पूर्वस्य गुणः॥ आमंत्रितत्वान्निघातः॥ ॥ अथ चत
र्थी॥ अषाळ्हो अग्न इति। हे अग्ने अषाळ्हः शत्रुभिरसोढः अपराजितः स्वयं शत्रून् जयतीत्यर्थः॥ वृषन्
कामानां वर्षयिता एवंभूतस्त्वं भिषः सर्वाः पुरः शत्रूणां पुरी। स्तोत्रगा तत्रत्यानि शत्रोत्तनान्यनमान् निधना
निच संजिगीवान् सम्यग्जयन् दीदिहि स्वदीप्तो ज्वालाभिर्दीप्यस्व। सुप्रणीता शोभनप्रणयन जातवेदः
जातप्रज्ञ हे अग्ने त्वं ततः अपेदिप्रपति दिष्ट दिविधतिकद्भयिता कलापेन महतः पापाद्यास्तत्फलप्रदान
नरक्षकस्य प्रथमस्य मुख्य तया प्रथमक्रियमाणस्य एषवारप्रथमेयाज्ञा यज्ञा नायाज्याति ष्टोमस्य
तिमुता ताहशस्य ज्यातिष्टोमो रख्यस्य ननता हविर्वहमदेवताकानादिक्रियायामनिर्वाहिकान्तवा अषा
ळ्हः षद्मर्षणिइत्यस्य निष्ठायां हाढ इति ढकारः॥ झषस्तथोर्धोध इति कस्य ढकारः ढलोपे इति ढलोपः
Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पूर्वस्य दीर्घ इति दीर्घः॥ उवाचातावश्छांदसः॥ सद्देः साढः स इति सकारस्य मूर्द्धन्यादेशः॥ अव्ययपूर्व
पदप्रकृतिस्वरेण स्वरः॥ वृषन्॥ वृष सेचने। रुषिवृषिभ्यां किदित्यनवु। चित्स्वरः॥ दादिहि। दिधुक्रो
डादावित्यस्य उकलोटो मध्यमैकवचनं संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इत्यस्मात् सस्य गुणाभावः। साव
विधयश्छंदसि विकल्प्यंत इति पूर्वत्रासिद्धमित्यस्या प्रवृत्तो परत्वात् चेति दीर्घः। पञ्चाहलोपः।
सोत्तगा। सुत्तग मंत्र इति उजात्रादिषु पाठात् वाद्युदात्तः। रुरुगमि धातेइति पूर्वपदस्य वृद्धिः। उत्तरप
दस्य वृद्धिर्नवति। सर्वविधीनां छंदसि विकल्पितत्वात्। सुपासुलुगिति सुपो डादेशः॥ तेनवसोनाग
नधनान्यफलदेशात्। निचाद्याद्युदात्तः॥ संजिगीवान्। जिजाय छंदसि लिट्। तस्य कसुः॥ सन्लिटोर्जेरिति
कवर्गादेशः॥ प्रत्ययस्वरः॥ दीर्घश्छांदसः॥ पाय्याः पारक्षाण। सत्वयोजिमीत्यादिना उण प्रत्ययः॥ आतोयु
क्चिण्कृतोरिति युगागमः॥ प्रत्ययस्वरः॥ ॥अथ पंचमी॥ अच्छिद्रा शर्मेति। जरितः सर्वस्य जगतोत
कालजरयितः॥ हे अग्ने सुमेध्यः॥ शोभनप्रज्ञापते दीधानः स्वतेजसा प्रकाशमानः चंदवानयष्टव्या 32
न्नादवान् अच्छअनिलदम्यतउद्देशेन क्रियमाणानि सुकृतानि शर्म स्वर्गादिसुखसाधनत्वं तान्यग्निहोत्रा

दीनि कर्माणि अच्छिद्रा अच्छिद्राणि ऊद्धा। कर्टकमसाधनविकल्यरादित्यनसंइस्मानि ऊरु। किं
चाहम् आग्नेवे सस्निः सं निरूस्वकीयं सततगमनं सनिरूध्यदविः प्राप्ति पर्यंतम् अत्र वर्त्तमानस्त्वं वाजं ना
स्मान्निदीयमानं दविलक्षणमन्नं अस्तिदवानस्निलद्धयदक्षियद्दः प्राप्य। तत्रदृष्टांतः॥ रथो न रथ इव
यथा रथ्या धन्यादिकसद्दातस्त्वा मिनं प्रापयति तद्वत्। किंचत्वं शम रोदसी द्यावापृथिव्यो सुमाक
न्ना त्ननरूपो पते स्वकीय प्रतानिः प्रकाशयुक्ते कुरु। दीधानः दीदति दीप्तिकर्मा तिस्त्या शानचात्र
भ्यस्थानामादिरित्यादि घुदात्तत्वं। सुमेधः॥ नित्यमसिच्। प्रजामेधयोरित्यसिच्प्रत्ययः। बहुब्रीहौ
नञ्सुस्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। सस्निः। षसस्वाप्ने। अस्माद्दोणादिको ननि॥ निवाद्युदात्तत्वे।
वहि वृद्धत्रा पणा। अस्या लोट्॥ सिपिबहुलंछंदसीति शपो लुक्। हश्च कोवी। हिरादेशः॥ छांदस
वान्नभवति। अथ षष्ठी॥ त्वपीपयेति। हे वृषन् कामानां वर्षितः। हे अग्ने त्वंनो अस्माकं पपीपय अनिलषि
तफलानि वर्द्धय। वाजानन्नानि वाजिद्य प्रयच्छ। किंचदेवदीप्यमान हे अग्ने सुरुचा शोभनदीप्त्या रु
चानः शोभमानैस्त्वं देवतियजनायदेवैः सहितः अस्माकं रोदसी इमे द्यावापृथिव्यौ सूद

षेद्दृष्टिद्वारा अभिमतफलप्रदानेन सुखदो। मृळीके रु। तथा मन्द्रःस्थिरात्रो ऽभूमितिः उष्णु बुद्धिप्रयुक्तानि
नव नास्मान मापरिष्टात। परितो मागच्छ आपाप्य। पीपा नइत्ये तस्य एणु तस्य स्तुतिचा ऽऽद्वि वचनास्मा
सदा भोसियो लोपश्छांदसः। जिह्व। अविजि विधिविप्रीण नार्थे। एतस्य लोटि श्रिद्दिचा चुमः। ञापः। आता
हेरिति हेर्लुक्। आमंत्रितस्याविद्यमानत्वेन अतिङन्तत्वान्नाविद्याने निघातः। सुदोघोदाहेनोदोघः। ला
वेधन्नो। ऊत्वं छांदसं। आक्रदानेः घञ् छंदसी ल्फ उत्तरपद दाक्रदान्तत्वं ऽभूमतिः। मनु अवबोधने मन्यत
इतिमतिः बुद्धिः कर्तरि क्तिच्। ऽस्ता बुद्धि। अथ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे उत्तरपदस्य प्रकृतिस्व
रत्वं॥ ॥अथ सप्तमी॥ इलाम ग्न इति उतो पिष्ट स्वामित्यस्मिन्वर्गे व्याख्यातेयसूक्ता। इति तृतीयस्य प्र
थमे पंचदशो वर्गः॥ ॥अथ मग्निशिति चतुर्थी षड्र्चं सूक्तं आग्नेयं। अत्रानुक्रमणिका। अयमग्नि
प्रागाद्यौ मकलेश्विति सुशाष्टप्रयोगादस्यापि सूक्तस्य स एव ऋषिः अत्र विषमसंख्यानामृचां वृहद
ताछंदः। तृतीयपादस्य द्वादशास्य द्वादशाक्षरत्वात् समसंख्यानां सता वृहती प्रथम तृतीयपाद
त्याद्वादशाक्षरत्वात् उक्तं च। अयुजे जागतो सतो वृहतीति॥ ॥तस्मिन्सूक्ते प्रथमा। अयमग्नि २२

रिति। अकीलःस्तोति। अयं यजनीयत्वेना अत्यानिर्दिश्यमानोग्निः सुवीर्यस्य शोभनसामर्थ्योपित
स्य महामहतः। सौभगस्य सौभाग्यस्य ईशे ईष्टे ईश्वरो भवति। सर्वस्य बालाराध्य देवतया सौभाग्यकारि
त्वात्। तथा गोमतः गवादिपशुयुक्तस्य स्वपत्य। शोभनापत्यस्य रायो धनस्य ईशे ईष्टे वृत्रघ्नानां उद्धाज
वात्। तथा गोमतः गवादिपशुयुक्तस्य स्वपत्य शोभनापत्यस्य रायो धनस्यानईशे वृत्रघ्नश्च उद्धाज
न क्रियमाणकर्मफलसंपादकत्वेन तत्स्वामित्वात् तथा पवक्तातोग्निः वृत्रहथ्यानां दमनं दस्यः शत्रुहत
पापविनाशानामपी। ईशे ईष्टे यि समर्पितकर्मणामस्माकं वस्तु सादात्यापद्वयो भवीतीति तस्यापिस्या
मी। ईशे ईशाए श्वर्ये। अदादित्वात् छपो लुक्। लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः। पादादित्वादनिघातः। सो
त्तगस्य। सु भग स्य भावः। सौभगं। उद्गात्रादित्वादञ् सर्वविधीनां छंदसि विकल्पितत्वादत्र ऽऽ ऽऽगात्यादिना
प्राशायाउत्तरपदवृद्धाद्वरत्ना वः। रायः कड्डिदमित्यादिना विभक्ति रुदात्त ऽऽ ईशा निघातः। स्वपत्यस्या नञ
सुत्वामित्फ उत्तरपदान्तोदात्तत्वं वृत्रहथ्यानां। हन् अवदाने। अस्मात् स्फायितं विवंतीत्यादिना रक् प्रत्ययः
किद्वादगुणः। हनहिं साशात्य। रित्य स्मात् हनि ऊषी नीरमिकाशि भ्यइति कन्। कित्वादनुनासिके लोपः। त
उत्तरपदप्रकृतिस्वरः॥ ॥अथ द्वितीया। इमंनरइति। नरः कर्मणां नेतारः हे मरुतो देवा यूयं वृप अत्रा
दिवर्द्धकं। इममस्मानिः स्तूयमानमिममग्निसश्चत हविरानयनार्थी सचध्वं। कीदृशास्ते मरुतः इत्याकाद्वायाम

रुतं दियस्मिन्देवो रायो धनानि शोरे धमसः दानन्तोगाद्य प्रयोगेन सुखस्याद्र्दिकानि संति यच्च देवाः प्रत
नासुमनासुततुडरन्निषेष्वन्तितेष्वसंग्रामेष्वद्यः उ ध्रुधमानाप्तानात्मानान्दष्टारश्चादन्तुः श्चादन्तु वंति
हिंसंतिपर्वतृतास्ते सार्वमरुतो यूयं तमिममग्निं सर्वधमितिद्राविणाव्ययः सश्रुता प्रसंगइत्यस्मात्विटि
रूपं। जकारस्य च त्यायनचकारः॥ निघातः॥ वाष्टधमसः॥ वस्मिन्व्यत्ययः। ग्नं सुखं वर्धयतीति श्रुसुनित्य
सुत। गुणास्तावश्वादसः॥ गतिरकारकपाश्वपद प्रकृतिस्वरत्वं। वात्यो णादिकस्तत्रातद्धर्वपद प्रकृतिस्वर॥
संति। अस्रुत्तुविद्धद्या। ध्येचिंतायां। आच्च्यो पिहग्र्पत इति क्विप्। इग्निग्रहणासंप्रसारणं। उरो दात्तानां
शाददृ। धासु रेवक्रुध्व। उत्तरपदादात्तुच्वति उच्चढाव। छेदस्फनयोघ्यति शासि इष्टडादेशबाधि वापणा
दन्नः नउत्तरपदप्रकृतिस्वरेणोदात्तः॥ जसुः॥ सुद्धादनुदात्तान्वालते उदात्तस्वरितायायणइति शासः स्व
रितत्वं। अदेवुः॥ दन्तुदेने। अस्मात्विद्धसिरूपं। श्रधिग्रधिदंतिधंजो नामुपसंख्यानमिति किंवशावादनु
नासिकलोपः॥ द्विर्वचनप्रकरणे छंदसि वति वक्तव्यमिति द्विर्वचनाभावः॥ सतिशिष्टस्वरोबलीयानितिप्र
त्ययस्वरः॥ ॥ अथतृतीया॥ सत्वंनोरायइति। हे अग्ने सतथाविधस्त्वंनोस्मान्रायः तृतीयार्थे षष्ठीधनेनशि २४
शीहितीहानूकुरु। अस्मान्धनसमृद्धान्कुरु। किंचत्रविधस्त्वंबहुधानाप्तं श्रुतवमीढ्वः मीढ्वन्कामानां

सेक्तः हे अग्ने यं वर्षिष्ठस्य हरुतमस्य प्रस्तूतं साप्रजावतः अपत्ययुक्तस्य अनमीवस्यारोग्यहेतोः अत
गवशुष्मिणः बलहेताः सुवीर्यस्य शोभनसामर्थ्ययुक्तस्यान्नयुक्तस्य संबंधिनास्मान्कुरु। यद्वाप्त
सर्वविविज्ञातयातया याजनीयं एताः षष्ठ्यः तृतीयार्थे। एतदुक्तं भवति धनेनापत्यारोग्यशरीरबलो
प्रतनाम्नवचास्मान्समृद्धान्कुर्विति। शी दिशि निशामन इत्यस्य लङि बहुलं छंदसीति विकर
णस्य लुक्॥ वा छंदसि विकल्पेन द्विश्वादङित्वेति दीर्घशादेशो न भवति। दीर्घश्छांदसः॥ निघातः॥ मीढ्वमि
दसेचन इत्यस्य क्वसौ दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्चेति निपातनाद्द्वित्वं। उपधादीर्घस्य संबुद्धौ नुमित्सोत
दह्याब्लोपे संयोगांतलोपे च कृते मरुत्वसारुः सबुद्धौ छंदसीति रुः॥ पादादित्वादाद्युदात्तः॥ ॥ अथव
उष्टी॥ चर्षणय इति। यायमग्निः चक्रिः सर्वस्य जगतः कर्ता सच विश्वा भुवना विश्वानि भुवनानि व्याप्ति विशति
सत्रुष्टा तदेवानुप्राविशदिति श्रुतेः॥ चक्रिणः कर्तामाग्निः सासहिः सुरोहा शादिहविस्तार सदनशी
लः सनुडुवः अस्मान्निदंहविः देवेषु यजनीयदेवेषु श्राश्रानयतु। सचाग्निः देवेषु देवनशीलेषु
स्तोरस्तु श्रूयताम्। आभिमुख्ये नगच्छति। उत अपि च नृणां यज्ञस्य नेतृणां शत्रिणां शासशासनं शासः। रा

स्त्रंतस्मिन्सोग्निरागच्छति। तथा नृणां मनुष्याणां सुवीर्यः शोभनवीर्योपेतसुक्रते दक्षाणायेमागच्छति। अ
ननाम्नेः सर्वव्यापकताप्रतिमादिता भवति। चक्रिः। डुकृञ् करणे। आऽदृगमहनजनः किकिनौ लिद्वकि
न्त्ययः। लिद्वद्भावाद्द्विर्वचनं। किंवा ऋणाभावः। निस्स्वरः। सोमसदि। षद मर्षणे इत्यस्मा घंऽत्तास्मद्विवदि
चलिपतिभ्यो यङन्तेभ्यः किकिनाविति किः प्रत्ययस्वरः। यततेर्यती प्रयत्ने। यद्वृत्ययोगात्कनिघातः। अंसे
सावघ्ना निस्स्वरः। नृणां। नृचेति विकल्पेन दीर्घाभावः। नामन्यतरस्यामिति विभक्तेरुदात्तत्वं॥ ॥ अथ पं
चमी। मा नोऽस्य इति। सदृसे सुत्रबलस्य पुत्रदेके अग्नेव नोऽस्मान् अमतये शान्त्रतये दारिद्र्याये मा रीर
धः संसिद्धाविषयवृतान्मा कुरु। किंचास्मान्ननिदे निदाया विषयवृतान्मा विधाः। तथा चं देषां सिकमी
परोधनिमित्तात्। दधा च अपारुधि अपाकुरु निवारय। अवीरतायै। अस्य सतीति वीरः। अर्शआदिवाद
च्। तस्य भावः वीरता। तस्य भाव इति तल्। नवीरता अवीरता नञः स्वरे प्राप्ते परादिश्छंदसि बहुलमि
ति नञ उत्तरस्यादेरुदात्तता। रीरधः रासो धः संसिद्धौ। अस्मात् ण्यन्तात् छांदसे लुङि णिश्रि— कच्य इति च
अडादिशः। णेरनिटीति णिलोपः। णौ चङ्युपधाया इति उपधाह्रस्वः। चङीति द्विर्वचनं सन्वल्लघुनि सध्य ३५

र इति सन्वद्भावः। सन्यतः इत्यभ्यासस्येत्वं। तस्य दीर्घो लघोरिति दीर्घः। न माङ्योगे इत्यडभावः। निघातः। अगोता
यै। गा। शब्दनागामाद्यता। नगोः अगोः अगा भविः। अगोता तस्य भाव इति तल्। लित्स्वरः। सदृसस्सुत्रा सु
बामंत्रितपरांगवद्भावात्। सदृसस्सुत्र इत्येतयोः स्वविनिदानत्वं। निदा। निदि कुत्सायां। अस्मात्संपदादिवाक्वी
क्विप्। अनित्यमागमशासनमिति नुमभावः। साभवकाच इति विभक्तेरुदात्तता॥ ॥ अथ षष्ठी। शग्धि वाजस्य
ति सुभग शोभनधनोपेत देव अग्ने अध्वरे अस्मासु क्रियमाणेऽस्मिन्नग्निष्टोमादिकर्मणि इह तोमतः प्रवृत्त
स्य प्रजावतः अपत्योपेतस्य वाजस्यान्नस्य शग्धि ईशिषे। तादृशमन्नमस्मिन्नध्वरेस्मभ्यं देहि। किं च त्वं विधक्
मृबकुधनेषु रुदेऽस्मे मयांसि तु नामय इति सुखनाम। शोवृधमय इति तन्नामसु पाठात्। तात्। द्वा नाघपयोगदे
उतया सुखस्य भावकेन अतप वयशा स्वता कीर्तिमता त्वयसा अतिवृद्धेन तनराया एवंविधेन धनेनास्माञ्
स्कृसायाजय। शग्धि। शक्लृ शक्तौ। शकेर्वितस्य लोटि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक्। ऊरुङ्भ्यो हेर्धिरिति वि
त्ताकरुदात्तत्वं। तूयसा। बहुशब्दात् द्विवचनविभज्योपपद इति ईयसुन्। बहोर्लोपो भू च बहोरिति ईयसु
नः सर्वस्यालोपप्राप्ते आदेः परस्येति प्रत्ययस्यादेर्लोपः। बहोर्भूरादेशः। अयोनिस्स्वरः। सृजा। सृज विसर्गे त्वदादि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

जोतिरूपं। मयोभुवा। भूस त्ता यामित्यस्मादौणादिको भुप्रत्ययः॥ उविक्रमत्ना पादादिचादनिघातः॥ इ
ति द्वितीयस्य व्याख्या॥ षोडशो वर्गः॥ ॥समिध्यमान इति। पंचर्चं पंचमं सूक्तं आग्नेयं त्रैष्टुभं विश्वामित्र
स्य कतस्यार्षं तदुक्तं। समिध्यमानः पंचकं नो विश्वामित्रस्त्विति। आद्येते त्यादि सूक्तदशकस्य विनियो
गउक्तः॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरिति। तत्रेदं ७ चतुर्थे वाजाप्यायबार्हस्पत्ये उरावग्निं सुदीतिमिति।
स्विष्टकृता ७ याज्या वाजाप्यायनेत्यादिखंडे सूत्रितं। अग्निं सुदीतिं सुदृशं संश्रयंत इति संयाज्य इति त
स्मिन्सूक्ते प्रथमा॥ समिध्यमान इति। कतः स्तौति। कर्मधारणाद्धर्म अस्मर्यज्ञ निवर्हकृतयातनारकबाध
मोग्निः॥ तथा च मंत्रः॥ धर्माणामग्निं विदथ्यस्य साधनमिति। तादृशोग्निः॥ अथ मा प्रथमं यज्ञो प्रपक्रामन्नुत्तु
ग्यायतनेषु अत्र ऋ। मण समिध्यमानः सम्यक्दीप्यमानः यद्वा अत्र धर्मधर्मसाधनत्वात् स्रुयज्ञेषु प्र
थमसमिध्यमान विश्ववारः। विश्वैः सर्वैर्यजमानैर्यष्टव्यतया वरणीयः। शोचिष्केशः। शोचींषि ज्वालाः केशा
यस्य सतथोक्तः॥ घृतनिर्णिक्। घृतस्य तापनेन धाराविनयनेन नाशाधकः पावकः अस्मत्पापशोधकः पाचकः
सुयज्ञः शोभनयज्ञोपेतः एवंभूताग्निः देवान्स्मात्तिर्यजनीयाद्देवाच्यजध्वाय यष्टु अक्रुत्तिरंजनसाधने ३६

पत्र १ नवे पस्तु स्पस्तु छे॥ ३७॥ मा चपां वनुं र्ज र २ पक्री गत

घृतादिभिः सम्यग्ज्यते समक्तमित्यते। प्रथमा। सुपां सुलुगिति सुपां डादेशः॥ धर्मधृक्षरण इत्यस्माद्ध
त्यादृश्यत इति मनिन्। कस्ववेश्छांदसः। निस्वरः॥ अक्तुभिः। अंजू व्यक्तिगति म्रक्षणेषु। अज्यात रात्रिरिति वा
स्मादाईसीव्यधिकदानः॥ तिस्रः॥ त्रिशब्दस्य आद्यौ त्रिचतुरोः स्त्रियामिति तिसृ इत्यादेशः॥ अचिरऋत इ
तिरफादेशः॥ तिस्रभ्योज्स इति विभक्तिरुदात्तत्वं। आजानीः जनजननानि। जनिघसिभ्यामिणिति कर्त
रि इण्। णिवृ उपधावृद्धिः। बाच्छंदसीति वर्णदीर्घः॥ लउत्तरपदस्य प्रकृतिस्वरः॥ अवः। अव रक्षणे। असु
नित्यसुन्। निस्वरः॥ यक्षि। यज दानार्थस्य लेटि रूपं। यजमानाय श्रन्जा॥ कानेनितियजः शानन्नानि
स्वरः॥ यां। युमिश्रण इत्यस्माद न्यच्योपि दृश्यत इति विच्। आर्धधातुकलक्षणो गुणः॥ लउत्तरपदस्य प्र
कृतिस्वरः॥ ॥अथ चतुर्थी॥ अग्निं सुदीतमिति। जातवेदः जातस्य सर्वस्य वेदितः। हे अग्ने य एतः
व्रति विषयोः स्तुतिं कर्वाणाः वयं अग्निं अंगनादिगुणोपेतं सुदीतिं शोभनदीप्तिं अतएव सुदृशं सं दृशं सुद
र्शनीयं स्तुत्यमेवंविधं वो शानमस्याम॥ हविर्भिः पूजयामः। किंच देवाः अस्मान्नियजनीयाद्देवादाया
देवाः अरतिं न विद्यते विषायारतिः प्रीतिर्यस्यासौ विति: विषयेषु सक्तः अतएवामृतस्या देवान्नृता

Indira Gandhi National Centre for the Arts

याःसुधयानासिस्थानंद्यां ताद्दृशं हव्यवाहं इत मरुएवतद्विधां वोदारं इतं मएवनः। इतां हि द्विविधः। वाज्ञोका
रीः कार्यकरी चेति तेत्रचां कार्यकारिणीं इत मकार्थीरिति भावः। सुदीतिं दीप्तायादीयतविनाश्यात स्वं अग्निस्व
न इति करणे। क्विज्ञादातायादीनयः। बहुव्रीहौ नञ्सुत्यामिति फ उत्तरपदांतोदात्तत्वं। सुदृशीं दृशिरपिदृणात
स्मात्स्वकार्थे लल्संज्ञा द्वेका। विधिरनित्य इति गुणाभावः। सितीतिस्त्यायास्वर्वस्योदात्तत्वं। गृणंतः। गृणातिर
चेतिकर्मा। नमस्यामः। नमसः पूजायां। नमोवरिवश्चित्रङः क्यजिति क्यच्। उदंता। अटि रूपं। पादादित्वान्निघातः। इह
तांडु उपतापायां उतनिस्यां दीर्घश्चेति कः। नञ्संनियान धातो दीर्घः। इत इतस्ततः संचारीत्यर्थः। प्रत्ययस्वरः। अरति
रमुक्तोडायां। भावक्तिंच। अरत्यन् कविहिंसाकरणयोनिस्य सप्तडि। धिश्विकृ एथोरत्व्यक प्रत्ययः। अकारस्योतादेशः।
निघातः। ।अथपंचमी। यस्त्वेवोतति हे अग्ने वत्स त्वांनापि शब्दं प्रथमस्तावीयजीयाय अतिशायनयष्टायाः कश्चि
वोताहोमनिष्पादकः। द्विधाद्विधं मध्यमे चाग्नावमचस्वधया सोमाख्येनान्नेन सहसज्ञानिष्पन्नः सहशंत्वं यद्गृणां सुख
स्त्वरस्त्वात्। द्वितीयपादमृचं यास्को व्याचख्यौ। द्विता च संशी स्वधया च शंतुः। द्विधं संज्ञा मध्यमे च स्थाने उत्तमे च शंतुः स्तु २१
खस्तरिति। चिकित्वः धर्मविषयचेतनावान्। हि अग्न तस्ययः वचोपिशब्दभावः। होता निरूपितः। तस्य होतुः अनुध

मेधर्माचुते नानुष्ठितधर्मानुपसदस्य २ ऽ यजप्रकर्षेण देवान् जय। अथानंतरं हे अग्ने नो अस्माकं संबंधिने
मध्वरमिमं यज्ञं दववीतो देवानाग्नीत्यर्थः विधिविधेहि यजीयान् ३। ऽ यजशब्दस्य तु छंदसीति इयसुनतस्मिन् तु
शिष्टामयस्त्विति शब्दलोपः। निवादाक्ष दाशः। कृति। हिंशा श्वाल्संस्थायां विधात्वर्थधिति धात्व प्रत्ययः। धकारस्य
तकारश्छांदसः। प्रत्ययस्वरः। सज्ञा। षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु। अस्येतानीलिकस्तन्निस्वरः। स्वधया
स्वर्गलोकं दधातीति यजमानस्य तिस्वधा। आतो नुपसर्गे क इति क प्रत्ययः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः। शं
सुः। शंसु रवं अस्मान वतीति। स्त्वसंज्ञायां। विपसंस्थाद्रुसंज्ञायामित्यत्र मितद्र्वादिरुपसंख्यानात् डुप्रत्ययः। डि
त्वाडिलोपः। यज। ऽ य जालाटि रूपं। चिकित्वान्। कितज्ञाने इत्यस्य क्वसोरूपं। मंतुवसोरुः संबुद्धौ छंदसी
तिनकारस्यरुः। अथानः। निपातस्य तिदीर्घः। ऋधाऋभ्रश्वाणपापणयोरित्यस्य छांदसलुङि रूपं। अडभाव
श्छांदसः। ददवीतो। दवानांवीतिरशनं यत्रपीतोसा पीतिर्दद्वीतिः। वीकांत्यादिष्विति सामावक्रिन्। बह्व
व्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। इति तृतीयस्य प्रथमे सप्तदशो वर्गः॥ ॥नवानो अग्न इति पंचर्चं षष्ठं सू
क्तं नवान इत्यनुक्रमणिका। कात्यविश्वामित्रस्याद्येति। उक्तं ग्रायागादेश्यापि विश्वामित्रः कृतऋषिः अग्नि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

दैवता यातरत्तुवा काश्चिनशास्त्रयोरुक्तः स्वक्व विनियोगः॥ प्रवर्ग्ये निष्टवत्तवानो॥ अयमितिश्रुचोवि निम्नक्तः
नवानो अयमस्तु समाआपतो वितिश्रुचा इति तस्मिन्स्त्रक्विप्रथमा सवानइति॥ हे अग्ने अंआपातो अस्मात्तिः
क्रियमाण प्रवर्ग्यारम्भस्य कर्मोत्तिरवे नागमने स्तु मनातकर्मसिध्यर्थं मनुष्कलमनस्कोन्तुत्था नासा धुर्नव
अस्म झंबोधिकर्मसाधकोसव। तत्रदृष्टान्तद्वयं सखेव सखायं पितरावितिय थासखासु इतसखेमित्रायहि
तापदेशेन साधुर्भवति यथा च पितरा माता पितरो उभौ यस गन्मागोयदशेना साधकोसवत॥ तदुक्तं किंच।
जनानां मनुष्याणां हिता यामनुष्याः भेरु हा हिनानाविध देहयुक्ताः हिंशदः कारणपराः यस्मा लोके
परस्परमञ्जयादिनान्योन्यमसहमाना जनानावर्तते। तस्मात्त्वं प्रतीचीः॥ प्रतीचाः इति क्रुलनया समदास्तिसुखेना
नागच्छतः अ॰ रातीः अरातीन् शत्रून्प्रति दहतं। तान्नूं। प्रतिकूलाः सन्नः समसा कुरुसवने॥ भ्यातास्त्विड॰
इतिर्हा हिता यो दीर्घः॥ आपातो॥ इएगातो॥ अनयमितिस्ना वर्त्निः॥ प्रादिसमासः तादोचनितिकुत्यताविति
गातः प्रकृतिस्वरत्वं॥ सख्यो॥ समानेरख्यश्चोदात्त इति इण॥ डित्वादि लोपः॥ तत्रैव नियोगनयलोपः॥ समानस्य सम
नस्यच्छंदसी त्यादिना सभावः॥ उदात्त इत्कवा ऽपपदस्योदात्तता॥ झं धु॥ राधसाधसंसिध्यौ॥ कृवापाजीसाधि ३८

नाउणप्रत्ययः॥ प्रत्यस्वयस्वरः॥ प्रतीचीः॥ अंचु गतिपूजनयोः॥ ऋत्विग्दधृगित्यादिना क्विन्॥ स्त्रियांउगितश्चेति ङी
पि प्राप्ते उनः ध्वातारुगितः अ तिप्रिध इति प्रतिषिद्धे अंचातश्चोपसंख्यानमिति अतिप्रसवात्ङीप्॥ तस्मिन्नसे
ज्ञायां अच इत्यकारलोपः॥ चाविति दीर्घः॥ दहतात्॥ ॰ दहनस्मीकरण इत्यस्य लोट मध्यमैकवचने हेस्तुह्योस्ता
तङाशिष्यति तातङादेशः॥ निघातः॥ अरातीः प्रतीचीः उभयत्र लिंगमत्पयः॥ ॥अथ द्वितीया तपोष्वग्न इति
ह अग्ने अरातीन् अतिरस्नावकान मित्रान्त्र नस्तुत्यथान वतित्त धातापात तपोचबाधस्व। किंच। अररुषः उ
स्यहविरप्रयच्छतः। अत एव परस्पशाहत्वतस्य स्वं ज्ञं सं अनिलाषं तपदस्पपयवासा सर्वस्य वासयितः हे अग्ने
चिकितानः कमीलिङ्गस्वेश्चर्चितान्सकर्मण्पनासक्तमनस्काः उरुषान्ताप सत्तपय स्मादेवं तस्मान्नेर
वरश्रमयुः अजराः जरारहिताः प्रतिबंधरहिताः अत एव अयासः सर्वत्र गमनस्वभावः सन्तो विशिष्टताविशे
षेणतिष्ठ आतापा तप उणः॥ उ अमसंख्यम उ अ इति अथ ह्रस्वसंज्ञा॥ यादादिवाद निघातः॥ तपात पसंताप इ
त्यस्य लोट्हिलोपः॥ च्यावात स्त्विङ इति संहितायां दीर्घः॥ अररुषः॥ रादानइत्यस्य कासौ वस्वेकाजिति नात्रस्य
टः संप्रसारणौ संप्रसारणाश्रयं च बलीय इति संप्रसारण बलीयस्त्वान्निष्टहिं वासोः संप्रसारणमिति संप्र

Indira Gandhi National Centre for the Arts

सारणं॥ समासेनत्रः स्वरः॥ चिकितानः॥ कितज्ञाने इत्यस्य छंदसि लिटि तस्य लिटः कानच् तिकानजो द्व्यः॥
द्विर्वचने किं वा गुणस्तावः॥ चित्तादंतादात्तः॥ तिष्ठतां श्रागति निघातः॥ विश्वामित्रात् समवत्रविस्यः स्वर
तिआत्मनेपदं निघातः॥ अयासः॥ अयगतौ पचाद्यच्॥ विस्वरः॥ ॥अथ तृतीया॥ अस्मे ना इ इति द्वे अस्मे इ
छमानः धनं कामयमानो यजमानः इध्मेन समिंधेन कारिसमिध्यस्व हन घृतेनाज्येन सह हवं स्वन
योगपेह विः पुरोडाशादिकं जुहोमि किमर्थं तरसे विगायत च सततगमनसिध्यर्थं विलाय सामथ्याय
ष्ठुरोडाशादि हविलारिव हन सिध्यर्थं विधियि इविः श्वद्विपामि किंच अन्नेण स्तोत्रेण वंदमानः स्तोवंदनमह
यावदीशो॥ यावद्धदनं वाडुशक्नोमि तावद्दृहिं वेच इमो अस्माभिः क्रियमाणां धियं च विषयां स्तुतिं श
नासयाय अपरिमितधनपर्यवसानाय द्वीदीशो अतिप्रस्तूतां ऊरुः इध्मेनाग्नीधीदीशो इध्यात नेनाग्नि रि
तिरिध्मकाष्ठविशेषः इति सुधिदं सिध्यपाधस्त्यो मगि ग्रिकरणे मक्तः किञ्चादत्तुनासिकलोपः॥ प्रत्ययस्वरः॥ इ
छमानः॥ इषु इच्छायां॥ अस्तायं नशानचा इषुगमिय मां छ इति छकारः॥ जुहोमि॥ ऊदानादनयोरित्यस्मालि ३९
टिरूपं पादादित्वाद निघातः॥ इम्यांहविनमदीति छंदसि चितियप्रत्ययाः॥ नसंज्ञायां यसाति लोपः॥ प्रत्ययस्वरः॥

यावत्राय छंदा लयच्छदे विस्याः परिमाणे वतुबिति वतुप्॥ आ सर्वनाम्न आकारः॥ आद्युदात्तः॥ ईशे॥ ईश ऐश्वर्य
इत्यस्य लडुत्तमैकवचने इटः टेरेत्वं अदादित्वाच्छपो लुक्॥ शात शाया याषात कर्म्मणि॥ आद चउपदाश
शितीत्यात्वं॥ आचायदिति स्तावेयतः इद्यतीति ईत्वं॥ आर्द्धधातुकलक्षणो गुणः॥ कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः॥ ॥
अथ चतुर्थी॥ उक्तो चिषाथिः सहसस्कृतरहे आग्नशो॥ चिषास्वकीयया दीप्त्या उद्दीप्यस्वास्तुतः स्तोत्रशास्त्रसाधन
स्तुतिमंत्रैः स्तुतस्त्वं शशमानेभ्यः शशमानाः शंसमान इतिक स्कः॥ द्विपयशोसने कुर्वाणो विश्वामित्रस्तु।
विश्वमत्रमास्याति विश्वामित्रः एकएकस्मिन्बहुवचनं इजार्थी तथाविधेय स्मास्वारव धनयुक्तं बृहत् सनत्त
वयः वयाः॥ आद्यैन्नवाचीअक्षी वदेयाद्वमे त्यन्ननाम स्तुयंमितया लातादृशं पन्नमचंधेहि॥ किंच शशारागाणो
यज्ञमनं चास्मासु धेहि॥ यो मेनं स्तयानां अभिमिश्राणं चाधेहि॥ शमेनारागाणां यावनं च स्तयानामभिमितियास्कं
क्रत्वः अस्माभिः क्रियमाणस्य कर्मणः प्रयोजकत्वेन कर्त्ता॥ हे अग्ने त्वं तत्तुस्तरिब स्तुनारं मर्त्याउ नाउ
नत्सोमाज्य पयः प्रप्तितिस्तिवंधसि चाम॥ शशमानेभ्यः शशजुगतौ वित्पयं धातुस्तसस्तृर्ष्याः॥ यालोलव
यादचनशः क्षिषितिवानशः चित इत्पतोदात्तवां धहिउ धीअर्धारणपोषणयोरित्यस्य लोटि रूपं॥ रवत्।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

रयिरस्यास्तीति मतुप्। छन्दसीवनिपाविति मतुप्। तदाऽस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्। छन्दसीरः इति तस्य चत्वं। रयेर्मतौ बहुलं छंदसि
ति संप्रसारणे परपूर्वत्वं गुणः॥ विश्वामित्रस्य। मित्रे चर्षाविति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं। बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामि
ति पूर्वपदांतोदात्तत्वं। मम्रुज्म। मृजूष् शुद्धाविति। अस्य वर्तमाने लिटि उत्तमबहुवचने मसो मादेशः॥ अदितमा
गम इत्यासनामिती उक्तावः॥ रफ छांदसः॥ पादादित्वाद निघातः॥ प्रत्ययस्वरः॥ सूरिः स्वसंज्ञायां। आदिशादिस्
णातिस्य॥ क्रिन्निति क्रिः। क्रिवा मुणानत्वं॥ निस्वरः॥ ऊच्चाइँ उत्करणे। संपदादिवाज्ञा। विक्किरः तदस्यास्तीति
मतुप्। ऊयद्रवितस्य चत्वं। तसौ मत्वर्थे इति तसंज्ञायां तकारस्य जश्त्वाभावः॥ मतुव्। सारूदिति तकारस्य रुत्वं॥
अथ पंचमी॥ रुधिरं धनमिति॥ स्तुसनितः॥ अत्ति लक्षितधनानां स्तुदातः॥ हे अग्ने धनानां कनकं आ वीना
मध्ये रत्नं उत्तमं धनं रुधिविधिहि। महोदस्या यत्रयदांस समिद्धः सोमा ज्यादितिः समग्निस्त्वादीनां वसीतातदा
सहत्वसताहशं एवच्चं धनस्य दाता। स्वरवत्कुञ्चि सुत्तगस्य विषयस्तुतां शोत्ते न धनस्यत् तस्य स्तोत्रयजमानस्य उरा
ण शदस्य आपसर्पणे श्री। लोकमर्ककरणार्थं त्रस्तातो करस्मा कर्मणां प्रस्नातारो बहुकरस्तो बहुकर्मणां प्रस्नाता ४७
राविति यास्कः॥ वहंपिरूपाः। णिवपीवस्तुरिति रूपनामसु पठितं। त्वा त्वां हशो बाहूना स्वराणिज्योतीषिचारवत्र

धनयुक्तं यथा स्वर्वति तथा दधिषे धारयसि स्तुसनितः॥ स्वणु दाने इत्यस्य सदृविरूपं आमंत्रितनिघातः॥ स्वर्वाःस्वृ
गातो। अस्मादस्फायितं चिवं चीत्यादिना रक्। किवादगुणः॥ प्रत्ययस्य स्वरः॥ करस्न। करोति कलमिति करः॥ कम
प्यच्युतः॥ कर्म स्माशोधनेयायास्ते य वाकर्मणां शोधनयास्त्यामिति बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः। दधिषा दुधाच्
धारणपोषणयोरित्यस्य लटि छंदसि सर्वत्र थ तियासन्नाई घ्रि उक्तवादिः। आतो लोपः॥ निघातः॥ ॥इति द्वती
यस्य त्रयमेष्टादशो वर्गः॥ ॥अग्निं होतारमिति पंचर्चं सप्तमं सूक्तं त्रिष्टुस्तमाग्नेयं गाथिन आर्षी तथा चानुक्रांते
अग्निं होतारं गाथी॥ हविःप्रातरनुवाके नाग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छंदसि आश्विनशस्त्रे च सूक्तविनियोगः॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा। अग्निं होतारमिति गा
थी स्तौति। हे अग्ने ह्रस्वं गृणे तं देवानो स्तुतिं कुर्वंतं कविं मेधाविनं विश्वविदं सर्वविषयज्ञानोपेतं असूरमसूरं अ
ग्निं अग्नाविति गुणोपेतं सोमियाय अस्मात्ति। ओं क्रियमाणे स्मिन्यज्ञे होतारं होमनिःपादकं देवानामाह्वातारं वा हव्य
वाहं इकार्येण संनजेस तथा विशेभिः यजीयान् यष्टतमः सनोस्माकं देवतायष्टाच तया सर्वधिनोर्वकसं देयद्वि
तायजत्। किंच सोग्निः रायधनाय वा ताया त्रायचे मघानि महनीयानि अस्मा न्ति हीयमाना निहवींषि विवे नातु सेतुज
तोह्ण्णोहदुः। संस्नक्तो निघातः॥ मियाय॥ अकारेकाराया मध्यस्याग मश्छांदसः॥ इत्ति। स्वधु अस्ति कान्ना यां। इधिपत्

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

दसा वितिसत्प्रत्ययः॥ अंत्यस्य दकारः॥ अत्यायनाद्युदात्तत्वं॥ अस्मरं मुहवे चित्तस्य निष्ठायां रूपं॥ रफ छांदसः॥ न
ञ्समासेनस्य स्वरः॥ यद्वा न्यायजालेटि सिबञ्संदे टीति सिग्लेऽटोडा टावित्यडागमः॥ इतश्चेतीकारलोपः
देवताता॥ देवशब्दात्स्वार्थे सर्वदेवात्तातिलिति तातिल्॥ सुपांसुलुगिति सुपो डादेशः॥ लित्स्वरः॥ वनंतावनए
एसंतक्ता वित्य स्यलटि अत्यायनात्मनेपदं॥ निघातः॥ ॥अथ द्वितीया॥ प्रातरग्न इति॥ हे अग्ने सुध्न स्तुते
जसं हविर्भ्रती उराडाशादि हविर्युक्तो रातिनी हविर्दात्री घृताची घृताचितो जुक्तमुपस्तृतं वा ते तवश्रुद्ध्रदादिनि
सुरक्षनाग्रयमित्रियामिदेवतातिद्वान करणाः॥ उरुवञ्जकवाणिः॥ उराणः॥ उरुकुर्वाण इतियास्कः॥ ता इत्थोसवा
नरातिभिः॥ अस्मत्संदियतध्यामासेइने॥ सेनप्रदक्षिणित्पादक्षिपेनसममग्रे तत मिमंयज्ञं सम्यक्॥ सेवतां॥ इ
विभ्रती॥ हविरस्यास्तीति मतुप्॥ तसौ मत्वर्थ इति भसंज्ञायां सकारस्य रुत्वनिवृत्तिः॥ उगितश्चेति ङीप्॥ स्वरं विभ्रे वो
जनमविद्यमानवदिति परित्राषाना अग्रणी॥ उपउदात्तत्रात्राव॥ इयमिंद्र गतौ॥ जुहोत्यादिः॥ अतिपिप्यत्रो
स्वतत्तास्सलोपेत्वं॥ अस्मा सस्यास वर्णे इतीडादेशः॥ मिपः पित्त्वाद्गुणः॥ निघातः॥ अच्छ॥ निपातस्येति संहितायां दीर्घः॥ रा ४१
तिनीरादानेत्यस्य नपुंसकस्य वृत्तिक॥ रातमस्या अस्तीति अत इनिठनाविति इनिप्रत्ययस्वरः॥ घृताची घृतशवी

देवृतेः किंचिद्युरितादिनाक्विन्॥ अंचतेश्चोपसंख्यानमिति ङीप्॥ भसंज्ञायां अचइत्याकारलोपः॥ चाविति दीर्घ
उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप उदात्तत्वं॥ प्रात्तचाविति पूर्वपदांतोदात्तः॥ प्रदक्षिणित्॥ प्रदक्षिणं करोतीति तत्करो
तीति णिज्॥ तदाचष्टे मानो दक्षिणशब्दो रूढ इति सत्रामयातरेव सोपसर्गात्मिणजुत्पन्नः॥ नान्यस्मादिति तदंतात्क्विप्॥ रू
ह्रस्वस्य पिति तिरुक्॥ णिचो लोपाभावश्छांदसः॥ णिचस्वरः॥ देवताति॥ देवशब्दात् सर्वदेवात्तातिल्लिति तातिल्॥ लिति
ति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं॥ उराणः॥ उरु करोतीति णिच्॥ तदंतात् छंदसि लिट् मंत्रत्वाद्वा भवतीति तस्य कानच॥ णेरनि
टीति णिलोपः॥ वरा हेर्ग्रासोवाः छांदसः॥ चित्त्वादंतोदात्तः॥ अत्र॥ मिन्नु सेवायां मिटः स्पेच्छांदसे लङि॥ बहुलं छं
दसीति शपो लुक्॥ निघातः॥ ॥अथ तृतीया॥ स तजीयसेति॥ हे अग्ने वीतः सर्वया रक्षमाणः सातजीयसा अति
शायनतीक्ष्णेन सचकर्मविषयतीक्ष्णबुद्धि उक्तेन मनसा तः करणेन युक्तो भवति उतश्च पिचतसे स्वपत्यस्यादि
तीयाः षष्ठीशोजनापास्यापतधनंशिक्षप्रयच्छ शिक्षतिर्दानकर्मा दासादिषु दानकर्मसु पठितत्वात् हे अग्ने शि
क्षाः अभिमतफलप्रदाने शक्तिः मिद्धाः ज्ञाया त्तत मस्य धनस्य अतिशायन ने तु दातु स्तेत वन्तू तो प्रवावमहि
ष्मिवयंस्यामः किंचिस्मुत्यया वह्निपयशोतनसु तिमांता वयं वस्वः वसुनो जनन्यामद्भ्यास्म॥ तजीयसा ते

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

जिह्नाक्ष्मादिति शायनेस्यस्तु ॥ तुरिथे मेयस्वितिरु चोलोपः ॥ निस्वरः ॥ वोतः ॥ अवरहाणदिष्ठो ॥ निष्ठायो ञ्ज्वरत्वरा
स्त्रविमव्यास्तुपधाया इस्वढलोपः ॥ चयोज्जतः ॥ इतोष्ये तियागविभागात्समासः ॥ देलोपश्छांदसः ॥ हतीया कर्मणि तिश्र
वेपदप्रकृतिस्वरः ॥ दक्षिइविद्योपादानस्य युमञ्जदानार्थः ॥ अस्माज्जोटिव्यत्यायनपरस्मैपदे ॥ शिङ्हो ज्ञाल्कश
द्यविनस्यसनिएकोच उपाद्याइतिइ इवतिषेधः सनिमीमाघुरभलसतञ्जकपतपदामच इञि ॥ निष्ठातारचे ई
ञादशः ॥ अत्रलोपो स्यासुसोत्रस्यासलोपः ॥ सनाशसत्तिरुउरित्फ प्रत्ययः ॥ प्रत्ययस्वरः ॥ प्रस्तातोसूत्रस्य
यामित्यस्यात्वक्तिन्नातादोचनितिरूपंतावितिगतः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ ह्यामोन्नूरत्नायामित्यो ॥ शोलिंडिकि
दाशिषीडियासुट्छंदस्फ लयाथितितस्यसावधेउकचारलोपः ॥ आगमस्वरः ॥ यद्वातस्मात्स्वार्थनायो लिडि
यास्तुट्ब्रक्तलबुंदसीतिज्ञपोर्लुकि ॥ आनंदतचादियादशोनभवति ॥ सुडुतयः ॥ नञ्सुस्यामित्फत्तरपदांत
दात्तत्वंवस्त्वा ॥ आगमानुशासनस्यानित्यत्वाउमञावः ॥ संज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वाद्गुणाभावः ॥ यणादशः ॥
॥ अथ चतुर्थी ॥ हरीणिहीति ॥ हे अग्ने देवस्यद्योतमानस्यतवसंबंधिनः ॥ यज्यावा यष्टाराध्वर्युप्रभृतयाज
नासोजनाः ॥ हरीणिबप्नतिः ॥ अनीकाअनीकानि सनारूपतपासर्वे भयस्ततानिहाजारूपाणितजामित्रा ४२

ज्ञतिप्रक्षेपेण ॥ चोत्रायिदधिरेहि ॥ क्विद्धारखलुंचक्रुरितियावत्तासताहशस्त्वोदेवतातियष्टादेवमहिकर्मीण
वरस्त्राकयायविश्वभुवतमयत ॥ यस्मात्कारणादयुअस्मिकर्मणिदिण्मादेवसंबंधिशूर्स्त्वेअस्वंयजासिय
जसितस्मादिमामद्यातिशेषः ॥ दधिराद्धातूलिटिरूपं ॥ हियागादनिघातः ॥ चिच्चादधीसोवोदात्तः ॥ यत्वव
यजदेवस्त्रजादिष्ठयजिमनिसंविदसिज्ज्जसिस्पोपुजिनिघुच् ॥ मत्यायनाफदास्वां ॥ देवशब्दस्वार्थेसर्व
देवाञ्जामितितिवातिलाल्लितीतिमत्ययास्वर्वासपादात्तत्वं ॥ यजामियजेर्लेहोटागमः ॥ यद्योगादनिघातः ॥ ॥ अथ
पंचमी ॥ सद्वाहोतारमितिनित्ति ॥ हे अग्नेयथा ॥ यजनार्थंनिषादयंतानिवसंतः ॥ देवादीप्यमानाऋत्विजोमियाघ
मध्येयज्ञेहोतारदेवानामाह्वातारंत्वावायत्त्वयस्मात्अजनस्त्रघृताकृतिरोहृतयव्हानिषादयंतः ॥ होतारंहोमनिष्प
दकंवांबर्हिषिउपाविश्यतऋत्विजाहितेरसिवत्तातस्मात्तथाविधस्त्वंरस्त्वास्मिकर्मणिनोस्माकंअविनापा
लयितानवामीतिबोधिभद्रस्वा ॥ किंचानस्तंत्तनुअस्माकंतनूजेयपतंजश्रवासिअन्नानिअधियहिअधिकंनिधे
हि ॥ अज्ञनत्ताअंजूव्यक्तिगतिस्त्रक्षणेषु ॥ अस्माल्लिडिंरुधादित्वातम् ॥ छांदसत्वादिह्लोपाभावः ॥ अतिदितामित्कप
श्लालोपः ॥ निष्पादयंतः ॥ षट्विशरणगत्यवसादनेषु ॥ ब्रुरादित्सदिरत्रातरितिपवायघा ॥ हेतुमतिणिचाशाउलसी

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

र्वधातुकस्वरेण उदात्तत्वे कृते एणि च स्वरः॥ बोधि॥ बुध अवगमने॥ लोटि बहुलं छंदसीति शपो लुक्। सेर्ह्यपिच्चे।
ति शिपो हिरादेशः॥ वा छंदसीति विकल्पेन पित्त्वाद्गुणः॥ ऊर्जः॥ हुधिरि निहुधिरादेशः॥ धकारलोपश्छं
दसः॥ निघातः॥ अहि हि दध्वाति लोटि रूपं॥ ॥ इति तृतीयस्य प्रथमे एकोनविंशो वर्गः॥ ॥ अग्निमुषसमिति पंचर्चं
मष्टमं सूक्तं त्रैष्टुभं। आत्रेयमनुक्रमिका। अग्निमुषसमाद्यांत विश्वेदेवाविति गाथी। इति। शाद्वयोगाद
स्मापि सूक्तस्य गाथी ऋषिः। प्रथमा पंचम्या विश्वेदेवा देवता। कशिष्टास्त्वाग्नेय्यः। अस्य सूक्तस्योक्तो विनि
योगः। मरुत्वतीयशस्त्रे अग्निनीता त्वं पाकाश्यया। सूत्रितं च। अग्निर्नेता त्वं सोम क्रतुभिः। पिबत्सप इति धाय्या इ
ति। तस्मिन्सूक्ते प्रथमा। अग्निमुषसमिति गाथी ब्रूते। वह्निर्हविषां प्रापयिताग्निः। क्रष्टिभिः उषसो कच्छात स्था
अग्नियं जनीयं देवं उषसं उषास्तिमनिर्मीलदक्तां अश्विना अश्विनौ देवौ दधिक्रां तथिक्रावा नामकश्चिद्देवस्तं।
दधिक्रावाणं एतान्देवान् उक्थैः शस्त्रैः संसन सोधनिरमीतमन्नात्मकं स्तोत्रैः ह्वयामस्त्र आक्रयति स्तं ज्योतिषः
सुष्टु द्योतमानाः नो ध्वरं अस्माकं यज्ञं विनिमिमेय ज्ञं वा वशानाः काम्यमानाः सजोषसः परस्परं संगता स्त्वा सार्व ४३
देवाः। तदा कानं अएवं तु दधिक्रां क्रमु पादविहार्णो दधीत्फपपदे जनसनस्वनक्रमगम इति विट्। विट्वनोर

उनासिकस्यादित्याकारः॥ ऋऊत्तपदप्रकृतिस्वरः। क्रष्टिभिः उष्णा विवासनो मा वह्निता त्र्यादिना पश्चोतादे
चजितिकृत्यताविति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं। ह्वयामः। ह्वयतेः बहुलं छंदसीति संप्रसारणं। सुज्योतिषः सुष्टु द्योत
माना इति विग्रहः। कृतद्दीप्तौ दीप्यनात ज्योतिरिति इसिन्नादेस्थ जरति इसि प्रत्ययः दकारस्य जकारः। स्पश्चल्यु प्रथ
दप्रकृतिस्वरत्वे बहुव्रीहिपरे उनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वे प्राप्ते। यथा सुज्योतिषा अनेन वसो अग्ने
क्ष रित्यत्रोतादात्तता तस्मादन्तो समासः। किं तु तत्पुरुष एव। तद्रूपं तु अकृतवर्णं इत्यस्माद्भुवः आच्छा ति ऋत
ऋनियोगनक्षातः टइत्यादेशः। निघातः। वावशानाः वश कांतौ। अस्य यङ्लुकि रूपं अभ्यासस्य दीर्घोकि
त इति दीर्घः। अत्यायन शानच चित्स्वरः॥ ॥ अथ द्वितीया॥ अग्ने त्री त इति। हे अग्ने तव वाजिना जिना आज्याप
धसोमात्मकानि त्रीण्यन्नानि त्रीषधस्थानि त्रीणि स्थानानि आग्नीध्रीयादीनि धिष्ण्यानि स्थानानि यद्वा एकाहाहीनसत्राख्या
नि त्रीणि स्थानानि यद्वा त्रयो लोकाः ऋतजात ऋतस्य सत्यस्य तस्य यज्ञे समुत्पन्ने हे अग्ने ते तव पूर्वी देवाना
मुदरस्य पयित्री तिस्रो गार्हपत्याद्याज्ञिकाः। हे अग्ने तव देवता। आदेवलानिपिता स्तिस्त्र स्तन्वः पवमानपाव
कशुच्यात्मकानि त्रीणि शरीराणि एवं सत्ते तस्यं अप्रयुक्तं अप्रमादः सावधानो सूवाता मिस्त्र इति नो स्माक

Indira Gandhi National Centre for the Arts

स्तोतृणां गिरः स्तोत्रशस्त्रादीनि वा क्या निपाहि पालय। तिस्रः॥ तिस्रस्त्योजसः॥ इति जस उदात्तत्वं॥ जिह्वाः। लिह आ
स्वादने। लिहंत्यानीरसातिशेवायज्ञा जिह्वायी वा अश्वा अमीवा इति निपातनाद्ध्रस्वकारस्य जकारः गुणाभावः
अत्वाय नांतादात्तत्वोदेवता। ता वा गति गंधनयोः। अस्मा कर्मणि क्तः तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः।
त्वंपाहि। पा रक्षणे। तस्य स्थलोपिरूपं। निपातः। अवयुष्ठत्रा उष्ठ भादिनप्रस्वरः॥ ॥२ अथ तृतीया अग्नेनी
रीणीति। दिवद्योतमानं जातावदजातत्र त्रस्वभावः। अत्रदेशे इह अग्नेरमृतस्य मरणधर्मरहितस्य तव संबंधि
नादेवाः सूरीणि बहूनि नाम नामानि तजांसि चेचयि संदृशुः संदावेरकिंच विश्वमित्र विश्वस्य सर्पक्ताष्ट।
बंधेअपहितफलस्य भविष्याणां स्तोतॄणां बोधे इह अग्नेमायिनाम् अस्तु राणी त्वीः स्वयसीम्या माया... स्वयि
संदृशु... युजि रतास्वयि संतितस्माय जविघ्नकारिणां माथिनां मायाः परिकृत्या मादी येय इपालायतिन्ता
वाः स्व... स्य स्तीति मत्तु... वसोरुः दरिति मकारस्य रुः। अमृतस्य नञ्जोजरमरमित्रमृता इति उत्तरप
दाह्न दात्त्वानाम... मुपक्वेन भनसा मनसो मनतादिनाम निरुक्तस्य यां तवे ना निपातनान्मकारलोपो दी ४४
र्घश्च नम्यति सर्वानिपस्वाश्रय चृतान्तरुषा मितिनामानि तेजांसि स्तुपां स्तुलुगिति स्तुपोलुक् नित्वादाद्य
नि

दाम्नः। मायिनां मायावतां एषां संतीति व्रीह्यादेत्वादिनिः। यस्य तिलोपः प्रत्ययस्वरः। विश्वमित्र इति। व्याप्रीणनयो
रित्यस्मात् विश्वशब्द उपपदे कर्मण्युपपदे... रिति त्र्यण प्रत्ययः स्वेधाञ्यपादेशावस्थायामि दितो उमिति उमित्रा संबध
पष्ठगुणो नेत्वव तिविश्वमित्र इति धीणयतीति विश्वमित्र तत्सुरुपेरु इति बहु। मिति द्वितीयायाश्च लुक्। आमंत्रि
तत्वान्निघातः। संदृशुः उस्वस्वक्षरणे पोषणे च। रित्यस्य लिङ्क सिरूपं। यहत्त्वाया गात् निघातः। प्रत्ययस्वरः। दृष्ट
बांधा। दृष्टत्राश्रायाः। कत्वस्य कर्मणि निष्ठायां यहिज्यावयीत्यादिना संप्रसारणं। पश्चादिना पत्वं... स्य
स्मात् सृस्वृणिति शीत्यादिना उप्रत्ययः। षष्ठी समासः। आमंत्रितत्वान्निघातः॥ ॥ अथ चतुर्थी। अग्निर्नितीति तो यो
यमग्निः हितानां मनुष्याणां देवीनां देवसंबंधिनीनां विधानता अंतर्यामितया नियामकानां... हृष्टातः कृ
त्रुपाः स्वगद्ववयथावसंताद्वहनापालका स्वर्यः सर्वस्य स्वप्रकाशप्रदानेन प्रवर्तकाः तद्वद्यथा पिःकृतावा
सत्यकर्म्मा चित्रश्रवाद्दत्रस्य हंता सनयः सनातनः उराणः विश्ववेदाः सर्वविषयज्ञानवान् सर्वज्ञः सतथाविधो
ग्निः शृणंतं तद्विषयां स्तुतिं कुर्वंतं स्तोतारं विश्वा दुरितानि सर्वाणि दुरितान्यतिक्रम्य पर्यंत पारं नयतु नेता
णी... आपण इत्यस्य चरिरूपं चित्स्वरः। हितानां हितिवासगत्योः क्तिच्क्तौ च संज्ञायामिति क्तिच् नामन्यत

रस्यामिध्यंतो दाशवं ॥ देवीनां देवशाक्षासंबंधार्थं द्वाद्वन्द्वाविति अच्चि॰ ह्वाद्विहाणत्रिति ङीश्चित्त्वा
दाधृदाव्नाः ऋडपाः पारद्वाण इत्यस्मादा म्नेत्याः पिद्वश्यत इति विवृक्षु स्नातीति उपपदमतिङि ति समासः
ऋडश्चरपदप्रकृतिस्वरां त्वत्र हाहश्च हिंसागत्योः अस्य रूपं शत्रुभिः क्विप् । विश्वावेदाः । बहुव्रीहौ विश्वं सं
ज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं पारिषत्कत्वालनधूरुणेयोरित्यस्यालोपि सिद्धं जसमिति सिमश्च डागमः
इतश्चलोपः इतीकारलोपः पादादि वादनिघातः शृणंतः शोदेलटः शत्राक्र्योदि चोरमाशत्रुवात्वस्यस्तयो
इतश्चलोपः इतीकारलोपः पादादिवादनिघातः । ॥ अथ पंचमी । दधिक्रामग्निमिति । हदधिक्रावा देवः सर्वदेवाः हो
रातइत्याकारलोपः शश्वप्रत्ययस्वरः । ॥ अथ पंचमी । दधिक्रामग्निमिति । दधिक्रां दधिक्रावाणं अग्निमुषसं देवीमुषासनिमानिनीं देवानां च बृहस्पतिं देवं द्योतमानं सवितारं
तारं दधिक्रां दधिक्रावाणं अग्निमुषसं देवीं बृहस्पतिं सवितारमश्विनौ देवौ मित्रावरुणौ भगं सूर्यं चैव वसून् आदित्यान् रुद्रान्
रं सर्वस्य भगः ... देवं अश्विना अश्विनौ देवौ मित्रावरुणौ भगं सूर्यं चैव वस्तून् आष्टौ वसून् रुद्रान्
काइशरुद्रान् आदित्यान् द्वादशादित्यान् एतान् सर्वान् हविर्भुजो युष्मान् इहास्मदीयकर्मणि हुवाह
विः स्वीकरणार्थमाह्वयामि । दधिक्रां दधातेति दधिः । आदृगमहनित्यादिना किः । विहविहनोरित्यायो देवी
देवस्य पत्नी देवी उपयोगादाख्यायामिति ङीप् । यस्येति लोपः । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । बृहस्पतिं बृहतः

करपत्योः श्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्चेति पतिशब्दे परतो बृहच्छब्दस्य तलोपः सुडागमश्च । उभे वनस्पत्या
दिषु युगपदिति ति उभयपदाद्युदात्तत्वं । सविता रम् । षूञ् प्रेरणे इत्यस्य तृचि आर्द्धधातुकस्येडवलादेरितीडागमः
चादं तादात्तत्वं । रुद्रानादित्यानित्यत्र संहितायां शसो नकारस्य दीर्घादटि समानपाद इति रुत्वं । ततः पूर्वस्मा
त्परस्य आन्नाटि नित्यमिति अनुनासिकत्वं । तोनागा अश्वा पूर्वस्याशीतिरो यो दशः । लोपः शाकल्यस्येति तस्य
लोपः । यलोपस्यासिद्धत्वात् स्वरसंधिर्न भवति । अतः रुद्रानादित्यानिति भवति । एवमकस्मिन्नाद अकारादटि
फलः । अकारस्य चधर्वचपूर्वसवर्णानुनासिकाउ नियाः । उदकृयात । लटि विड्क्ष्टे दसीति संप्रसारणे इ
दृष्टितश्च । नेपदानामित्येकं उदकृग्द्रशः निघातः ॥ । इति तृतीयस्य प्रथमे विंशो वर्गः ॥ ॥ इमं न इति पं
चर्चं नभ्वमस्य सूक्तं अन्नेयमनुष्टुभं गणिका । इमं न उपथ्ये अनुष्टुप् त्रिविराड्रूपासीतां बृहती चातति । द्वितीया त्रि
तृतीया अनुष्टुप्त्वा पंचमी विराड्रूपा सा ताप्रहती चानुक्रान्ता प्रथमाचतुर्थ्यौ त्रिष्टुभौ अस्या पि गाथी ऋषिः प्रज्ञो
स्तोकानुवचन इदं सूक्तं । सृष्टितं चानुष्टुप् सप्रथमा समभिमं नो यज्ञमिति । तस्मिन् सूक्ते प्रथमा । इमं नो
इति गाथी प्रार्थयाते । हे ज्ञाते वेदाः नोस्माकसंबंधिनमिमं पञ्चयागं च सृष्टतंडमरण प्रमेरष्टितंउयष्टमाद

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वृषभे हितस्थानतया समर्पय त्वं च स्माकं मानि अस्मा तिर्दीयमानो निरमाहव्यानि हवींषि अग्रे पुरस्तु सेवस्व
किंचद्दोनः॥ देवानामाकातः॥ अभिविदिवा नो द्योतति॥ आमाजानि॥ त्ता द्वाहे अग्ने निषद्य विद्यासुपवि
ह्यपश्थमः॥ सर्वेषामृत्विजामादिमः॥ सन्नमेदसो वयास्वस्य हविषः॥ घृतस्य आज्यस्य च स्तोकानां द्वितीयार्थे षष्ठी
मदो घृत। प्रायर्थस्तोका। विदावियं ततान्नप्रकर्षेण अज्ञानतो जयुपिबेत्यर्थः॥ धेहि दधातेर्लोटि रूपं उभयस्व
ह्युपघ्रीति सेवेनायारित्यस्य लोधात्मनेपदिनो रूपं॥ अज्ञान॥ अज्ञानो॥ ऽजनइत्तस्य लो दिहलः॥ अज्ञानस्मावि
तिशानजादशः॥ पश्चादतो हेरिति हेर्लुक्॥ निघातः॥ प्रथमः॥ प्रथप्ररम्यानो प्रथमः॥ प्रप्रथप्ररम्यानो प्रथातिस्म
द्वितीयादय इति ग्रथेरमजित्यमत्र॥ चित्वादन्तोदात्तः॥ निषद्य॥ षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु॥ विरूपं
सदरथात रितिपूर्वं॥ प्रतीतिप्रत्यया स्वर्वस्यादात्तत्वं॥ ॥अथ द्वितीया॥ घृतवन्त इति॥ पावक पापशोधक कोहि
अग्ने स्वधर्मेऽस्मिन्यज्ञे ततवसंहणार्थं दिववीताय यजनीयदेवानां संहणार्थं च घृतवन्तः घृतोपन्नाः
मदसो॥ मदोपताः॥ नेदसो मेदोरूपस्य हविषस्तोका॥ विदवश्चोतंति हारति अथवा देववीताय देवस्य तववी ४६
तयइति याजनीयं॥ तस्माद्धायजनीये अग्ने घृतमेधसो नो स्मत्संपधेहि प्रयच्छ॥ श्चोतंति चक्षति रक्षरणे इत्यस्य

दोऽग्निरूपो स्वधर्मग्निस्वभ्यंगरस्ताधमः॥ मणीयसेति बहुव्रीहौ स्वीपदत्राकृतिस्वरः॥ श्रेष्ठ प्रशस्यस्याद्यादतिशा
यने इष्ठन्नत्रशास्यस्य श्र इति आदेशः॥ गुणः॥ एकादेशस्वरः॥ धेहि॥ दधातेर्लोटि सेर्हि॥ घुसंज्ञको॥ क्रहलोस्पि
क्षितिणपतो इडवाहत्यादिना छदात्तत्वं॥ एतिस्तुशास्वित्यादिना क्यपस्तुक्॥ गोतास्विनहुङ्॥ ॥अथ तृतीया॥ उ
स्यस्तोकेति॥ संत्यय इष्टस्य॥ संसजनीय यज्ञाय इष्टस्य॥ फलप्रदाह अग्ने विप्राय मेधाविने तुभ्यं दर्यघृतस्तु
तः॥ घृतक्षरणयुक्ताः॥ युष्मच्छब्दस्य ङे यि तुभ्यमह्योङयीति तुभ्यादेशः॥ ङः प्रथमयोरमिति किज्ञानकिंचि
दीर्घस्येति दीर्घान्नलोपा सावः॥ संतोत्सावः॥ तत्रसाधुरिति चात्र वस्तु दसी तिस्त्रसाधुरिति वाय यत्प्रत्ययः॥ यस्य
तिलोपः॥ आमंत्रितत्वा निघातः॥ इध्मासः॥ इंधीदीप्तौ॥ कर्मणि यक् क्रियादनुनासिकलोपः॥ निघातश्चावित
अवरह्नोणादिषाह् त्रिरूपां समासस्वरः॥ सर्वानिघातः॥ ॥अथ चतुर्थी॥ तुभ्यश्चोततीति॥ अद्रिगो अद्रित
गमनसंततगमनस्वभावः अतएव शचीवः॥ शक्तिमन् हे अग्ने तुभ्यं दर्यं मेदो रूप[illegible]षः घृतस्य स्तो
कासो विदवः श्चोतंति स्रवंति॥ अस्माकं कविशस्तः कविभिः कर्मणि निज्ञेयो दिशिः स्तुतः [illegible] नस्ततन्ता
तुबातजसा महितः सन् अग्ने अस्मदीयं पशुयागमत्यागच्छ॥ आगत्य चामविरत्रजा व[illegible]हव्या अस्मा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

तिष्ठीयमानानिवपादानिहवींषिजुषस्वसेवस्व॥ अग्निर्गोगमनंगोरितिगमृस्य गतावित्यस्य नावेगमे।
डीरितिडोः॥ अध्वतागोर्यानत्यत्र॥ गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येतिगोशब्दस्यह्रस्वत्वं॥ घृतश्चुत् पृषोदरादित्वात्
धिनावाः॥ संबोधानसंबुद्धौचतियुणः॥ अपादित्वान्निघातः॥ शचीवः मघुणा मघवासा रुरितिरुत्वं॥ कविशस्तः
शास्तुस्तुतावित्यस्यनिष्ठायोमनुनासिकलोपः॥ यस्माविताधणोतीह प्रतिषेधः॥ थाथघञ्क्ताचमित्रकाणामित्येतो
दात्तत्वं॥ सानुनासादी॥ शोदासासां तुरितिकत्रीरिधुत्तुः॥ वत्यये स्वरः॥ अगाः॥ इण गतावित्यस्य छांदसे लुङि
इणोगतिगाद्देशः॥ गातिस्थेतिसिचोलोपः॥ निघातः॥ मघिरा॥ मध्वरथास्या मिरनाचोवक्रमावितीरता॥ आमे
डितत्वान्निघातः॥ ॥अथ पंचमी॥ ऊर्जिष्ठतइति॥ हे अग्ने ऊर्जिष्ठ अतिशायने सारस्तुकं मेदसः॥ वपास्वेदविः
मध्यतः॥ पाशामेधस्तागृतात वदर्थं उद्धृते अध्वाचादस्यावयं अस्मिन्ह शौते उस्त्रय ददामहे उद्धृतं तत्र पाखंह
विः॥ अयच्छामाः॥ वसोसर्वस्यजगतोवासयितः॥ त्वयाधिवृपाया मुपरियस्तोकाः॥ घृतमिश्राविंदवः॥ तद्वदर्थस्यो
तंतिसर्वंतिताः स्तोकान्देवशः॥ ददेवउत्पन्नतिवीहिप्रस्वकवित्तजस्त॥ मध्यतः मधाशब्दात्सप्तम्यास्त्रसिरिति ४३
तसिः॥ व्यत्ययस्वरः॥ उच्छतेरुत्सहराणं कर्मणिक्तः॥ ऊध्यहोऽस्तेछंदसीतिहकारस्यनकारः॥ गतिरनंतरइतिग

तेःशब्दाः स्वरत्वं॥ ददामहे ददद्दानो इत्यस्य लटि ङित्वादात्मनेपदे॥ अतो दीर्घो यञीति दीर्घः॥ निघातः॥ द्योते
ति॥ क्षतिरच्छणो पदादित्वादनिघातः॥ आतलसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे कृते स्वधातुस्वरः॥ अचितनु
विस्तारा॥ तनेरनश्चुवइतिकर्मणिचवोचिकाः॥ अकारनकारयोर्वकारादेशः॥ तानातितायतवाः
त्वक्त्माबेकाचइतिविसर्गकरुदात्तत्वं॥ विहिावीकांतिगतीत्यादिधिषित्येसपलो॥ टिश्रदादित्वात्पोलुक्॥ ह्रस्वत्वं
दसः॥ खिलं॥ इति तृतीयस्य प्रथमे एकविंशो वर्गः॥ ॥अयंस इति पंचर्चं सूक्तं॥ अत्रेयमनुक्रमणिका॥ अ
येसंपात्यां उष्णश उरीष्योग्निस्त्यः॥ ऋषिः॥ कौशिको माथी पंचविचिरूपा अत्रयोदेवता चतुर्थी अनुष्टुप्॥ शिश
स्त्रिष्टुभः॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्ररुक्काः सूक्तविनियोगः॥ अभिचयाने इष्टकाम्रएणयानउरीष्यासइत्यषा
अनुवचनीया॥ प्रेषितः उरीष्यचितायत्वा॥ हत्यग्न्यप्रक्रम्यउरीष्या॥ सा अग्नय इति त्रिरूपां अनुसप्रणवमितिस्त्रि
तोतास्मिन्सूक्ते प्रथमा॥ अयंस इति गायत्री॥ ऊतात्र अयं उत्तरावधाम जत्यधिकरणं उक्तो होतव्यानीयरूपतया दृष्टमा
नोग्निः॥ सतथाविधः स्वलुवावशानः सोमंकामयमानाय मित्रायो जतं स्तुतमतिषुवादिसंस्कारापतं सोमंज
गारस्वोदारदाय॥ दध्यारातस्मात्सोरद्दशं महिमाप्ततः सोग्निरिति श्रुवीणाचयः॥ किंचाहेजातवेदः॥ सहस्विणां

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

सहस्रं नानारूपं ता॥ऽ युष्ठेयो सजति सहस्रीयं तमत्येवेग्रवशादतनशीलो॥ स त्रिनअग्निर्वाजेनाग्नो
घसोमायनेकप्रकारस्य विलिखितं मन्नं समवात॥ नेजिवाज्ञासन्नं वेस्वयसस्तोऽस्तिरस्मासिस्वयमानो वर्त
सेशघादधीतलिशिलिटस्य रुत्याशिरजितितप्रत्यस्यण्शिसादस्त्रा॥ यह्नस्यागादनिघातः॥ प्रत्यया
स्वरा॥ वा वशान्नवझाकां ता॥ इत्यस्य यङ्‌ऽ किदीर्घांकितइत्यस्या सस्यदीर्घः॥ मत्यायनशानचचिस्वरः॥ सस
वाग्नायण संतक्तो॥ कासोइड॰ नादः॥ नलोपः प्रत्ययस्वरः॥ स्वयसाङ्गस्तुतो॥ कर्मणियक्तः॥ अक्षार्वधातु
काया शितिदीर्घः॥ निघातः॥ ॥ अथ द्वितीया॥ अग्नेयत्त इति यजत्र्यजमानाय हे अग्ने दिवि द्युलोके यद्वर्चः
आदित्याख्यं ज्योतिः॥ तन्नेवर्वेवज्योतिः॥ पृथिव्यां आहवनीयादिरूपतया वर्तमानं यत्तेजः॥ तच्चदीयमे
वाप्रसिद्धं॥ तजो निधायस्ययज्योतिरस्तिधन्नो॥ यदोषधीष्विति॥ उषधीषु तिअरणप्रत्स्तिकाअष्ठयत्तेयत्ते
जः॥ य वाउपधीतु वनस्पत्यादिषु सोमाख्यं यत्तेजः॥ अप्सु जोलेष्ठ यादोवडिरूपं तेजः॥ तत्सर्वं आवर्तव संदीनं
तजस्मावकमेव॥ किं चायनवाद्युरूपेण॥ तजसा अंतरिक्षं आकाशं उरु आततंथ आततिथ विस्तीर्णं दी
प्तिमात्थ अतएव सा तु॥ त्वं समीमानः रूचद्रा॥ नृणां साक्षितया दृष्ट्या अर्णवः समुद्रवत्न महानसतादृश अग्ने॥ ४८

तरिक्षमानेनिनियेति पूर्वेणान्वयः॥ उक्तार्थे वाजसनेयकं॥ आग्नेयत्ते दिवि वर्च इत्यादित्ये वो अस्यादिदि वर्चः
पृथिव्यांमित्ययमग्निः पृथिव्यां यदोषधीष्वप्सायजत्रेतिय एवौषधिषु च वासु वाग्निः स्वामतदाशायनांतरिक्ष
पृथिव्यांमित्ययमग्निः पृथिव्यां यदोषधीष्वसायजत्रेति॥ पृथिव्यां
युवतितंथे तिवायुसन्न्ह ष सत्ता नुरसीवा नृचक्षा इति महा ऽसत्तानुरसीवा नृचक्षा इत्यत ईदिति पृथिव्यां
उदानयणहल पूर्वादितिविभक्तेरादुदात्तत्वं॥ उषधीषु॥ उषधेष्वविभक्तावप्रथमायामिति दीर्घत्वं॥ अप्सु
उदानयण हलपूर्वादिति विभक्तेरुदात्तता॥ आततंथा तत्तु विस्तार इत्यस्य लिटि बभूथाततंथ जरसृत्स्वव वर्थे ति निपा
तनाद्विड्वा स्यास ला पानस्त वं तिलितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं यद्वृत्तान्नित्यं गादनिघातः॥ अर्णवः॥ अर्णो
वस्पतास्मिन्संतीति मतुवर्थे व प्रकारणे मत्वोपिदृश्यत इति वप्रत्ययः॥ अर्णसः सलोपाश्चेति सलोपः॥ प्रत्य
यस्वरः॥ नृचक्षाः॥ चक्षिङ॰ व्यक्तायां वाचि॥ असिमक्र्वायाचन्यधत्तुसा॥ तिमक्त्विमाद्विवचनीतावातृव ऊल॥
सित्रृतस्तु नाकृ तृतरपद प्रकृतिस्वरः॥ ॥ अथ तृतीया॥ अग्ने दिव इति॥ हे अग्ने त्वं दिवो अस्माद्युलोके
वर्तमानं अर्णं अच्छ॥ अभिलक्ष्य जिगासि प्राप्नोषि॥ किं च धिष्ण्याः धिये बुद्ध्यै हिता देवाः
ति॥ उश्लीकुर्वतीति धिष्ण्याः॥ प्राणा इमानि नो देवास्ता प्राणारूपाद्वेवो न च्छ॥ उयक्रमेण उत्सुषे समवेता

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

राधि समवेतान्तर्वित्फक्त्वा नसी त्यर्थः॥ स्वर्यस्य लोकस्य परस्तादुपरिमाचनेरोचनामायं लोकः॥ यत्रासये
ज्योतिस्त्पतित स्मिन्नासु मानेरोचनारमलोकयाश्रापाविष्टांतश्रवस्तात्सूर्यलोकादधस्तादंतरिक्षलोके
यस्याप उपतिष्ठांतव दीतिताउत्तयोरपस्त्वेरयसि उक्तार्थो वा ऊसानयिन्तिःसप्तम सिहिताः॥ आपो वा अस्य
दिवार्सस्ताःएषध्रमनान्ते त्यस्या देवा ऊचिषि षिक्ष्यायइतिष्ठाणावादेवाधिक्ष्यास्त हि सर्वाधियइत्ताः तियारो
चनेपरस्तातानस्य सचातयारोचन इतिरोचनोरनामस्वलोकोयत्रेपरतत्रपतित द्याश्चेतपरणापायाश्च
चारणताएतदाके हेतिताउत्तयोरपस्त्वेरयसीति॥ असीक्रगतावित्यस्मादुदकेतुरुक्त्यस्तत्रानुडागम
स्त्वाश्चर्थीत आप्यातत्वं स्विपास्तुरित्यर्थः॥ सकारलोपश्छांदसः॥ नित्यत्वादाद्यदात्तः॥ मासुतायच्छंदसी सर्व धातु
ष्वकारान्तमनेवर्त्मानाजुहोत्यादिवच्छंदसीत्यस्यासास्यत्वं निघातः॥ ऊति षो खू ऊत्तमस्य यो वाची
त्यतस्य लिङ्गां धात्वर्थो काह्वानवारित्तिवचादत्रः॥ अमाया गान्हिर्कि बिति किवत्ताचो वाचि स्वपीत्यादिना
संप्रसारणं अस्यासस्यालिङ्यस्यास स्यानियषामि तिसंप्रसारणं॥ ओ ई आ उक इरानिघातः धिक्त्या तुष
लुषदाहिधियउक्तीति सान समिध्ये सि सिय पर्सि सितेड्ुलोक्तश्च चरवाले त्वपत्व स्पसधिक्ष्याशल्याइति ४९

निपातनायु चेन्नुडागमाः ध्या ञ्ञादिलोपोयपदक्रस्वाद्यादयः सर्वे सिद्धान्तवेंति निघाताद्यत्क्ताः॥ अवस्ताद्
वरक्षा श्रेतदिक शब्देभ्यः सप्तमीपंचमीसादिना अस्तातिः तस्मिंश्चित्ताषादरस्यति अवादशः प्रत्ययस्वरः॥ उ
पतिष्ठंतघामति निघातोउपसर्गस्त्रि भ्रातरकस्मिकाद्यो मात्मनपदेयछन्दाया गादनिघातः॥ अथ चतु
र्थी॥ उरीष्णास इति उरीष्णासः उरीषसः परस्परसगताः यत्र अस्माभिः क्रियमाणमग्निचयनसर्वकर्मि मि
सोमया गं जुषतां सक्तां॥ किंच अनुहः आगोधाराप्रूपं अनमीवाः रागादिवर्जिताः मही महत्याः इषं ऊर्जं॥
रामादिरहिता न्यन्नास्मस्मयं स्वयच्छत॥ उरीष्णासः इया लन स्परणाया इषन्नित्युहातो सृष्टत्वा किंदीतोप
स्त्यय॥ किंचुकिंचा क्रुणेनइति पिड्डे उदौ थ्यस्वरस्य ततकृत्वा रपरः॥ टणातिनयीता बिति रिति॥ उरीषंटणातः
स्पृयातर्वेतियास्क॥ नदईती उरीष्णा॥ छंदसीव तियप्रत्ययः यविसमितिनसंज्ञायांयस्येतिलोपः॥ प्रत्य
यस्वरः॥ आवणेति वनषणसंभक्ताविस्मात्तुसि संज्ञायां॥ आयणेति करणयप्रत्ययः॥ अकर्षणवन्मतेस
नज्ञातसंकृष्यातस्मादृशिरिति आपणान्रिवनिश्चाणि॥ त्रतिरतइत्यादिनाएवं वनेसमासइत्येतोदात्तत्वा
उत्तरपदस्वरः॥ यद्वा स्तुङ्गतो॥ एवंतमंछेतस्तुत्वननेप्रतीतिचलनशदाद्यादकमकाकत्वा॥ विस्वरा॥ ह

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

मु०म०धा०पं० ३२१०

र्स्मिन्पक्षे अवग्रहाभावश्छांदस इति वृत्तौ।। जुषंतां।। जुषी प्रीतिसेवनयोरित्यस्य लोटि रूपं। पादादित्वाद
निघातः।। मही।। महः।। अस्य उश्चेति ङीप्। तकारलोपश्छांदसः।। इत्ययस्वरेणांतोदात्तः।। ।।अथ पंचमी।। इळा
मग्न इति। एषा ऋक् पूर्वमेव व्याख्याता।। इति तृतीयस्य प्रथमे द्वाविंशो वर्गः।। ।।निर्मथितः सुधित इति पंच
र्चमेकादशं सूक्तं। अत्रानुक्रमणिका।। निर्मथितो देववातस्तु भारतस्तुतियासाताह इतीति तिस्रस्तस्य उ
क्तत्वाद्देवश्रवा देववातश्च भारतावस्य ऋषी। तृतीया सतोबृहती।। शिष्टास्त्रिष्टुभः।। अग्निर्देवता।। आद्यात्यादि
सूक्तदशकस्य उक्तो विनियोगः।। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः।। इळामग्न इत्यस्या विनियोगो सक्त उक्तः।
तस्मिन्सूक्ते प्रथमा।। निर्मथित इति।। भारता ऋषी स्तोत्रं कुर्वाते।। अग्निर्निर्मथितः अग्निष्टोमादिकर्मस्वरण्योर्नि
तरां मथितः सन् साधस्थे यजमानगृहे सुधितः गार्हपत्यादिषु त्रिषु कोष्ठेषु सुष्ठु निहितः। निधीयवकाधन्वे
त्यणश्च ज्वाल्यमानो युवा नवः तुष्टः अतएवाध्वरस्याग्निष्टोमादेः प्रणेता प्रकर्षेण नेता निर्वाहकः। नश्वादव
कविः क्रांतदर्शी तथाविधो जातवेदाः सर्वविषयाभिज्ञानवान् सोग्निर्वनेषु महारण्येषु जूर्यत्सु दावाग्नि ५०
संबंधाज्जूर्यमाणेषु जरां नाशं प्राप्नुवत्स्वपि स्वयमजरः जरारहितः प्रत्यक्षतः दीप्यमानः सन् अत्र एवं स्तुतिऊ

वनेष्वत्र अमृतं मरणरहितं चरुम् अन्नमादधे निदधाति।। सुधितः।। दधातेः कर्मणि निष्ठायां सुधितवसुधितने
मधितेत्यादिना हिरत्यादेशः।। गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं।। जूर्यत्सु।। जूर्य्यस्य येन श्यन्प्रत्ययः।। दिवादि
त्वाच्छ्यन्।। निघातादाद्युदात्तः।। अजरः।। जृष् वयोहानावित्यस्मात् ऋदोरपि त्यप्प्रत्ययः।। गुणः।। नञो जरमरमित्र
मृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं।। दधे।। दधातेर्वर्तमाने लिटि रूपं।। जातवेदाः।। जनी प्रादुर्भावे इत्यस्य जनसनखनां
सञ्झलोरित्याकारः।। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं।। ।।अथ द्वितीया।। अमन्थिष्टामिति।। हे अग्ने भारता भरतौ
भरतस्य पुत्रौ देवश्रवा देववातश्चैतन्नामानौ सुदक्षं शोभनबलं त्वां मनसा मथ्योत्पादितवंतौ रेवद्रयिमंतं अग्निं आगतादित्युणं।।
एवां अमंथिष्टां। अग्निष्टोमादिकर्मसमर्थं अकुरुतां। मयानेनवा मुत्पादितवत इत्यर्थः।। तादृशस्त्वं बृहत्यानस्तादन
राया धनेन सहितः सन् अभि अभितः मुखस्त्वं विपश्य। अस्मान्विशेषेण सुष्ठु अनुग्रहदृष्ट्या वीक्षस्व।। किंचानुद्यूनावशेषे
दर्वाचीः अस्त्वाक् इति तेन नामसु पाठात् द्युभिरनु सार्वकालं दिवसेषु। अस्माकं इषां अन्नानां नेता आनेता भवता
त्। अमंथिष्टां।। मंथ विलोडने इत्यस्माल्लुङि सिचावृद्धज्ञ हलंतस्य च इति वृद्धिप्राप्तायां नेटीति प्रतिषेधः।। त
स्थस्थमिपामित्यादिना तामादेशः।। पादादित्वादनिघातः।। अद्स्वरः।। भारता।। भरतस्यापत्यमित्यर्थे उत्सादि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

बादग्नातद्धितेष्वचामादेरित्यादिना वृद्धिः। निस्वरः। अस्तुवन्निति कर्मण्युपस्तुत्यो देवैः श्रूयात प्रस्माप्यते सा वितिद
वश्रवाः कृषिः। स्फ उत्तरपदे प्रकृतिस्वरत्वेन गतिकारकयोरस्मात् कर्मणि क्तः। दावेरिष्यमाणे तयोत्राह्नाः
दववातकृषिः। इती कर्मणीति पूर्वपदस्वरः। दूरेनोक्त्या निगमानोक्तदीप्तो वा। डिः। च्वित्यपुरत्तोकृत्वा
स्याचितिसोजनस्त्रात्रेण त्रव्ययः। डिकृत अस्मादयोस्मादिडुत्तत्पयः। अग्निगच्छत्यस्मिन्स्वस्वएतां दशरात्राणि
नरतिद्योतनकिरणसंबंधादितिवाहके। दिवसः प्रथमायाः इति सवर्णदीर्घः। तस्माच्छसो नः। उसीति सकार
स्यनकारः॥ ॥अथ तृतीया। दशाह्नपर इति। हृअग्निदेवता तस्य क्षिपाः। क्षिप्यते कर्मकरणार्थमिति क्षिपो अंगु
लयः। तासु दशबाहुव्यस्य प्रथनसाधनत्वेन तत्र हृत्पेयु सायादशसंख्याकाः ता दशांगुलयः इव पुरात
नंसीमनं। अजीजनन्। तदपीपदं देवश्रवाः माह स्तुतीरणोः स्तुजातं कृत्वा तत्र अतएव प्रियं
कमनीयं देववातं देववातेन मथितं एतम् अग्निं स्तुहि। योग्निः जनानां स्तोत्रेण यजमानानां वशी वशवर्ती नाक
मीणा स्मातां अपेण प्रवर्तका। असत्तस्त्वतीनं स्तुहीति श्रावणेण प्रयः। दशादशदशगोक्तनिमनुटतो गुणास्व ५२
तिकनिशा निस्वरः। क्षिपः। क्षिपात्ररेण अंगुल्यादिकः कर्मणि क्षिप्यंते प्रेर्यं व्रतकर्मखि तिक्षिपायुलयः॥ धा

उस्वरः। अजीजनन्नाजनीषाडत्तौ वा हेतुमंतस्य लुङि चङि द्विर्वचनसन्वद्भावात् सन्वद्दीर्घः। निघातः। स्तुहि
उज्नस्तुतौ वियस्य लोटि सिप्योः अदादित्वाच्छपो लुक्। निघातः। देववातो देववाततः निष्टृत्य मित्यर्थीतन निष्टृत्य
मित्यत्र प्रत्ययस्वरः। असत्तास्त्रसत्तवि अस्य वच आगमः। यहन्नायाग्गादिनिघातः॥ ॥अथ चतुर्थी॥ निवाद
धइति। हे अग्ने इलायाः रूपधारिण्याः पृथिव्याः समवरि वरिष्ठे उत्तराह्यां अन्हां सुदिनानां यजनीय दिवसा
नां शोभनदिनत्वार्थाय शुद्धिनस्तु इडायास्पदे वरीयांसं देवाराज्यं त्वा निस्तृत्वा नितदर्थं त्वात्वां निदधे। अम
तानिदधामि उत्तमानि स्थानानि दर्शयति। दृषद्वत्यां दृषद्वती नाम काचिन्नदी मानुषे मनुष्ये संचारणे विषाय
तीरआपयायां आपया नाम काचिन्नदी तस्या सरस्वत्यां नद्यां एतत्रमे भूस्था निश्चरे रवताधनयुक्तं यथा स्यवति
द्वीदिहि दीप्यस्व मनुष्येषु सुरस्वतीतीरस्वरेयज्ञादिकर्मणि काष्ठीगृहे दृढिनिष्ठिगमस्त्वित्यपि चादनुदा
त्तेधातुस्वरः। दृषद्वत्यां दृविदारणे। दृणाति उद्धृत्वेत्यादिना भुगागमः धातोः ह्रस्वश्च। दृषद् उपलाय स्यां सं
तीतिमतुप्। ज्यइति तस्य वत्वं स्वरविशेषोऽस्य जनमविद्यमानवदिति स्यात्। परिशिष्टाषायाः अनाप्यणासावान्मतुप
उदात्तता त्वात्। अदिन्नत्यय स्वरः। सरस्वत्यां सरः शब्दोसुनंतः तदाद्यदादेशः तदस्यास्तीति मतुप्। अउपधत्रा

स्पध्वं॥ उपिनत्वा नडीपूदीदिहिदिद्युक्रीडाद्यां विस्यस्य युङ्लकिरूपं॥ ॥अथपंचमी॥ इलामग्न इति माख्याते
ष्टमिस्कापृक्तिता॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे अध्याये विंशो वर्गः॥ ॥अग्ने सहस्वेति पंचर्चं षोडशं सूक्तं॥ अत्रानुक्रम
णिका॥ अग्ने सहस्व गाथमायानुष्टुबिति ऋषिर्गाथिनो विश्वामित्रः अग्निर्देवता आद्यानुष्टुप् शिष्टा गायत्र्यः॥ सू
क्तविनियोगो लैंगिकः॥ प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रे च प्रथमावर्जितस्य सूक्तस्य विनियोगः॥ अथैतस्याद्य
तिखंडस्त्रितं॥ अग्मह्लेतिचतस्र इति अस्फदयेष्टाव गेदाद्युरनुवाकः॥ अभेदा शुत्रशालप्रा अथा मेज्यरति
खंडस्त्रितं॥ अथैदादास्वांपरयिसयंता विश्वएषामिति॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा॥ अग्ने सहस्वेति॥ विश्वामित्रःस्तौ
तिहे अग्ने पृतनाः अस्तियाक्ताः सेनाः सहस्व अभिभवस्व अभिमातीः॥ अभिमानिनः कर्मविघ्नकारिणः श
त्रून् अपास्य अपनुद किंच दुष्टरः दुस्तरः केनापि तरितुमशक्यः॥ अतएव अरातीः॥ अरातीन् शत्रून् तरन्नस्य तनो
सातिरस्तु वर्चस्व यज्ञवाहसे यज्ञनिर्वाहकाय यजमानाय वाचधाः॥ अन्नं धेहि॥ ऊरुः सहस्व॥ सहमर्षणे ल्लस्य
लोटिरूपं॥ आमंत्रितस्य विद्यमानवत्वेन पादादित्वादनिघातः॥ अभिमातीः॥ माङ् माने॥ माकंमातः॥ स्तावक्तिन् ५२
अस्य लुग्विकरणव्यत्ययेन भवत॥ अभिनो मानायषांत इति बञ्जी होश्वर्षपदप्रकृतिस्वरत्वं॥ अस्य अस्तु द्वाप

लोदिवादेः॥ लोटिरूपं॥ दुष्टरः॥ तॄप्लवनतरणयोः॥ अस्मादकृच्छ्रार्थे खल्॥ आदिसर्जनीयस्य सकारस्य षत्वं॥ चित्वा
रः॥ तरन्॥ तरतेः शतृ शवस्तूपं॥ अउपदेशात्सार्वधातुकस्वरेण शतुरनुदात्तत्वे कृते धातुस्वरः॥ धाः॥ दधाते छंद
सि लुङि रूपं॥ निघातः॥ ॥अथ द्वितीया॥ अग्न इळेति॥ हे अग्ने वीतिहोत्र॥ वीतिः प्रीतिविषयं होत्रं मग्निहो
त्रादिकं यस्य सो वीतिहोत्रः प्रतिमानिस्यर्थः॥ अमर्त्यः॥ मरणधर्मरहितः त्वं इलायामुत्तरवेद्यां समिध्यसे॥ अ
ज्याहुति प्रज्वालनेन सम्यक् प्रज्वाल्यसे ताहृशस्त्वं नो अस्माकं अध्वरं इमं यज्ञं सुसु सुष्ठु जुषस्व॥ अकृतिस्वीकरणेन
सेवस्व॥ वीतिहोत्रः॥ वीकांत्यादिषु अस्मात् कर्मणि मंत्रे वृषपंचस्यादिना क्तिचुदात्तः॥ बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति
स्वरः॥ जुषस्व॥ जुषी प्रीतिसेवनयोः॥ लोटिरूपं॥ शस्वरः॥ सु निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः॥ ॥अथ तृतीया॥ अग्ने द्युम्नेनेति
घ्नेन स्वतेजसा सह साजागृव जागर्त्तीति जागृविः॥ तस्य संबुद्धिः॥ लोकरक्षार्थं स्वतेजसा सह सर्वदा जागरण
पेत आहुत देवताकानार्थं अस्मात् निराकृत सहसः॥ सूनो बलस्य पुत्र सो हे अग्ने मम संबंधिस्मिन्यज्ञे यहे
द्यामा स्त्री स्मिदं बर्हिः॥ तत्र आसीद तं आसीद॥ जागृवे॥ जागृविरित्यत्र जागर्तेः किन्निति क्रिन्नाकिवादगुणः॥
जागर्त्तीति जागृविः॥ जागृविर्जागरणादितियास्कः॥ संबुद्धौ च गुणः॥ ह्रस्वादिति सलोपः॥ निघातः॥ सहसः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्मनो सुपश्रा मे त्रितपरो मव त्रावादत्तुदात्तत्वे पादादित्वादनिघातः॥ सद्दः॥ षद्लृ विशरणगत्यवसादने
ष्वित्यस्य छांदसे लुङि च्लिरित्वाद्ङ् निघातः॥ मम॥ अस्मच्छब्दस्य षष्ठ्येकवचने ममादेशः॥ युष्मदस्मदोर्ङसी
त्याद्युदात्तत्वं॥ ॥अथ चतुर्थी॥ अग्ने विश्वेभिरिति॥ हे अग्ने आदेवेभिः॥ द्योतमानैः विश्वेभिः सर्वैरग्निभिः
यष्टव्यतया स्थितैरग्निभिः सहितस्त्वं वायवः॥ उशा विषयस्तुतिरूपा गिरः॥ अनन्यमनस्कतया आसका
रय विद्याततेषां यज्ञेषु ज्योतिष्टोमादिषु स्तोत्रशस्त्रादिलक्षणानि मस्य वजयामहे जायां॥ उरादिः
स्वदेतस्या उपधाह्रस्वत्वं॥ निघातः॥ वायवः॥ वशिरूपगमने॥ आनिशामनयाः॥ भृत्स्याद्यस्येति कमत्पयः॥ प्रत्य
यस्वरः॥ ॥अथ पंचमी॥ अग्ने दा दाशुष इति॥ हे अग्ने दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय वीरवंतं उत्त
मुक्तं पराणसं प्रकृतं रयिं धनं देहि॥ सूक्तमतः॥ पुत्रपौत्रादिसहितान नो सानू शिशीहि धनप्रदानेन न
तीः स्त्रीकुरु॥ दाः॥ सुदाञ्दानदस्यपक्षसौ दाश्वा साकाश्मीदांश्चेति निपातनात् द्विर्वचनाभावः॥ हडंस्तावा
धानसंज्ञायां संप्रसारणे वृत्य यस्वरः॥ परीणसो परिहृवृ न्निमसते मधिष्यर्थः क्विप अन्येषामपि दृश्यत इति ५३
दीर्घः॥ शिशीहि॥ शिङ् निशाने॥ मत्यायनस्तु॥ दीर्घश्छांदसः॥ हरपिच्चादांतो दान्तत्वं॥ इति द्वितीयस्य प्रथ

मेचतुर्विंशोवर्गः॥ ॥अग्ने दिव इति पंचर्चं त्रयोदशं सूक्तं विश्वामित्रोऽत्रेयमनुक्तमणिका॥ अग्ने
क्षिवावराजसुपात्याग्नेश्री विराडुक्तं छंदः॥ अग्न इंद्रस्येतियाज्या॥ अग्न इंद्रस्य दाशुषो डारण इतियाज्येति
स्त्रित्रश्चातात स्मिन्सूक्ते प्रथमा॥ अग्ने दिव इति॥ विश्वामित्रः स्तौति॥ हे अग्ने विश्ववेदाः सर्वविषयज्ञा
नवान् अश्चिताः कर्मविषयज्ञानवान् त्वं दिवः द्युलोकात् इमानि देवतायाः स्तुत्रारसितुत्रा तवसितुत।
अपिचे पृथिव्याः पृथिवीमतिमानि देवतायाः तनातनयास्मि किंच चिकित्वान् चेतनावान् हे अग्ने इहास्माभिः
क्रियमाणेस्मिन्कर्मणि देवान् यजनीयानिन्द्रादिदेवान् ऋधक् पृथक् पृथक्क्रमेण यज हविःप्रदानेन पूज
याअसिश्वंसत्तुवीत्यस्य लडिति सस्य लोप इति सलोपः निघातः॥ विश्ववेदाः॥ बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामि
तिविश्वस्यांतोदात्तत्वं॥ ॥अथ द्वितीया॥ अग्निः सनोतीति॥ विश्वामित्रस्क स्मासिशो याग्निः स्तुषस्वस्तजसा
सर्वजगतस्त्वमयनम् अलंकुर्वन् अमृताय मरणधर्मरहिताय इंद्रादिदेवाय वा ऊं हविर्लक्षणमन्नं सनोति
प्रयच्छति। उस्रोहो उस्रोडाशादिवे ऊविध्मानो पताहृ अयसता दृशो स्वं नः अस्माकं सबंधि निहास्मिन्य
श्लोदेवान्पयजनीयान्देवानावह आवह यास सनोति॥ षणु दाने॥ तनादित्वादुप्रत्ययः॥ प्रत्ययस्वरः॥ पादादित्वा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

त्वनिपातः॥ न्यषन्नानुषञ्च दे कारः॥ अंतर्जीवितण्णथीः॥ आउदसार्वधातुकस्वरेणाद्युदात्तत्वे धातुस्वरः॥ शि
ष्पातावहावदलोटि रूपं॥ उरुष्यो॥ उरवान्द्युधानो नियस्येति उरुस्यु॥ अंतलोपश्छांदसः॥ सेदुश्चोच तिथु
णः॥ ॥अथ तृतीया॥ अग्निर्द्यावापृथिवीइति॥ अमूरः॥ अमूढः सर्वज्ञः॥ क्षयन ईशानः सर्वस्य जगतः॥ अत
एवउरुश्रवः॥ पुरुश्रवः॥ वजहिरण्यपतः॥ यद्वा बजैदीप्तिस्वरूपः॥ वाजेबलेनीमासि॥ अनिस्रसहितः
सोग्निः विश्वजन्मा विश्वस्य जनयिताऽयमग्निः विश्वं जनं उत्पाद्यं यास्योतादवीद्योतमानो अष्टतमरणधर्म
रहितद्यावापृथिवीद्यावापृथिव्यौ॥ असातिसे आसमंतात्मकाशयति द्यावापृथिव्यौ॥ दिवशब्दस्य दिवो
द्यावतिद्यावादेशः॥ आद्युदात्तः॥ पृथिवीशब्दो ङीबंतत्वेनांतोदात्तः॥ देवताद्वंद्वे च त्यक्रमो यः॥ इत्युभयस्व
रत्वं॥ विश्वजन्मा बजश्रीति॥ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तः॥ तत्पुरुषे स्वरश्चितनीयः॥ आसातिलृ
दीप्तो॥ अंतर्जीवितण्णथीः॥ इयन्नाग्निऐश्वर्ययोः॥ शउदसार्वधातुकस्वरेणाद्युदात्तत्वे धातुस्वरः॥ पुरुश्रव
रूस्याच्चो॥ सदुत्तरपादमंत्रइति स्तडोभिगमः॥ स्रच्चेनशकारः॥ उत्तरपदांतोदात्तत्वं॥ ॥अथ चतुर्थी॥ अग्ने
इन्द्रश्चेति॥ हे अग्ने च इन्द्र च॥ देवो युवां अमर्त्ये अनागमानेन यज्ञं हिंसामकुर्वंतो संतौ स्तुतवतः ५४

सोमाभिषवं कुर्वतः दाशुषः हविर्दत्तवतो यजमानेस्यो हुतरोणेगृहे क्रियमाण इत्यस्य लोटि रूपं॥ निपात
अमर्त्यता मृधहिंसायां॥ इत्यस्य शतरि रूपं॥ नञा समासः॥ सुपोडादेशः॥ तत्पुरुषे नञ्स्वरः॥ सोमपेया
यापापाने॥ अचोयादि॥ त्रियते ईद्यतीत्याकारादेशः॥ आर्धधातुकलक्षणो गुणः॥ तउत्तरपदेनत्यतिस्व
रः॥ ॥अथ पंचमी॥ अग्ने अपामितिसहसः॥ सुनो बलस्य पुत्र जात वेदः जातप्रज्ञ॥ हे अग्ने नित्य विनाशी
कृती ऊत्पारहणे न सधस्था निवाणिना निवासस्थानानि तोत्कोः॥ महयमानः परिचरंस्त्वं अपांउराणः अपांस
धस्थानं तरिक्षस मिध्यासमग्रदी प्यास॥ उराणः॥ अवरणे इत्यस्मादौणादिकानकप्रत्ययः॥ ह्वारणी चार
स्यादिनाऊङ्गुणः॥ उराण इतिशृङ्गनामउरवानवंतीतियास्कः॥ प्रत्ययस्वरः॥ महयमानः॥ मह पूजायां॥ अ
त्याय न शानच्॥ शानचा लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे णिचस्वरः॥ ऊती॥ अवरक्षणादिषु॥ ऊतियूतिजूतीत्या
दिना निपातनादंतोदात्तः॥ सुपां सुलुगिति तृतीयाया॥ सवर्णदीर्घः॥ ॥इतितृतीयस्य प्रथमे पंचविंशो वर्गः॥
॥वैश्वानर मनसाग्निं नवर्चं चतुर्दशं सूक्तं तत्र आद्य आभाणिका॥ वैश्वानरं नव ऋचो वैश्वानरीय मारुतो जा
गतो दृच आत्मनः स्तुतिर्वामदेवस्मिगीतात्पापाद्यायस्तु तिरिति वैश्वानरमनसेत्याद्यो हाचो जागतो प्रथम

Indira Gandhi National Centre for the Arts

स्या वैश्वानरोऽग्निर्देवता सप्तम्या यास्त्रिस्रस्त्रिष्टुभः । अग्निरस्मीति ऋचस्याग्नेः परं ब्रह्मवाद देवता नवमास्तु ।
विश्वामित्रोपाध्यायस्तु तिस्रोऽप्येवं देवता सप्तमीवर्जितस्यास्य सूक्तस्य विश्वामित्र ऋषिः सप्तम्याः ब्रह्मवाक्य ।
वा घस्य वा क्स स ऋषिर्नासत्यायन ब्रह्मऋषिः । वैश्वानरं मनसेत्याद्यस्तृचः । आद्ये द्विके चतुर्थे हि निष्ठाग्निमा
रुत वैश्वानरीये निविधानानि विधौ युक्ताः । तृतीयस्येति खंडस्त्रितेति वैश्वानरं मनसेति तिस्र इति । अथ मैवस्था ।
चो बृहस्पति सावप्याग्निमारुत वैश्वानरीय निविधानीयः । अयं ते वाज इति द्वितीयश्चो बृहस्पति सावमारुत
निविधानीयः । उत्तेयमपि उज्ञानस्त्रामानिति खंडस्त्रितेति । वैश्वानरं मनसाग्निं निचाय्य । अयं ते वाजा स्तविषीनि
अग्नय इति । अग्निचयने संचिताग्न्युपस्थाने अग्निरस्मीत्येषा । अथाग्निसंचितमनुगीतमनुशंसेत्पादित्फत्र
मस्त्रितं । अग्निरस्मि जन्मना जातवेदा इति त्रिमेधि मे यावाचेतितास्मिन्सूक्ते प्रथमा । वैश्वानरमिति । वि
श्वामित्रः स्तोति । हे अग्ने हविष्मंतः संस्कृतहविष्काः वसूयवः धनमात्मन इच्छंतः ऊशिकाः कुशिकगोत्रोत्पन्ना
वयं वैश्वानरं विश्वे नराः अग्निप्रणयनादिक्रियायां नेतारो यस्येति वैश्वानरः कश्चित्तस्य संबंधि वैश्वानरः । अप
त्यमिति यावत् यदा विश्वानर एव वैश्वानरः तद्धितानन्यार्थः ॥ शब्दो सर्वायसादिवत् अनुषक्तं सत्येनानुगतं ५५

कर्माणि स्वरूपफलप्रदाने सत्यप्रतिज्ञे स्वर्विदं स्वर्गादिलक्षणफलस्य ज्ञातारं अत एव सुदानं सुष्ठु फलस्य
दातारं रथिरं रथवंतं अत एव रथं यज्ञान गच्छंतं देवं ध्यातमानं तमिमममग्निं मनसा निचाय्य अंतःकरणे
न एवंविधगुणविशिष्टस्त्वमिति ज्ञात्वा गोतमाः स्तुतिलक्षणेन गिरा वाण्या हवामहे इह कर्मणि त्वामाह्वयामः । वि
श्वानरं नारसंज्ञायामिति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । विश्वानरस्येदमित्यर्थे तस्येदमित्यण् । प्रत्ययस्वरः । निचाय्यत्य
पूजा निशामनयोः इत्यस्माल्ल्यपि रूपं । निस्वरः । अनुषक्तं । अनुगतं त्यनाश्च वादयः कृष्टाद्यर्थे इती
यायति समासः । सुषामादित्वात् षत्वं । निरुदकादित्वादंतोदात्तत्वं । सुदानुं दात्रं दा नो दानास्यो नुरिति कत्रा
रथुरत्ययः । परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । रथिरं रथशब्दान्मत्वर्थे मेधारथाभ्यामिरन्नि
रचौ । वक्तव्यौ इतीरच् । चित्स्वरः । वसूयवः । वस्वात्मन इच्छंत इति सुप आत्मनः क्यच् । अकृत्सार्वधातुकयो
रिति दीर्घः । क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः । आतो लोपः । प्रत्ययस्वरः । रत्वेर विगत्यर्थः । रवतीयज्ञं गच्छतीति रएवाप
चासजंत । निस्वरः । ऊशिकासः । उशिकी शब्दाष्टाजादमित्यर्थे विदा । रदिद्वादुत्तसाब्दुरुत्तयत्नोऽपि ति ल
क । हवामहे । हृत्यां कयात बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । निघातः ॥ ॥ अथ द्वितीया । तं सुत्त्वमग्निमिति । त्या मि । सर्व

Indira Gandhi National Centre for the Arts

मंत्रप्रतिपादितं। तं त्वा स्तोमो तमानं विश्वानरं विश्वानरं संबुध्यनं मातरिश्वानं मातर्यंतरिक्षे श्वसीति वि
ग्रहादिरूपतया चेष्टनं शीतिं मातरिश्वाभिः दं उच्छं उच्छिः शस्त्रैः शंसनीयं हव्यं स्यति हव्यदाताय इत्स्य प्रतिपाद्य
कतया स्वामिनं विश्वामध्यं विनं त्राता रक्षिता त्र शस्त्रादिमंत्रवाक्येष्वेवं तं अतिथिं अतिथ्यय इज्यादितया यज्ञ
याग्रे पुरं रघुमदं रघुलघुः स्यादावृगोयस्यातिक्षिप्रं गातारं। यज्ञोस्य शिष्टेन वां सद्यातरत्तु स्यदाः क्षिप्रंगाततयर्थः
तएवं विधं युक्तमभिमित्रवत्सस्माकं रक्षणाय हव्या मेदेजाग्निकं गात्रं जावयं आकया मः॥ किंच। मनुष्यो मत्त
प्यश्च देवतो तायय ज्ञार्थे वा माक यामः॥ आयुत्तं ऋतुमदीजो। अस्मात स्याथितं वीत्यादिना कं त्वरिणारकं। कि
त्राकुणा सात्रवः। प्रत्ययस्वरः। मातरिश्वानं। निर्माणादृत्तु वा न्मा तांतरिक्षंतत्र श्वसतित्राणितीति मातरिश्वा भिः
श्वेतु छान्निवादिना मातरिश्वसब्दाक प्रत्ययांतत्वेन निपातनात्पूर्वपदांतादात्तत्वं। उच्छं उच्छेन स्तोत्रेण स्तु
त्यः। तत्र नवइत्यर्थः। सा वक्ष्वेदसीतियत्। तिस्वरितइति स्वरितः। देवतातत्। आदेवएवताति स्वार्थिकस्त्राति
त्वादेवतातिशब्देन यज्ञो लक्ष्यते। तसंप्रदानकत्वा यज्ञस्यातिस्वरः। रत्तुस्यदो। स्यज्ञ स्त्रवण इत्यस्यात्
प्रत्ययःस्यदशब्दस्य ऽदोजवइति निपातनादत्तुनासिकलोपः। जुऽउत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं॥ ॥अथद्वती ५८
॥
याअग्नेनक्रंदन्नितीयावेश्यानाराम्निः कुशिके सिसो त्रंकुवीणेहोत्रादिभिः। युगेयुगे प्रतिदिनं समिध्यते। अ
ग्याकृति पृथाक्यप्रणसम्यक्दीप्यातात्रदृष्टांतः। अश्वो न तिय थाजातात्ताश्वः क्रंदन देषारवं कुर्वन्नैज निजिन
यित्री तिर्वृज्यास्तिस्तन्यप्रदानेन प्रतिदिनं सम्यक्दीप्यतातक्तः। अमुतातृ मरणधर्मरहितात्त्व दावत्तुम
ध्येजागृविज्वालायाजागृवत्दीप्यमानः सोग्निः स्तुवीर्यशोसनाप्त्यक्रंश्च शासनाय। दिपन्तुयुक्तं रत्न
युतमघनना स्माकं दधातु। विद्धातु प्रयच्छतु। जागृजागृ नित्य वीसायारितिद्विर्वचनं। परस्यात्रदितयो
रत्तुदात्ताघपूर्वपदप्रकृतिस्वरः। स्वश्वो स्वश्वशब्दः कन प्रत्ययांतः॥ आक्रदाः॥ बहुव्रीहौ आक्रदां
यच्छंदसीत्यक्रपदादिउदात्तत्वं। पकारापजनछांदसः। यद्वा अश्वोभ साधवाश्वा। तत्र साधुरितियत्। रतोन
त्वस्मा आक्रदात्तेन वां। अवकुश्चीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। दधातु दधातेलोटि रूपं। रत्नो। रमुक्रीडायां। रमेस्त्रच
ति। अधिकरणे न प्रत्ययः। नकारश्चांतादत्ता। रमंतेस्मिन्निति रत्नं। तिदिसनतुदात्तो। आक्रदात्तः। जागृविः। क्विप्र
त्ययांतः। निवादाक्रदात्तः॥ ॥अथचतुर्थी। वयं उ त्वा जाइतिवाजाः। वगवं तास्यं यः प्रयस्वंताजस्य मन्निदि
त्य यगत्वं जागतास्यातमयातविष्पो। निर्मरुत्तिः। उत्तनाल समिश्राः। संगताः सं ताः। हपती। बिहन्। अंशुदातोः अ

युजन्राजसेबिंद्रन्कर्वन्नायत्रवाजाःवेगवंतोमयःतविषीभिर्बलयुक्तैर्मरुद्भिर्जलमयुक्तस्यचयंत
गच्छंतोतस्यमरुतःस्वात्तजवैनेसंमिश्लाःअग्निभिःसंगताःसंतःपृषतीस्थिरस्वर्णवानरूपाचवडवाश्र
युक्तातरथेमिश्लेत्सदनार्थेताश्रापोस्वःरथारूढास्तेविश्ववेदसःप्राणिकृतकर्मज्ञानयुक्ताः॥अदाभ्याः
केनाप्यतिरस्कार्याःमरुतःएवंविधावाश्रवःपृष्टदुग्धाःस्वतसेकृत्स्नपर्वतान्मेघान्त्तचपयंतियथाद्भूता
दृष्टिर्भवतितथामेघान्चालयंतीतितविषीभिः॥तविषीति॥नवगताविति॥स्ताद्रुधमधुः॥अस्माच्चविनिव
तिरिषचनिच्चतवंतिसंचरंत्याकाशइतितविषावायवःरिहाणणितिङीपालिंगवत्ययःनिन्त्याद्दाद्युदात्त॥
पृषतीःपृषसेचनेदृपालनइरणायाशिविवाअस्माद्वर्तमानेपृषद्बृहन्महदितिनिपातनादतिप्रत्ययः॥ङ्‌
पृषङ्घवतिङ्गितश्चेतिङीप्॥अर्षंतीतिपृषतःशीकराः॥दृणंतिपालयंतीतिपृषत्योऽश्वाः॥अयुञ्जत॥यु
जिरायामित्यस्माल्लुङिसिचिरूपंनिघातः॥यद्दत्तङ्गात्॥उद्धसेचनइत्यस्मात्क्विप्॥उक्षन्पदप्रकृतिस्वरः॥वे
पयंति॥वेपने॥निघातः॥पर्वताःपर्वपूरणेइत्यस्मात्तन्तृचवीत्यादिनाअपन्नपर्वतिपूरयतित्नमितउद ५७
केनेतिपर्वतामेघाः॥मरुस्थनोऽध्युदात्तः॥ ॥अथपंचमी॥अग्निश्रियइति॥अग्निःश्रियःविकृतमग्निंश्रि(

यंतोविश्वकृष्टयःविश्वदृष्टाद्दोःकृष्टिराकर्षणंनमनोन्नमादियस्मिन्गणेकर्मीयसोभवंतितितविश्वकृष्ट
यः॥एवंविधायमरुतोवियंतत्तेषांचमरुतोवृषंदीप्तंउग्रंऋजुसंश्रावोरक्षणंएमहद्धुशिका॥धुशि
कारयंश्रासमंतादायावामहात्तमरुतःरुद्रियाःरुद्रपुत्रामरुतःवर्षनिर्णिजः॥निर्णिक्शब्दोरूपवाची
निर्णिक्वभ्रिरितितत्राभस्तुपाबात्तावर्षणंरूपंस्वरूपंवायेषांतेवर्षनिर्णिजः॥दक्षतवाःदक्षपारवस्यक्षउ
करणंयेषांतेतुऋतादक्षपारवाःसिंहानसिंहानसिंहाइवस्वानिनःशब्दवंतःएवंविधास्तेमरुतःसुदानवः
सुष्टुजलस्यदातारोभवंतीति॥अग्निश्रियःश्रिञ्सेवायां॥क्विब्वचिप्रच्छीत्यादिनाक्विदीर्घःसंप्रसारणाभावःधातोर्द
र्घश्चोजसिद्दिग्रहणादेशः॥कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः॥उग्रंगमृगातोरुत्वर्षी॥ऋत्योरा॥एतिनिपातनाद्ब्नत्ययमकारलोपः॥उपस
र्गस्यांतलोपश्च॥उणजतीयत्ययत्ययस्वरः॥ईमहोईकोतिगत्यादिषुअत्यायनात्मनेपदंअदादित्वाच्छपोलु
क्निघातः॥स्वानिनः॥स्वानोऽस्त्येषांतेस्वानिनः॥तद्दत्ताःअतइनिठनाविति॥इनिःप्रत्ययस्वरः॥रुद्रियाःरुद्रशब्दात्छांदसोध
नस्यापाद्घ॥इतिद्वितीयस्यप्रथमेषड्विंशोवर्गः॥ ॥अस्मिन्सूक्तेषष्ठीव्रातंव्रातमितिकुशिकोविश्वामित्र
ग्नेस्तोमंस्तासकंमरुतामोजात्नजःव्रातंव्रातंव्रातंव्रातप्रतिसक्त्वेहगणंगणंगणेगणेमहतिसंसृष्टेसस्पृहे॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

क्रियमाणानिस्तुशस्त्राणि। ओत्वनाः शस्त्रयःस्तुशस्त्रायायेभिः। क्रियंतातस्तुशस्त्रयःतेभिःत्रिरीमहेता
दशंमारुतंतजोयाचामहे। एषदस्त्रासः एषपत्यस्थित्रवसो अध्यायधांततादशाः। अनवभ्रराधसः नविद्य
तअवभ्रंशोयस्यतदनवभ्रवं अनवभ्रंराधोवनंयेषांते अनवभ्रअधनाः। संहरसधनाइतियावत्। धीराः
कर्माणिज्ञास्तेमरुतः विदथेषुयज्ञेषुयज्ञंयजनीयं हविरभिलक्ष्यगंताराः गमनीयशीलाः संवति। गणेगणेग
णसंख्यानेपवाद्यश्च। नित्यवीप्सयोरितिद्विर्वचनेपरस्याम्रेडितत्वादनुदात्तत्वं पूर्वपदस्वरः। सुशस्तिभि
बजत्रीहोनमस्तसो मिम्फ स्वरपदोत्तादान्नंत्वा मभ्रादीज्ञो अशिस्तुस्वित्यादिनामहतिस्वरः। उजः। उजु
आजीवात्तजीवीलवलोपाश्चत्सस्तुशातज्ञे नियागनवकारलोपः। आर्धधातुकलक्षणोगुणः। निस्वरः। इमे
ल्हाईकात्यादिषु। निघातः। अनवभ्रराधसः। अनवभ्रनस्तुत्या मिम्फ स्वरपदोत्तादात्तत्वं। उत्तरबजत्रीहे
र्वपदस्वरः। गंताराः। नाछी सिंचिकस्त्रः। विदथेषु। विदज्ञानारुदिविदिसो किंदिति। यप्रसयः। किन्नाद
गुणः। विदंस्मिकमज्ञातमध्यादिदथइति। विदथायज्ञः प्रत्ययस्वरः। ॥ अथसप्तमी। अग्निरस्मीति। साक्षात्क्र ५८
सपरतत्ररूपो मिंहचे नस्मात्मनःसर्वात्मकत्वादनुभावमाविष्कारोति। हेऋशिको। लोकलोगपनावनष्टौ पिवि

यंत्रीदंसर्वजगदेतवेद्मादहमन्नंचैवान्नादस्चसोमएवान्नमग्निरन्नादइतिश्रुतेः। तत्रसकललोकव्यवगरू
णान्नादाग्निःसचमग्निर्वा धाहितात्तादनत्रिधास्तत्वा पृथिव्यंतरिक्षद्युलोकानधितिष्ठतिातउक्तंवाज
सनेयकासत्रेधात्मानंव्यकुरुत। आदित्यंतृतीयंवायुंतृतीयमिति। तत्रसोग्निरहंजन्मानेवजातवेदाअस्मि
अवणमननादिसाधननिरपेक्षेणस्वतावतएवसाक्षात्कृतपरतत्वस्वरूपोस्मिएतामेचक्षुः। पादत्तविद्य
स्यविलासकंममस्वत्तावत्त्तप्रकाशात्मकंचक्षुः। तच्चेतमिदानीमस्पतेदीप्तंयदेतदमृतंकर्मफलंदि
व्यादिव्यविधिविधविषयापणोगात्मकंतन्मेममआसन्नअस्येवन्नाति। सकललोकवयात्मनास्वयमे
वावस्थानात्तएवस्वात्मनः पृथिव्यधिष्ठातृरूपतामाह। अर्कोजगत्स्रष्टाप्राणःसोहंचंनिचरतस्याचंतिआपो
अजायंतअर्चंतिवैमेकमभूदितितादृशार्कस्यार्कत्वमिति। श्रुतेः। सप्राणोहं त्रिधात्वात्मानंविसृज्यत
त्रवास्वात्मनारजोतरिक्षस्यविमानः। विमाता। अधिष्ठाता। स्मितथादित्यरूपेणद्युलोकाधिष्ठाताआदित्यो
हमस्मि। एवसाक्षात्स्वरूपमात्मानीहुसंख्यायत्तोग्नरूपतामप्याहुसंधात्रोयहविस्तेगियन्नसिद्धमस्मि। तदप्यह
मेवास्मि। यद्वा अहमग्निरस्मिदेवानांहविःप्रापणादंगनादिगुणयुक्तोस्मि। किंचजन्मनाउत्पत्याजातवे

दा॥ जातप्रज्ञोस्मि। उत्पन्नविज्ञानएव सर्वज्ञोहमस्मि। अथवा जातं सर्वं स्वात्मरूपेण पश्यामीति जातवेदाः।
सर्वात्मक इत्यर्थः॥ तत्कथमित्याह। घृतं मे चक्षुः। यदेतद्घृतं प्रसिद्धमस्ति तन्मे चक्षुःस्थानीयं। यथा लो
के चक्षुस्तैजसकं एवं घृतं मयि प्रदीप्तिं वहति। तथा स्तुत्यादयन्न ममास्यकं अमृतं प्रसादरूपेण यदमृतं तस्य विनाशि ज्यो
तिः मम मम आसन्नो आस्ये वर्तते। त्रिधातुः प्राणापानव्यानात्मना त्रिधा वर्तमानः। अर्कोर्चनीयः प्राणोस्मि
ति॥ मम मम आसन्नो आस्ये वर्तते। त्रिधातुः प्राणापानव्यानात्मना त्रिधा वर्तमानः। किंच ऊनो अ
प्यहमवास्मि तथा च रजसोंतरिक्षस्य विमानः विशेषेण मातापरिच्छेत्ता वायुरूपोहमस्मि। किंच ऊनो अ
ज्यस्तु राहाशादिरूपेण देवविशेषैः तदुपलक्षितं सर्वमप्यहमस्मि। सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति श्रुतेः॥ महाभू
प्रसिद्धो तदहं नाम्नः। सर्वात्मकत्वप्रतिपादनेन परब्रह्मस्वरूपत्वं भवतीति चेद्धि चेत्। अमृतं यांवाचिरऊसि
न्नित्यस्तु शृंग्यो चाहाः। शिखिवत्फसिद्धं शिवद्भावादस्माभिदेशावः। निस्वरः। आसन्नः। आस्ये शब्दस्य पदं ना
मासितादिना आसनादेशः। सुपांसुलुगिति सप्तम्या लुक्। विमानः। माङ्माने। तत्स्फटो बहुलमिति
कर्तरि ल्युट्। लित्स्वरः। अजस्रः। असु मोहणेन स्पूर्वी नमिकोपि स्यजस कर्मे रस्दीपोर इतितालीलिकोर
कर्तरि त्फ। लित्स्वरः। अजस्रः। असुमोहणेन स्पूर्वी नमिकोपि स्पजसकर्मे रहंस दीपोर इतिताछीलिकोर

त्नत्ययः। नञ्पूर्वाजस्रमित्यनिरंतरार्थविनीतनञ्स्वरः। उसउपस्थायवा॥ ॥ अथाष्टमी॥ त्रितिः पवित्रं रि

तिसर्वात्मकोग्निः हृदा अंतःकरणवृत्त्या मतिमननीयं ज्योतिः स्वप्रकाशरूपं परब्रह्मस्वास्मतेजः। अस्मनजान
न्नश्रवणमननादिकर्मणा प्रकर्षेण संशयविपर्यासंज्ञानावनाच्छिन्निरासेन स्वात्मरूपतया जानानः सङ्
पवित्रैः पावनैस्त्रिभिरग्निवायुसूर्यैः अर्कमर्चनीयं स्वात्मानं अशुणादितत्त्वोपि निर्मलतया पावनप
रिचिच्छेदाः स्वयं यथादशायचित्रेण सामं पाद्यऋतितं तदेवं जानगनाग्निः वर्षिष्ठं स्वात्मानं उत्तमं स्वधा
भिः स्वनलोकान्दधातीति स्वधाभिः। तैरग्निवायुस्यैः। स्वरमणीयं अकृतं अकावीत्। आदितश्च नंतरं एवमा
त्मनि जाते सति द्यावापृथिवी तत्परिकल्पिते। द्यावापृथिव्यो तदुपलक्षितं तवतीति श्रुतेः॥ पवित्रैः शब्दप
वानो असाकं हरिर्विधिर्देवताय। रि र्त देवतायामभिधेयायां करह रिशज्ञः। अस्य यत् द्भुगतं स्वरूपं संज्ञा
नर्वकस्यवि—रनित्यत्वादस्यासस्पयुणादावः। यदिन्नपरं छंदसीतिन निघातः। अर्को अर्कशब्दाजयो। हृदादिमता
त्वेकलिस्थः कर्त्तिक प्रत्ययः। हृदा हृदयशब्दस्य पद्दन्नित्यादिना हृदादेशः। मति मतिज्ञाने। मंत्रवृषेप
चित्वादिना कर्मणि क्तिन् उदात्तः। उत्कृतोकारातल्लुङि सिन्नतस्य इत्वादेगादितिलोपः। द्यावापृथिवी॥
देवतादंद्वाच्चत्फपपदप्रकृतिस्वरः। ॥ अथ नवमी॥ शतधारं मिति। यस्मादुपाध्यायादिभ्यामित्रादिभ्यो

नराशंसं परश्च स्वयज्ञो आसीत्। तमिममुपाध्याय मनन्त्स्तौति। हे रोदसी द्यावापृथिव्यौ शतधारं अपरिमित
धाराशुक्तं अक्षीयमाणेन कदापि विच्छिन्नप्रवाहं उक्षं उक्षमिव शतप्रवाहे दपतं स्रोत इव विच्छिन्नवाक्सरः
णीसामतं विपश्चितं मध्यविनं सकलशास्त्राभिज्ञं पितरं शिष्याणां विद्योपदेशेन पालकं यज्ञोनाव कण्वानाव
दत्ताक्यानाम मलिमिलकं नामशास्वागतानां वाक्याएकस्मिन्नर्थे सकलस्य व्याकारं पित्रो द्यावापृथिव्योरुप
स्ठसमीपे मदंतं ज्ञानातिशयेन रूष्पंतं। अत एव सत्पवाचं अज्ञाता यीसा वात्यरश्तारए चकारणानावाङ्म
त्वावादिनं तमिमं मुपध्यायं पिष्टतं उपेद्धि तं फलप्रदानं नसंदृष्टं ऊरुतं। यद्वा पालस्यदा। उक्षो। उंदी। क्लेदान
अस्मा। उदिय मिश्रदिन्य ऋषिस्त्यः। कि दितिसप्रत्ययः। किञ्चान्नकारलापः। उनश्चीत्कक्षाः। व्यत्यायनाघ दाशुः
विपश्चितं। विशेषेण पातीति विपा वाक् विपो वाचष्टिनोतीति क्विन्। क्रस्व स्यापितीति उक्रा तत्पुरुषे कृति बहुल
मिति बहुलवचनात् द्वितीयाया अलुक्। ऊ इन्द्रस्वरः। वक्रानो वचपरिभाषणे। अस्मात्कृतार्थे तवेकेकेन्य
वन इति क्लप्रत्ययः। चेकृरिति ऊवः। निश्वरः। मलि। मलिः संपक्वीथीक्षम्। अस्मादौणादिक इप्रत्ययः। रोदसी
आमंत्रितत्वान्निघातः। पिष्टता रूपालनइरणयोः। छांदसो उदोत्यादि। अशिपिपसीश्येत्कस्पा समस्य त्वं। निघातः ६०

इति तृतीयस्य प्रथमे सप्तविंशो वर्गः॥ ॥प्रवोवाजा इति पंचदशर्चं पंचदशं सूक्तं। अत्रानुक्रमणिका। प्रवः पंचोना गा
यत्रं हतस्वा वा पेति। विश्वामित्र ऋषिः। गायत्री छंदः। अग्निर्देवता आद्यामृतुदेवत्या वायुनातरस्तुवा क्वाप्तिन
रास्त्राया गीयात्र छंदसि अस्य सूक्तस्य विनियोगः। प्रवोवाजा उपसद्यायेति। अग्निविके इसौ उ प्रवोवाजा इति
विकल्पिके स्तोत्रियस्तृचः। सूत्रितं। प्रवोवाजा अभिद्यवो मन्त्रा यासि दीवादायति सामिधेनी उ समिध्यमान इति का सू
त्रितं च। अभिधमानां अध्वरस मिधो अग्न आ ज्जाततेति द्वे इति। आधाने तृतीयामिष्टोसमिधनी उ इध्यमानेष्वाउद्यत्वा
मृध्यो हव्यपाजसा इति द्वे धाय्यास्तृत्रितं च। धाय्युपा नमया हव्युपाजा अमर्त्य इति द्वे इति। एवमन्यत्रापि पशु सोमेष्टिष्वाधा
मिधेन्यां तत्र सूत्रितं धाय्या इति इष्टयो विश्वव तिरकेविंशतिः सामिधेन्यां तत्र हव्युपाजा वमर्त्य इति धाय्यचो धा
य्याः सामिधेनीना मिति। सूत्रितं महाव्रतापि पंचविंशति संख्याकाः सामिधेन्यस्तत्रापेताः धय्यचो इष्टया। अग्री
षोमप्रणयने होतादेवो अमर्त्य इति तृचः। सूत्रितं च। होता देवो अमर्त्यः पुरस्तादुपयामाय क्षिव दिव इति इडे
न्यो नमस्य शिखिर इति। सूत्रितं च। ईडेन्यो नमस्यस्तिरस्तमांसि हस्तं त्वं वृणीमह इति। तस्मिन्सूक्ते प्रथमाय चमाह
प्रवोवाजा इति। हे क्रतवः वाजाः वजंति गच्छंतीति वाजा मासाः अभिद्यवः अभितो द्योतमाना देवसायविषि। अभिद्य

Indira Gandhi National Centre for the Arts

वोर्द्धमासाश्च हविष्मंतो गौघृताचीतियस्य हविष्मंतो गौः । हविषः क्षीरादेः प्रदातारः पशवः घृताच्या घृतमंच्यति गच्छन्ती
तीति घृताची स्रुक् । तथा च वाजसनेयकं पशवो वै हविष्मंतः स्रुक् घृताचीति । तया घृताच्या सहिता हविष्मंतो
देवाः पशवश्च मासाश्चार्द्धमासाश्चेति सर्वे वायुभाक्यजनार्थं प्रभवंति । तस्य वाजादिष्ठ प्रसवस्तु स स्तु स्तु
म्नयुः सुखमात्म इच्छन् स्यजमानो देवान्नजिगाति यज्ञशरादेवान्प्राप्नोति । उक्तार्थे तित्तिरिब्राह्मणं । वावा
जा इत्याह मासा वै वाजा अर्द्धमासा असिद्धा वा देवा हविष्मंता घृताची यज्ञो देवानजिगाति यजमानः सुम्न
युरिति । त्तिद्धवाः बहुव्रीहौ हस्वपदप्रकृतिस्वरः । घृताच्या छंदसि दीर्घः । अस्माकं जिघृषिस्पः ऋ इतिकर्म
तिक्तः । घृतमाज्यमंचतीति ऋत्विग्दधृगित्यादिना क्विन् । अनिदितामित्यनुनासिकलोपः । अंचतेश्चोपसंख्यानमिति
ङीश्वावितिस्वरूपदांता दान्नञ् । जिगाति गातिर्गत्यर्थः छंदसो जुहोत्यादिः । निघातः । सुम्नयुः सुम्नं सुखमात्म
न इच्छन्निति सुप आत्मनः क्यच् । क्याच्छंदसीत्युः प्रत्ययस्वरः ॥ अथ द्वितीया ॥ ईळे अग्निमिति विपश्चितं मे
धाविनं यज्ञस्य साधनं यज्ञस्य निर्वाहकं श्रुष्टीवानं सुखवंतं यद्वा क्षिप्रगवंतं धितावानं धनवंतं नीयं धनं धितं
निहितं यस्यतं निहितधनं तमिमम । अग्निं गिरा स्तुतिलक्षणया वाचा ईळे विद्धामि त्वे ईळो मि ईळे ईळे स्तुतौ ।

श्रुष्टीवानो वनषणसंज्ञका वित्यस्मादिन्नो श्रुष्टीवनतीति श्रुष्टीवा । कृदुत्तरपदस्वरः । धितावान्नो दध्यातेर्नि
श्चयार्थाद्धिरादेश छांदसः । वनसंज्ञको । कर्मणि घञ् बहुव्रीहौ निष्ठेति धितशब्दस्य पूर्वनिपातः । पूर्वपद
प्रकृतिस्वरः ॥ अथ तृतीया ॥ अग्ने शके मे तिहे अग्ने मे वाजिनः वृतहविष्कारस्य देवस्य द्योतमानस्य तन
वयं य मंयमनं । अयज्ञसमाप्तिरक्षावस्थानं कर्त्तुं शाक्मः । वाजिनो वगवतो देवस्येति । वायाज
नीयं ततः कारणात् ॥ त्वं प्रसिद्ध अस्मदीयानि पापानि अस्य तितरं भपापेन ऊर्जीमीहवमो शक्ष्यशक्तो विप्सा
शाविडिः । लिङ्गो ङिप्य डिः सङ्घयः । किदा शिषीति यासुट् । सलोपयादशय लोपगुणसलोपाः । अमंत्रित
स्यावि द्यमानत्वेन पादादिन्वोद निघातः । उदात्तनिवृत्तिस्वरः । यमो यम उपरमे हलस्मात्सा वच्छ्वायमउ
परम इति निपातना द्धस्यत्नाव । नित्स्वरः । तारमा दृत्तवनतरणयोः । क्रार्थे लिङ्गरूपं निघातः ॥ अथच
तुर्थी । समिध्यमान इति । यो अग्नि अध्वरेयज्ञे समिध्यमानः घृतान्नो ऽहुतिलि समस्कृतो ज्ञात्यमानः अतए
वृह्रो चित्तिकशः पावकः शोधकः ईङ्घः स्तोतृभिः प्रशस्यो भवति । तमिमं अग्निमतफलार्थं ईमा हव्ययाचा मह
ईड्यः । ईड् स्तुतावित्यस्मात् एवद् अस्यति स्वरितइति स्वरितो वेडार्हे ईडवादत्यादिमा स्वदातंचो ईमा हई

कांतादिषयं धात्वर्थत्रयावार्थीः। निपातः॥ ॥अथ पंचमी॥ पृथुपाजा इति। पृथुपाजाः प्रवृद्धतेजोरूपः अम
र्त्यः मरणधर्मरहितः घृतनिर्णिक् घृतस्य विलयनद्वारा शोधनायनेति घृतनिर्णिक् स्वाहुतः सुष्ठु होत्रादि
भिः सम्यगिष्टः एवंभूतोग्निः यज्ञस्य ज्योतिष्टोमादेः हव्यवाट् हव्यानां वोढा भवति। पृथुपाजाः। कडुत्तरपदस्व
रः। स्वाहुतः जुहोतेः कर्मणि क्तः॥ गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं हव्यवाट् वहश्चेति ण्विः॥ इति तृती
यस्य प्रथमेष्टाविंशो वर्गः॥ ॥अथ तस्मिन्सूक्ते षष्ठी॥ तं सबाधो यत इति। सबाधः दोक्षमद्यारणेन नतक्षिप
बाधी सह वर्तंत इति सबाधः यज्ञवंतः यजनीयं हविर्युक्ता यतस्रुचः यताः संयुताः स्रुचो जुह्वाद्या येस्ते यतस्रु
चः ऋत्विजः इत्था इत्थं अनेन प्रकारेण क्रियमाणया धिया स्तुत्या तमेवंभूतमग्निं ऊतये राह्न सबाधः इत्तणाय
आ अग्निमभिष्टुवचक्रुः॥ डुकृञ् करण इत्यस्य लिटि कसिपपादि झेरुः ततस्य द्विर्वचने वीति स्वाभिवस्त्रावात्वदिवि
चनं। निपातः॥ ॥अथ सप्तमी॥ होता देव इति। होता होमनिष्पादकः अमर्त्यो मरणधर्मरहितः देवः द्योतमा
नः विदथानि विदतमानि कर्माणि प्रचोदयात् प्रकर्षेण प्रेरयन्सोग्निः मायया विषयाभिज्ञानेन युक्तः सन्पु ६२
रस्तात्क्रमधारं सकाल एव एति अस्मान् आगच्छति। मायया। माङ् माने शब्दे च तस्मान्माछाससिसूभ्यो य इति कवीरि

कर्मवाय प्रत्ययः। मिमीते जनीते कर्म मीयते नयेति वा माया कर्मविषयज्ञानं प्रत्ययस्वरः। विदथानि विद ज्ञाने
इत्यस्मात् रुविदिभ्यां कित् इति कर्मण्यथप्रत्ययः। कित्वादगुणः। प्रत्ययस्वरः। ॥अथाष्टमी॥ वाजी वाजेष्विति। वाजी
बलवानग्निः वाजेषु युद्धेषु धीयते। दधिः शत्रुहननार्थं निधीयते। किंच अध्वरेषु यज्ञेषु होत्रादिभिः प्रणीयते
अध्वर्य्वादिभिः प्रकर्षेण हवनीयादिस्थानेषु प्रक्षिप्यते। अत एव विप्रो मेधावी सन्नग्निः यज्ञस्याग्निहोत्रादेः सा
धनः साधकः भवति धीयते। दधातेः कर्मणि यक्। घुमास्थागापात्वादिना ईत्वं। निपातः। कर्मणि यकि रूपं। उपस
र्गादिसमासेपि णोपदेशस्येति णत्वं। साधनः। साध संसिद्धौ नंद्यादित्वात् कर्तरि ल्युः। लित्स्वरः॥ ॥अथ नवमी॥ धियं
चक्रे इति। यो अग्निः आधानपवमानेष्टिरूपेण कारणेन चाकां आहवनीयरूपेण तथा कृतो भूतः। अत एव वारेण्यः सर्वैर्य
जमानैः कर्मार्गाद्वनचरणीयः। यस्मादग्निः भूतानां स्थावरजंगमात्मकानां जातानामंतः गर्भः तं स्वात्मानमेव ग
र्भरूपतया आदधे सर्वत्र दधार। पितरं सर्वस्य जगतः पालकं तमिममग्निं दक्षस्य दक्षप्रजापतेः तनात तनया अदि
रूपात्वमिः दृशीश्रसीमासाग्निः होत्रादिकर्मसिध्यर्थं धारयति। त्वामर्दत उ हिष्टवेन मेत्रव सः। अदितिर्यजन
ष्टदक्षया दुहिता भवति। चक्रे। करोतेः कर्मणि लिटि रूपं। गर्भं गृह्णिगारणे इत्यस्मात् दृविशिद्भ्यो भन्निति भन्। गिरं

Indira Gandhi National Centre for the Arts

तिगीर्यते वा गतिः॥ निष्वादा कद्वादत्तः। दधे दधाते लिटि रूपं॥ पितरं पालयितारं॥ न च्युते इत्यादि मा च्युतं तमनि
पातिनादिवं॥ पाति पालयतीति पिता पालकः॥ त्रिस्वरः॥ तनाय जोपस्थादसः॥ ॥अथ दशमी॥ निष्वादधे इति।
उक्तार्थो नियर्वा विप्रियात्। सहस्कृतमथ्यमानं बलेन निष्पन्नात्। अग्ने सुदीति शोशनदीनि शुक्रं उशिजः उ
रोडाशादिहविः कामयमानयजमानकर्मार्थिनः कामयमानं अतएव वारणेति [illegible] एवं विधं दद्वां दहसउ हिता
इत्यादिवाद्यादिसत्त्वेन नमिः निदधे अग्निहोत्रादिकर्मसमृद्ध्यर्थं नितरां दधार॥ इडा॥ इड स्तुतौ। उसि संज्ञायां
मित्युच्च शायिकवचनात् स्वार्थे पि च प्रत्ययः॥ कस्व सादसः॥ संज्ञा शर्वकस्य विधेरनित्यत्वादगुणः॥ इज्यते
स्तूयते॥ स्यां यजमानैर्देवा इती सा नमिः उदात्ते निवृत्तिस्वरेणोदात्तः॥ प्रत्ययस्वरः॥ उशिजं वशकान्ताविव
स स्मा द्दशः॥ कचितिजि प्रत्ययः॥ किद्वासं प्रसारणं॥ वष्टिस्यन्दिः कामयात काम्यतिकर्मी शिरतिवा उशिगाभिः प्रत्य
यस्वरः॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे एकोनत्रिंशो वर्गः॥ ॥अथ तस्मिन्सूक्ते एकादशी॥ अग्निं यन्तुरमिति वेतु
षः कर्मसिध्यर्थी यजमानमेधाविनो ध्वर्य्वादयः यंतुरं सर्वस्य नियंतारं यच्छतेः प्रगन्तारं अप्तुरं अपां प्रेरकं तमि ६२
ममग्निं हुतस्य सत्यस्य तस्य ज्योतिष्टोमादेर्योगे त्रायागार्थं वाजैर्हविर्लक्षणैरन्नैः समिंधते सम्यग्दीपयन्ति॥

धुरं वर्स्म अस्य रः यन्तारमित्यर्थः॥ अधुरं उरव्वर धुरणे॥ अपां स्तुतो त्रिःक्विरयतीति क्विप् शरुडुन्नरपदस्वरः॥ योगे युजि
रायागे सावबंधौ च जोः कुत्वं णिपातारिति कृत्वं॥ त्रिस्वरः॥ वनुषः॥ वनषण संभक्तौ॥ जनेरुसिरित्यधिकारेब कुल
वचनादस्मादप्युसिः॥ प्रत्ययस्वरः॥ इंधाते निधी दीप्तौ निघातः॥ ॥अथ द्वादशी॥ ऊर्जो नपातमिति॥ ऊर्जो नपातं
हविर्लक्षणैरन्नैः समिध्यमानाद्विनान्नस्य उत्पत्त्यन्नस्य च उत्पत्तिर्यथा न्नादाङ्॥ रतिशरा जातरादित्य आदित्याद
ग्निरिति॥ उपद्यवि अंतरिक्षस्य समीपे दीदिवांसं अतिशयेन दीप्यमानं कविक्रतुं कवयो मेधाविनो ध्वर्य्वाद
यो मया ननक्रतवः कर्तारो यस्येति अध्वर्य्वादिभिर्निष्पाद्यमानं तमिमममिं अध्वरस्मिन्यज्ञे ईळे स्तुतिलक्षण
गिरा स्तिरहं स्तौमि॥ ऊर्जः॥ ऊर्ज बलप्राणनयोः स्मात्राजन्तासंपदादिनात्॥ तादीकक्विप् ऊर्ज्जयति शरीरमिति ऊर्क्
अन्नं सावकाच्च शति विभक्तेरुदात्तत्वं॥ क्विचतदीवाविसः अस्मादाणादिको डुन्प्रत्ययः॥ द्युतने किरणसंब
धादिति कृतं रिक्षं त्रिस्वरः॥ ईळे दादिस्तुतेः॥ ॥अथ त्रयोदशी॥ ईळेन्यो नमस्य इति॥ ईळेन्यः स्तोतृभिर्गुणैः अत
एव नमस्यः सर्वैर्नमस्कार्यः तमो सितिरः अंतानि स्तरन्नानि स्तिरस्कुर्वन् दर्शतः कर्मनीयतया सार्वदर्शनी
यः तादृशोग्निर्वृषा यजमानस्य कामानां वर्षिता समिध्यते आज्ञतिवन्हेपणप्रज्वाल्यते॥ उक्तार्थो वा॥ जसनयको

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ईळेन्यो ह्येष भनमस्यो ह्येष तिरस्तमांसि दर्शतः समिध्यत इति। ईळेन्यः ईळ स्तुतौ। कृत्यार्थे तवैकेकेन्यत्वन इति
केन्यः। प्रत्ययस्वरः। नमस्यः नमस्यतेरचो यदिति यत्। अतो लोपः। यलोपः। तित्स्वरित इति स्वरितः। दर्शतः। दृशिर प्रे
क्षणे। अस्माद्भृदृशीत्यादिना कर्मण्यतच्प्रत्ययः। चित्स्वरः। वृषा सेचन इत्यस्मात् क। निम्फ वृषीत्यादिना कनि
किवाद्युणः। नित्वादाद्युदात्तः॥ ॥अथ चतुर्दशी। वृषो अग्निरिति। वृषा वृषेपि च कामानां वर्षिता देववाहनः। दे
ववान्हवींषि वाहनमवः। तद्धो वाहनत्वात्। ताया गिः समिध्यात तत्स्था ऊतिमदानेन सम्यग्दीप्यते। ततोहं अग्निमिह
विष्मंतः। सेन्धत हविष्का यजमानो इत्यात कर्मसिध्यर्थं स्तुवंति। वृषा उ गुणः। उऊमवलब्य प्रत्यथा संज्ञा। हवि
वाहनः। वहशापण इत्यस्माण्णताक्वेरित्फः। लित्स्वरः। समासे कृदुत्तरपदस्वरः॥ ॥अथ पंचदशी। वृषणं त्वेति
वृषन्कामानां वर्षितः। हे अग्ने वृषणः वृषाणः इतान्या ऊती नासक्ता राव्ययं वृषणं। अग्र ऊति द्वास्वदक्षासक्तो
रांमदा स्मृतिः। अग्नौ प्रास्ताऊतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठति। आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः। इति दीर्घ
तं दीप्यमानं बृहंतं। अत एव महांतं तमिमं अग्निं समिधीमहि सम्यग्दीपयामः। इधीमहि। ञिइन्धी दीप्तौ। वितस्य प्रार्थयति ६४
लिङि। नकारलोपश्छांदसः। दीवतं। दीदेति। दीव्यति कर्मा। तस्याशत्रुरूपं। अस्मत्स्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं॥ ॥इ

ति तृतीयस्य प्रथमे त्रिंशो वर्गः॥ ॥अग्ने जुषस्वेति षळृचं षोडशं सूक्तं वैश्वामित्रमाग्नेयं। अत्रानुक्रमणिका
अग्ने जुषस्व षट् तृतीयाद्योष्णिक् त्रिष्टुब्जगत्य इति। इदं सूक्तं गायत्रं त्वित्फकृचादितदपि गायत्रं। तृतीया उ
ष्णिक्। चतुर्थी त्रिष्टुप्। पंचमी जगती॥ अग्ने जुषस्वेति सवनीयपुरोडाशे स्विष्टकृतः याताः सवनीयानुवाक्या
सूत्रिते च। अथ स्विष्टकृतो। अग्ने जुषस्वा नो हविरिति। अतिरात्र आश्विनशस्त्रपदिहितसति त्रमसगणे सहा
श्विनो र्दिकपासः पुरोडाशाः सर्वे कृता होतव्याः। यदि पुरोडाशा भवाशेषं स्विष्टकृतं कुर्युः। तस्य स्विष्टकृतः पुरा
डा अग्ने त्वषा याज्या। यद्येतस्य पुरोडाशस्य स्विष्टकृतश्चारस्तुः। पुरोडा अग्ने पचतन इति सूत्रितं। माध्यंदिनसवने
जातावेद इति द्वितीयसवने सवनीयपुरोडाशस्य स्विष्टकृतानुवाक्या। अग्ने तृतीयसवन इत्यथा सूत्रितं। या अ
ग्ने तृतीयसवने हविष्कां निषद्य सतुसवनमनुवाकेति। आश्विनपुरोडाशस्य। ह स्विष्टकृतो याज्या। अग्ने वेधा नर
षा सूत्रितं च। अग्ने वेधा अग्न ऊतिमिति से याज्येति। तस्मिन्सूक्ते प्रथमा। अग्ने जुषस्वेति। विश्वामित्रस्तोतिज्ञा तत्वदः
जातवेदो धियावसो। धिया स्तोत्रेण वसु धनं यस्माद्भवति सोयं धियावसुः। तस्य संबुद्धिः कर्मानुरूपधनप्रद हे अग्ने प्र
तासादग्निष्टाम प्रातःसवने अस्मत्सम्बंधि पुरोडाशं पुरोडाशानि नः हविः जुषस्व सेवस्व। जुषी प्रीति

Indira Gandhi National Centre for the Arts

सवनयोरिाय्यस्मालाटिरूपो। आमंत्रितस्य विद्यमानवत्त्वेन पादादिस्थत्वादनिघातः। आनत्साबोध्य शब्दत्तिषवो सवनं
सवः। ता ध्वव्यन्नो याथ्यग्नत्वा जवितत्रकाणामिति अंतादात्तत्वं। धियावसो। विसर्जनीयस्य पः स्वो रुसे॥ ॥अथ
द्वितीया। पुरोडाश अग्न इति यविष्ठ्य शुष्तमाहुरग्ने अयं पुरोडाशः। पुरोडाशं तिष्ठ ह्यदियः पुरोडाशाः पुरोडाशाः पच
ताः कपालाया। पक्वोस्ति स च तु स्य वदर्थपरिष्कृतः पर्यग्निकरणादिभिरंसंस्कृतः खल्वा। तमिमं पुरोडाशं जुषस्व
सेवस्व। पुरोडाशः दाश्टदानइत्यस्मात् पुरस्वग्निमात्रेश्चेत वहो रुक्शब्दराया शा खिन्नि विकर्मणि एव निरूते ञ्चेतवह
दीनांदस्यदास्य तिडस्त्यायचरूत अयया। ञ्चेतवाः पुरोडाश्चेति निपातनाद्धकारस्य डत्वं। पुरोडाशा तत्र्व तमिति
पुरोडाः। पुरोलाशाः। डकारस्य लकारोबक्चसो प्रदायिकाःक्त डत्तरपदस्वरः। पचतः। डुपचष्पाके। कर्त्यस्माद्
गृहशीसादिना कर्मण्यस्त्यसप्रत्ययः। पञ्चमतिमा वितिपचतः। पक्ष्मः चिस्वरः। ब्राह्मविउतुषेत्यादिना संहितायां दीर्घः। प
रिष्कृत॥ संपसुीपस्यः करोतोत्वणइतिकारातः सुडागमः। गतिरनंतरइति गातः। प्रकृतिस्वरत्वं। यविष्ठ्य। यविष्ठ
एवयविष्ठ्य। पादाद्यो त्वा। वत्सत्र चकारणच स्वादीनां स्वार्थेय सत्ययस्योपादानाद्यविष्ठ्यत्सत्र स्वाथिकोयस्तस।
य। आमंत्रितत्वान्निघातः॥ ॥अथ तृतीया। अग्ने वीहीति। हे अग्ने तिराअन्यं अक्नितिराहितसतिआऊतं आ ६५

समंतात् पुतं पुरोडाशं पुरोडाशा रभहविः। विहितहव्या। अध्वरस्मिन्यज्ञे सहसः सूनुः बलस्य पुत्र इत्संबोधिता सि
आहवनीयादिस्थानिष्ठ्स्मानिनिहितासितस्मादीहीति शेषः। वीहीको तिगत्यादिषु लोटिरूपं दशयिप्या
दंतादात्तत्वं। आऊतं जुहोतः कर्मणि क्तः। गतिरनंतरइति गातः। प्रकृतिस्वरत्वं। तिराअन्यं अक्नितेत्र वमन्यंत
विद्वदसीतियत्। तिरास्तूत मन्यं यस्मिन्काले सति अन्योराज्ञिकालइत्यर्थः। कालाध्वनारत्यंतसंयोग इति
द्वितीया। वकृत्पेन्तोः पादासत्पडः प्रकृतिभावः। बक्वद्बी हो पूर्वपदस्वरः॥ ॥अथ चतुर्थी। माध्यंदिनसवनश
ति। कवमेधाविनाहजातवेदः इदास्मिन्नमिष्टामारवेकर्मणि त्वच माध्यंदिनसंबंधिनि सवने पुरोडाशं माध्यं
दिनसवनीयपुरोडाशं जुषस्व। सवस्व। इह आश्विदाथ्यष्ठय्यशे पुधीरा कर्मकुशला। अध्वर्वदयाय्यक्तस्ययाति
त्राक्रवतादवाहवीष्णनानतियक्तो महानिमिःयक्तस्यमक्तत्स्त्व नागधेयंलागतया परिकल्पितमिमं पुरोडा
शं न प्रमिनंति न हिंसति। किंतु पुष्पंप्रयच्छ [illegible] तं जुषस्वेति शेषः। माध्यंदिनस्यदमित्यर्थे पुसादिखादछ। मि
त्वा दादिष्टख्रि। निच्चादद्वाफदात्तत्वं। यक्तस्याप्राणइत्यस्मात्वनेवाजिकायकेतिनिपातनाक्करणवनत्पय
कुरागमध्यपुत्र स्वा। यासा निवेतियाक्ता मिःवसयनातादात्तः। लागधेयं। लागशब्दस्वार्थलागरूपनामस्या

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

धेयप्रत्ययो वक्तव्य इति धेयः प्रत्ययस्वरः॥ मिनोतेर्नीचूर्हिंसायां मितस्य भ्रा दिष्ठ्यात् तस्मात्तस्मिन्नु मीनातेर्निग
मइति कृत्स्वरः॥ हि ऊमीनातिणद्॥ न भवति सर्वविधीनां छंदसि विकल्पितत्वादिति॥ ॥अथ पंचमी॥ अग्ने ब्रह्म
तृतीयसवन इति सह सः स्तनाबलस्य पुत्र अग्ने तृतीयसवने आक्रंतं ह्यमानं पुरोडाशं कानिष्टः का
मयासां अथ अनंतरं अध्वरं अविनाशिनं रत्नवंतं रत्नशब्देन स्वर्गादिलक्षणं सुकृतफलमभिधीयते। तद्वंतं फ
लप्रदे जागृविं जागरणकारिणं वा तः सामामा नावृषि भवति स्वभ निवारक इति। तमिमं सामं विपन्याबास्तुति
लक्षणया वाचा स्तुतत्वं अमृतं पुरणधर्मरहितं तु दाव छंदादिषु धाः॥ धिहि इति तीयः। त्रिशाक्षात् स्मरणर्थे
विसंप्रसारणमिति तीयप्रत्ययः। तसं नित्यागान्नसंप्रसारणं हल इति दीर्घो न भवति। अणित्ति तत्रानुवर्शनात्
प्रत्ययस्वरः॥ का निष्पः कनिष्क कोष्ठादिषु लेटि सिब कुलमिति सिपः तस्याईधातुकत्वादिडागमः॥ कोतिरस्मिला
षः॥ अकारस्य आकारो मत्यायनां हियागादनिघातः॥ धातुस्वरः॥ विपन्याया पनस्तुतो सा वक्किशः विपनं
यातीतिक प्रत्ययः॥ प्रत्ययस्वरः॥ धाः दधातधातो आदसे लुङि स्तपो पादादित्वाद निघातः॥ जागृविः कित्र ६६
सायां तीजागृविशब्द निस्वरः॥ ॥अथ षष्ठी॥ अग्ने इध्मान इति जातवेदा जातप्रज्ञा हे अग्ने इध्मानः आजुति

निर्वद्धमान स्वं तिरोअन्यं अक्नित्तवमन्यं दिवसकृतं तिरोभूतमन्यं यस्मिन्काले सतिरोभूत्याः रात्रिकालः त
स्मिन्काले आजुतिपुरोडाशा ख्मेह विर्जुष्स्व सवत्साम् आजुति जुहोतक मणिक्ति शत्या दोश्रुति तिरत्यता
विति गातः प्रकृतिस्वरत्वं॥ ॥इति तृतीयस्य प्रथम एकत्रिंशो वर्गः॥ ॥आस्तीदमिति षोडशर्चं सप्तदशं स्
कं विश्वामित्र अत्रानुक्रमणिका। अस्तीदं षोडशाद्या चतुर्थी दशमी द्वादश्यानुष्टुभः षष्ठी एकादशी च तुर्दशी
पंचदशी च जगत्यः शिष्टा अष्टौ त्रिष्टुभः॥ पंचमी मंथतानर इत्यषा इत्यषा ऋत्विग्देवताका अग्निदेवताकानां च
ष्टा अग्निदेवताकाः॥ सूक्त विनियोगो लैंगिकः। वरुणधोसे षष्ठी मित्रणायन इत्यायास्त्वा पद इत्यषा सूत्रितं चार
डायास्त्वा यादवयमा मविष्ठे तिः स्त्वनीकादा दे विरित्यर्ध चंआरात्ते दितिसूत्रं वा मित्रणायन उत्तरवेद्या आया
स्थापितसतिसीदहोतरित्यषा निहितायो सीदहोतः स्वउलोकचिकित्वानिति सूत्रितं॥ अरण्या मग्निस
मारोपणे अयंतायानिरित्यषा सूत्रितं च। अयंते यानिर्ऋत्विय इत्यरणी गार्हपत्यप्रतितपत्यरणी वृतीच
स्मिन्सूक्ते प्रथमा॥ आस्तीदमिति यजमानो अध्वर्य्वादीन् प्रतिब्रूते। इदं ममर्थं स्मर्पूपशाकशाकलमस्मि आधिमंथ
नं अरण्या उपदिनिधेय मंथनसाधनं तदेतद्दंडरज्वादिकमस्ति प्रजननसाधनं तदेतदग्निं जनयितुं अलंकृतं संपादितं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

मस्ति यस्याश्रतीतस्मादिश्यन्नी विशो भजो नो मग्निसाधाग्निहोत्रयारास्वर्गादिफलसंपादनेन पालयित्रीमेता
तामरणीं अन्तरहे अध्वर्योद्धाहाराः तस्यां मास्तृतायां इत्वथा यथा वयमाधानकाले ग्निमाम भीमयथा वाश्वमिह
धियो भिममंथिष्व तद्दव्य मन्न मग्निमस्मिन् कर्मीसाणि मयामु मथ्य नेन निष्पन्नं करवाम अस्तीतिपदद्वयस्य
पादाद्दिवाचादनिघातः॥ विश्पन्नीपतिश्च इत्यविनाषासत्रवस्येतिडीप्। नकारस्यातादेशः॥ पराद्दिस्वंदसिबहु
समितित्तरपदाद्यदात्तत्वं मंथामामं थाविलोडने लोटिरूपं॥ निघातः॥ इवथा इवं त्वशाक्षा स्वार्थप्रन्नइवीवि
स्थमा या सच्छंदसीतियात्प्रत्ययः तितीतिप्रत्यया स्ववस्यादात्तत्वं॥ ॥अथ द्वितीया॥ अरण्योर्निहितइतिजा
तावदासर्वविषयज्ञानयोर्वा जन्यमग्निः अरण्योर्निहितः देवोर्यज्ञार्थमितरोस्था पितास्ति अत्र दृष्टांतः॥ गर्त्तइ
वितायथागन्तोगर्भिणीषुसुभृतस्व धितः सुष्ठुनिहितावर्तति तद्वत्सताद्दशो ग्निर्विभक्तिः संहतन्नविभक्तेः॥
अतारवजाग्रवद्भिः कर्मणिजागस्तां कर्मनुष्यन्तिः मनुष्येरस्मान्निर्हविर्दिवप्रत्ययस्तुतत्यर्थमीड्यस्तुतिरूपाग्नि
ग्निस्तोतव्यः॥ अरण्योः इगतौ॥ अग्निस्वरत्वं मत्पादिना अग्निः॥ प्रत्ययस्वरः॥ निहितः॥ दधातेः कर्मणि निष्ठायां ६३
रधातोर्हिरितिहिरादेशः॥ गतिरनंतर इतिगतेः॥ प्रकृतिस्वरत्वं सुधितः इधातेः कर्मणि निष्ठायां दधातेर्हिरि

स्वधितत्व ·॥ ३१

तिहिरादेशः॥ गतिरनंतर इतिमतेः॥ प्रकृतिस्वरत्वं सुधितः॥ दधातेः कर्मणि निष्ठां तस्मिन्नुस्सुधितेतादिना निपा
तनाद्धिरादेशः॥ दिवदिवदिवु क्रीडादौ इगुपधलक्षणकः॥ नित्यवीप्सायामिति द्विर्वचनं तस्यामेडितत्वात् द्विर्व
चनाद्यावा॥ वसुस्नस्तुधंस्व नडुहांद इतिवसोः सकारस्यदत्वं॥ प्रत्ययस्वरः॥ ॥अथ तृतीया॥ उद्गाजायामिति क
चिकित्वा नूद्गानवाञ्चध्वर्युस्वउद्गानायां अध्वरारण्यामुत्तानशयायामुत्तरारणिं अवनरं अक्षुस्तांधरयां अ
नंतरंसाधरारणिः सद्यः सूर्वेतात दानीमवनिषिक्तारतस्वा सतीवृषणं कामानां वर्षकं ग्नीणं जनानजनयंतु
अयअस्याग्निः रुशत मो विनाशतता मा विनाशततामा विनाशयन्यायाजः॥ तजोमात्रं तत्रास्तुतः अनंतरं अरुष
स्तूपः आराचमानातजः सद्योपतः इलायास्पुत्रोग्निः वसुनि अरण्यां निष्ठाने अजनिष्ट अजनि॥ जनाजने जनने॥ लङर्थे लिटि बजमनन्त्राषिसंज्ञाछंदसोरितिणि लोपः॥ इत्ययतद्याज्ञावादम्भवति॥ निघातः॥ अरुष
स्तूपानविश्रुतरुपः॥ क्रोधोयस्येत्यरुषः॥ क्रोधराहित्ये भगराचमानइत्यर्थः॥ नञ् सुत्पामित्यान्तरपदातोदात्तं
इत्यस्तुतोस्तोतः॥ दीर्घः॥ स्वतिसप्रत्ययः॥ क्विपधातोर्दीर्घश्चारुशहिंसायां रथेविरूपा वच्छानो॥ अजगतिक्षेपणे
यो॥ अजिचमिशीङ्गस्वाः कनन्॥ चित्संज्ञकः॥ अजतिवीयात वावडन मंगो इत्ययस्यप्रत्ययेनाद्यदात्तत्वं अ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

जनिष्टजनी प्राङ्त्वा विद्युङ्। सिविस्वरूपं निघातः॥ ॥अथ चतुर्थी॥ इलायास्त्वेति॥ जातवेदः जातप्रज्ञ हे अग्ने अध
ध्येदियावयं पृथिव्या अधि स्थमे रूपयुक्त उत्तरावेद्यां नाभ्यं नाभिस्थाना निस्थाने मध्यप्रदेशे तद्देवस्थानं विशेष्य
ता इलायाः पादमा नमा इलाया गोपदे इलापदरूपे उत्तरवेद्यां ताकस्थाने अत्त्यांह वायायाज्ञा वउराडशादि
लक्षणे हवि वोढुं निधीमहि उक्तार्थे आस्नएइडाया स्थापदवय साष्टथिव्या अधीत्यत्तु इडायास्पदेय।
उक्तविदीनाभि॥ जातवेदो निधीमहि ति निक्षेपस्याता श्रौ नेनवस्याग्नेध्याय वा ह्वव इति हिमांहि तव्यून्न भवतीं॥
ति नामाणहव्यं धनेदमित्यनुदात्तो नहो सश्रेवी नन्नकारस्यो तादेशः॥ निघातउपाधे ह्वि॥ नह्यतीति नाभि म
धस्थानं सुपां सुलुक् गितिसप्तम्या डादेशः॥ निस्वरः॥ धीमहि दधाती लिङि रूपं लिङ सीयुडिति सीयुङ् ह्वि
चनान्त्यवच्छांदसः॥ निघातः॥ वोल्हाव। वह प्रापणे तुमर्थे ति वन्नः सहिवहोरादवर्णस्येति धाचकारस्यो वोद
धवनुत्तवदलोपः॥ निष्ठा दाद्युदात्तः॥ ॥अथ पंचमी॥ मथतानरइति॥ नरः कर्मणां नेतारः हे अध्वर्यादय।
कविक्रांतदर्शिनं अध्वर्ये तद्वयं मताचरंतं अस्मात्हेतं कवीणं अतएव प्रचेतसं प्रकृष्टज्ञानोपेत अमृतं मरण
धर्मरहितं सुप्रती कंशोभनानि रंगोज्वालाभिः सोमते तम् अग्निं मंमथितं नानिम्पादयत॥ किंच हे नरः कर्मणां ६८

नेतारो ध्वर्युरादयो यूयं यज्ञस्य ज्योतिष्टोमादेः केतुं प्रज्ञापकं प्रथमं मुख्यां गस्त्वं तं अग्निं पूर्वकवा सर्वेषां मुत्तरं कतुं
नासवशेवं त्रोतन सुखोपेतं ताद्दशं मग्निं उरस्तात्कर्मणः प्राप्तं तजधनंतान्तमग्निममग्निमिवंविविधगुणयुक्तं कुरुतत्ति॥
नासः॥ मंथत॥ मंथविलोडने॥ लोटिरूपं पादादित्वाद निघातः॥ नरः॥ णीञ्प्रापणे नयतेर्डिग्वतित्यु॥ ङित्वाद्विलो
पः॥ नयंतिक मीणिकारिति वा नराः॥ आमंत्रितत्वाद निघातः॥ अद्वयंतादयमिवाचारती तार्थेसर्वप्रातिपदिके भ्यः क्विब्व क्त
व्यः॥ रसाचारार्थे क्विपः अद्वयतितस्य शतरिरूपं अद्वयं नितिनद्वयंतं अद्वयंतं। तत्पुरुषे नञ्स्वरः॥ सुप्रतीकां बजबी हेर्मन्
त्वादयाश्चश्चकं नरपदाद्युदात्तत्वं॥ जनयनाज नीप्राडुर्त्तावणिंशोअतउपधाया इति वृद्धौ प्राप्ताया जनीजृषूक्नसुरंजो
मंतात्श्चेति मित्त्वा वा मितांत्हस्वइति हस्वः॥ निघातः॥ स्तशोवं। शवइशब्दो वत्सत्यथा तः॥ अद्यदान्ताः॥ बजबीहो अद्यत्व
तद्यचक्छंदसीति॥ उत्तरपदाद्युदात्तत्वं॥ ॥इति तृतीयस्य प्रथमे पाठे त्रिंशो वर्गः॥ ॥तस्मिन्सूक्ते षष्टी॥ यदीमंथंतीति॥ यद्यः
धर्म्योदयःबाउसिंस्वकीयो हस्तेरग्निं मंथंति मध्नंति ततः सजातो ग्निः कनेकाष्ठेषु वाजी शीघ्रगमन्त स्तरुषः आरो
चमानः सर्वेषां प्रीतिकरः सन्नआविरोचतआसमंताद्विशेषेण दीप्यति॥ तत्र दृष्टांतः॥ अश्वो न तिरयथाश्वेवने उत्पर्यन्नं
चमानः सर्विषां प्रीतिकरः सन्न आविरोचत। आसमंताद्विशेषेणदीप्यातेतादृष्टात। अश्वो न तिरयथाश्वेवने निहवन्ने

गगमनहस्यथः॥ सोयमग्निः अक्रमन्नुपक्षा हरणाद्रणं निवदहह्रस्समसाक्तवर्द्धन॥ अपरिवृणक्ति दस्थानानिपरि
तोवाजीतिता हशोग्निशाराचत इतिस्वेणोश्रुयः॥ मंथति लोडने लटिरूपं यद्योगादनिघातः॥ राचनेरुचदीप्तो
त्तोवादिकः॥ लटिरूपं॥ निघातः॥ यामन्नयाज्ञपणे॥ आतामनिरुक्त निपवनिपश्चेतिमनिन्नास्तुपोस्तुल्गित्यादिना
त्तोवादिकः लटिरूपं॥ निघातः॥ यामन्नयाज्ञपणे॥ निषायांयस्य विसाषतीह प्रतिषेधः॥ निश्वोव्हणाति निर्विरणे वर्त्तते
सत्रमाञ्चुकः॥ निस्वरः॥ अनिहतः॥ हनवरणे॥ निषायांयस्य विसाषतीह प्रतिषेधः॥ चोः कुरितिकुत्वं॥ निघातः॥ वृणक्तिं॥ हिसायां॥ त्राह
ननिहतः॥ अनिहतः॥ नञ्स्वरः॥ वृणक्तिर्हेजीवाजनेरुधादिः॥ सोचोः कुरितिकुत्वं॥ निघातः॥ ह्वणं॥ निस्वरः॥ ॥अथसप्तमी॥ जातोऽ
क्तनहलोपाश्चतिकः॥ क्रियावाद्गुणः॥ हलोपश्चादुह्यातितजयादिभिरितिवृणं॥ निस्वरः॥ ॥अथसप्तमी॥ जातोऽ
क्रनहलोपाश्चतिक्त॥ क्रियावादगुणः॥ हलोपश्चाहुस्यातितजयादिभिरितिवृणं॥ कारित्पस्यासस्यगुणः॥
क्रिरिति॥ जातः प्रथनानेतरस्तुत्यन्नःसचविकितानः॥ कितस्रीनइत्यस्ययङ्गक्रि गुणोयङ्गः॥ कारित्पस्यासस्यगुणः॥
अस्यस्थानानामादिरिलाक्षदात्तत्वं कविशसः॥ थाथवञ्चाजबित्रकाणां नित्यंसादात्तत्वं॥ अदधुः॥ दधातलीङ्॥ जसिज
स्यस्त विदिस्याश्चेतिजुसायुहत्त्रायागाद निघातः॥ अयुगमस्वरः॥ ॥अथाष्टमी॥ सीदहोतरितियजमानोब्रूते॥ हो
तः॥ होमनिष्पादकोहे अग्ने स्वस्वकीयालोके उत्तरावर्यावात्तोसीदत्वं होमनिमित्तमुपविशोवा तथाचिकित्वान्नज्ञा ६९
नवासुकृतस्यस्तुकृतजान्पाषलोगस्यायानोस्थानेउत्तमलोकेयज्ञेयज्ञस्यकर्त्तारियजमानसादयस्थापय॥ विवा

देवादीर्देवान्हविः प्रदानेनअवतीतिदेवावीः॥ साहशस्त्वंहविषापुरोडाशादिलक्षणेनहव्येनदेवानयजासियज
अथत्वंयजमानेयागंकर्वाणे नयि व्रहहस्य स्ततंपस्युत्त्राञ्चादिसमेतंवाया बंधाः विधहिसीदासदेलोटिरूपं॥ मा
दयासदर्णेतस्यलोटिरूपं॥ णिवस्वरः॥ देवावीः॥ अवरक्षणेऽअविच्छस्हत्रेस्य इशितिप्रत्ययः॥ कृउत्तरपदस्व
रः॥ यजासि॥ याज लेह्यागमः॥ धा॥ दधातुः छांदसं द्युङि रूपं॥ ॥अथनवमी॥ कृणोतमंथमिति॥ यजमानोध्वर्यवि
वतिब्रूते॥ सखायः कर्मसहकारिणो ह्यं कृणोत कुरुत मथनेनात्पादयत॥ यद्यग्निर्नजायात तदानीमाहाअस
धत्तः अक्षीणः॥ अनुपरतसोमथ्याः सर्तिमश्रयंतांजमथनलक्षं युत॥ अष्यक्षश्मास्तिसुरक्षेन इतन प्राप्नुत सुवीरः शो
भनस्त्रामथ्योपितोयमग्निः॥ इतनाषाड् इतनातापलक्षितं युधं सहमानोसवति॥ यन्तयुद्धसहमानेनाग्निना देवास
दवाः दस्यु नुपलक्षयपिश्चरसुरानअसहंत अस्वसवहंत स्मातद्वीणबलाश्यं मंथनं कुरुततितत्ता वा॥ कृणोत॥
कृविहिंसाकरणयोः॥ लोटित प्रत्ययस्यतवनननथनाश्चेतितबादेशः॥ पिवाद्गुणः॥ पादादित्वाद निघातः॥ उ
प्रत्ययस्वरः॥ धुमौ॥ धूकंपानाः॥ इषिद्युधीधि दसीत्पादिमामकः॥ क्रियात्गुणाबावः॥ धुनातिकं पयतिदाहानी
तिधूमोग्निः प्रत्ययस्वरः॥ इतनी इणगतावित्यस्यलोटितप्रयतनादृहा॥ निघातः॥ इतनाषाड्॥ पदमपणे॥ छंद

Indira Gandhi National Centre for the Arts

सि सहदश्विति एवि॥णिचो ऽपधायावृद्धिः॥ सहेसादः सइतिषत्वं॥ नऽउत्तरपदस्वरा॥ असहंता षहमर्षणे इत्यस्य क्वि
रूपाय द्योगाद निघात॥ दस्यत्रं दसु उपक्षये यायजिम निशुंधिदसिजनिस्पो युजितियुत्वं दस्यंतीति दस्य चा॥ श
त्रवः॥ व्यत्ययेन नायकदात्तः॥ ॥अथ दशमी॥ अयं ताया मिरिति द्वेऋऋवेक्रऋ त्विय। वसंता द्योतो नावाः अयं अयं शुध्य
निर्दिश्यमानः पालाशाश्वत्थादिमयः काष्ठविशेषोरणि॥ तेन वायानिरूह्यत्निस्थानं यता रणेनीतस्वं आरा चथा॥
अशो नुथा॥ जानस्थेतं अरणि रूपं विष्णु विशेषं आसीदतस्या मरण्या मातापितः संज्ञानेरं तायेणतिष्ठ अथानं तरं। ना
स्माकंगिरा स्तुतिलक्षणा वाचा वर्द्धय यद्वा गीरशब्दे न तद्वत लक्ष्यंते तस्मोहन स्मान्वर्द्धय। पचुन्नग्रा दितिः सम्रा
ज्ञान्ऋऋतेरयानि॥ सुमिश्रेण वहिश्रोत्वादिना निवत्त्यय॥ निष्टिकृत्राद्या दाकद्रा त्तेः॥ ऋ त्विय॥ छंदसिघ्य सिति
ऋतुशब्दात्स्वार्थे घस्प्रत्यय॥ दस्य इयादेशः॥ सितीति पदसंज्ञा यांभस्तणि इति संज्ञाधीनो गुणोनभवति प्रत्यय
स्वरः॥ आराचथा॥ रुचदीप्तौ वितृपस्यलङि रूपं यच्छायोगाद निघातः॥ सी दस॥ देलो टिपा ब्रसादिनासीदाद
श॥ निघातः॥ अथ निपातस्य चेति संहितिको दीर्घः॥ वर्द्धय॥ वृधुवर्द्धने॥ हेतुमति णिच्॥ निघातः॥ ॥इति तृतीय ३७
स्पवर्गमेत्रय स्त्रिंशो वर्गः॥ ॥अथातस्मिन्सूक्ते एकादशी॥ तनूनपादिति॥ यायमिर्यदागर्भोरणी भगर्भरूप

तया वर्त्तते तदा सो मिस्तनूनपाडुच्यते। स्वकुणां तनुः शरीराणि निपातयति न दहतीति स्कन्दः॥ यस्मात्तनूशब्देन
ऽपो निधीयंते। नपादुस्तास्विनेकोत रितः उक्ता॥ तथा चापां न पाकथ मतत्। आपस्तता अंतरिक्षे ता यद्दुधिधिव वस्य
योजायंते। ततसामिन्वयइति। यद्यदा विजायात विशेषण त्रयस्त्र तजायाय तत दा आसु॥ कर्मविघ्नकारिणा मसुरा
णां हंता अत एव नराशंसः॥ नरैः कर्मणां नेतृभिः रध्वर्य्वादिभिः शंसनीयो भवति तदा मातर्यंतरिक्षे स्थितेजाअमि
मीत निर्मिमीते तदा मातरिश्वा भवति॥ मातरि अंतरिक्षे श्वसिति चेष्टिते इति स्कन्दः॥ एवं विधस्याग्निः सरीमणि
रणे शीघ्रगमने जातस्य वायोः॥ सर्गः सृष्टिर्भवति॥ यदाग्निररणी भगर्भरूपतया वर्त्तते तदा तनूनपान्नामको
स५ भवति यदा जायते तदा नराशंसो नामको भवति यदा तदंतरिक्षे विद्योतते तदा मातरिश्वा नामको भवतीति॥ तनूनपात्
तनु विस्तारे॥ दिवमितनिधनिसनिखजिस्य ऊ परित्यनुतयय॥ मत्यय नायकदात्तः॥ नपात्। पा रक्षणे यद्वृगतौ॥
पत्तः॥ क्विप्॥ निपाति न पातयतीति वा नपात्॥ कऽउत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेना उत्तवनस्पत्यादिषु युगपदिति स्वरयेपदत्र
कृतिस्वरत्वं॥ असुरः॥ असुरस्याय्युमासुर॥ अहितकारित्वेन संबंधी तस्यैद मित्यण्॥ प्रत्ययस्वरः॥ नराशंसः॥ हनयोस्त
दारविश॥ प्रत्ययस्य पित्त्वाऽनुदात्तयोः प्रकृतिस्वरत्वं॥ विजायते। जनी प्रादुर्भावे दिवादिरात्मने भाषा उ स्वरः॥ अमि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

मीतामाउ·माने राष्ट्रे चाउच्चोत्सादिः॥ यत्रामित्यस्यासस्येवोयद्योगादनिघातः॥ सरीमणि॥ ऋगतौ॥ हृसृस्रुहस्नुस
इतिईमनिन्प्रत्ययः॥ निस्वरः॥ ॥अथ द्वादशी॥ सुनिर्मथेति॥ हे अग्ने कविर्मेधावी सुनिर्मथा शोभनेन मथने
न निर्मथितः॥ नितरां मथितोसि॥ तथा सुनिधा शोभनेन निधानेन निहितोसि॥ उत्तरवेद्यादिस्थानेषु नितरां प्र
क्षिप्तोसि॥ किंच स्वध्वरा अस्माभिः क्रियमाणा निर्माणे सुष्टु हिंसारहिता निरू एव कृता तथा देवयतो देवान् कामयमा
नाय यजमानाय देवान् यजनीयान् निरादीनयज इज्यया॥ सुनिर्मथा॥ मथे विलोडने॥ अस्मात् संपदादिलक्षणो भावे क्विप्
प्रादिसमासः॥ कृदुत्तरपदस्वरः॥ निर्मथितः॥ गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं॥ सुनिधा॥ निपूर्वाद्दधातेस्तस्मादा
तश्चोपसर्गे इत्यङ्॥ सुपां सुलुगिति तृतीयाया लुक्॥ अत उत्तरपदस्वरः॥ कृणु॥ कृवि हिंसाकरणयोरित्यस्य लोटि धिन्वि
कृण्व्योरच्चेत्युप्रत्ययः॥ उतश्च प्रत्ययादिति हेर्लुक्॥ निघातः॥ ॥अथ त्रयोदशी॥ अजीजनन्निति मर्त्यासो मर्त्याः ऋत्विजः
अमृतं मरणधर्मरहितं अत एवास्रेमाणं क्षयरहितं वीळुजंभं हविर्भक्षणार्थं दृढदंतं तरणिं तरंति यजमानाः पाप
मानमनेनेति तरणिस्तमीदृशं तमजीजनन्॥ मथनेनोदपीपदन्॥ अथ जातं तमग्निमभिलक्ष्य स्वसारः सरंत्यः सरणात दश ३१
कुर्वीत॥ जातमग्निं दृष्ट्वा अश्वयीदायाह्वेषीहस्तद्वयसंघाटनशब्दं कुर्वंतीत्यर्थः॥ तत्र दृष्टान्तः॥ पुमांसमिति यथा जातं

अत्र सुपलस्पतन्त्र्याः पित्रीदयो हर्षं तेषां पोषयितवत्वात्॥ अजीजनन्॥ जनी प्रादुर्भावे इत्यस्माण्ण्यन्तस्य लुङि रूपं॥ अस्रेमा
णं॥ स्रिवु गतिशोषणयोः॥ त्तावमनिन्निति मनिन्प्रत्ययः॥ लघूपधगुणः॥ लोपो व्योर्वलीति वलोपः॥ बहुव्रीहौ च न
ञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं॥ तरणिः॥ तॄ प्लवनतरणयोः॥ अशिअविहसोः निरिति निःप्रत्ययः॥ गुणः॥ प्रत्ययस्वरः॥
स्वसारः॥ असु क्षेपणे इत्यस्मात् सुव्यसेर्ऋन्निति ऋन्प्रत्ययः॥ सुट्॥ अप्तृन्नितिकर्मसु पादादीर्घानिति स्वसारः॥ न षट्स्वस्रा
दिभ्य इति ङीपः प्रतिषेधः॥ निञ्चादाधकदात्रः॥ अग्रुवः॥ अगि गतौ॥ जत्रादयश्चेति रुप्रत्ययः॥ निपातनान्नलोपः॥ जसि
वादिश्च उवङादेशः॥ प्रत्ययस्वरः॥ समीचीः॥ इण गतावित्यस्मात् समीणः इति षट्प्रत्ययः॥ धातोर्दीर्घश्च॥ रिच्चादिद्वाणि
त्वादिना ङीष्॥ संयतीति समीच्यः॥ युग्धा समश्वस्यायेतः॥ क्विशस्मा समासमीति समिङित्यादेशः॥ अचातश्चोपसंख्यान
मिति ङीप्॥ अच इत्यकारलोपः॥ चाविति दीर्घः॥ वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः॥ एकादेशस्वरः॥ पुमांसं॥ पा रक्षणे इत्यस्मा
त्पातेर्डुम्सुन्निति डुम्सुन्प्रत्ययः॥ पुंसोऽसुङिति असुङादेशः॥ पातिकृतमिति उमानिस्वरः॥ रंस्तुत रत्सशब्द
इत्यस्य लटि रूपं॥ निघातः॥ ॥अथ चतुर्दशी॥ प्र सप्तहोतेति॥ सनकात् सनातनात् अग्निः॥ स सप्तहोता सप्तहोत्रकायस्या
सोऽजस्रहा तासेऽत्राराचत॥ गार्हपत्यस्थाने अरोचत यद्यदा मातुः पृथिव्या उपस्थे उत्संगे तत्रापि ऊधनि ऊ

७२॥ धस्थाने उक्तरुवेद्यां अशोचत। अशोचत। तदासो अग्निः स्तुरणः स्तुक्षरणयति ग्रहयतीति स्तुरणः सर्वैः कमनीयत १
च्छादन्नमानः सन् दिव न्नति दिने न निमिषति किंतु सर्वदा यज्ञार्थं जागर्त्येवायं यस्मादस्तुरस्यायं प्रेरकस्या
रणीस्वरूपस्य काष्ठस्य जठरादुदरादजीयत। क्व मीर्थमुदपद्यत। तस्मान्न निमिषतीति श्रवणाश्रयः। अरोचत। रु
चदीप्तावित्यस्य लङि रूपं निपातः। अशोचत शुच दीप्तौ। ऊधनि सकारस्य नकारश्छांदसः। मिषति। मिष
सेचन इत्यस्य लटि रूपं स्तुरणः। रण शब्दे तक्रारान्तीति णिचा तस्मादकर्तार्थे खलु लित्स्वरः। अस्तुरस्य। अस्तु
क्षेपण इत्यस्मादासरुरन्निति उरन्प्रत्ययः। अस्यतीति स्तुरः। नित्स्वरः। जठराः जनी प्रादुर्भावे इत्यस्मात् जनेरठ
श्चेत्यरप्रत्ययः। नकारस्य तादेशः। यद्योगादनिघातः॥ ॥अथ पंचदशी॥ अमित्रायुध इति। अमित्रायुधः अमि
त्राः कर्मविघ्नकारिणस्तैरसुरैः सहायाः प्रहाराः युधा अमित्राणि पापानीति। सहायाः शत्रून् दृष्टांतः। परुतां मि
वशयाः इतिय था मरुतां त्वं वा नो नयाः प्रकर्षेणाक्षान्नयितीति पयाः बलानि शत्रूणां हे तृणि तद्वत्कर्मवि
घ्नकारिणां पापानां च हंतारः ब्रह्मणः सर्वस्य जगतः स्तुत्यं प्रथमजाः। अथमस्तु तस्त्वं। कुशिकासः। कुशिक
गोत्रोत्पन्ना ऋषयः विश्वं स्थावरजंगमात्मकं सर्वं जगद्विष्ठन्निति ज्ञानं तस्मात्तमी कुशिकाः हक् मम ह वि

युंक्ते ब्रह्मस्तोत्रं परिरेभ्य अयमग्निः आसमंतात् श्रयंति देवदा मस्व स्वस्वगृहे एकः एकैः स्तुत्वा अग्निं समीधिरा आ आप्याय्य
ऊतिभिः सम्यग्दीपयंति। अमित्रायुधः। युध संप्रहारे। क्विप्। कृदुत्तरपदस्वरः। संहितायां शस्पदस्य दीर्घश्छांद
सः। प्रयः। प्रथयाप्रापणे। अन्येभ्योपि दृश्यत इति विच्। प्रथमजाः। जनी प्रादुर्भावे। जनसनखनेत्यादिना विड्। विड्वानो
रित्यात्वं विडुः। विदल्ल। इविविदालिटो वसुः। तरुराः दशेः। ईरिषे। ईर गतौ इत्यस्य लिटि रूपं। मंत्रवादनेत्वतिद्
मादृग्परभ्रमना करणे न्यासनादादिपदश्चापेन्द्रियितिषेधः। नित्स्वरः। ईधिरा। ञि इन्धी दीप्तौ इत्यस्य लिटि रूपं। इंधिनवतिना होतः
त्विति किं दृष्टावानुकारलोपः। निघातः॥ ॥अथ षोडशी॥ यद्यद्यावितीति। होम निष्पादक ऋत्विक्कर्मविषयज्ञानव
न्हे अग्ने अद्य यदानीं वयति प्रवर्तमाने अस्मिन्नग्निष्टोमादौ यज्ञे वा वा यस्मात्कारणात् वृणीमहि। द्विविषयं वरं कुर्म
तस्मात्तत्र दृष्टः स्व इह कर्मणि दत्वा नक्रुवयः। ध्रुवं यथा तथा भवति तथा अस्मासि हव्याऽति रहवी पिशाय। उत अपि च
अग्निष्ठाः हविःस्त्वीकरणाय हव्यादि दिवि। ज्ञात्वा सम कर्षिष्पाः। अथ प्रजान इमं यज्ञं सम्यग्जानन् विद्वान् यज्ञ
विजर्जानानः त्वं सोमम् अस्मासिंश्चियमाणं मिमम नितुतं सो मम नितिलस्य उपयाहि समीप आगच्छ। इण गतावित्य ४२
स्य ज्ञातरि रूपं। शातुर तु म इति विभक्तेरुदात्तत्वं। अवृणीमहि। वृङ् संभक्तौ। क्र्यादिभ्यः श्ना। सर्वत्र भेवज वचने इह

Indira Gandhi National Centre for the Arts

आद्योऽस्तीत्यं॥ आमंत्रितस्या विद्यमानवत्त्वेन पादादित्वाद निघातः॥ अया॥ याशापण इत्यस्य लिङि सिपि रूपं निघातः॥ अ
ग्ना मिथा॥ शमु उपशमन इत्यस्य एतस्य लुङि स्पसिचू सी लुङि ति विकल्पेनेडागमः॥ तस्य सिद्ध्वा॥ स्मरनिटीति
लोपः॥ निघातः प्रकृत्स्नाहिता साध्यं तृतीयमंडले तृतीयाष्टके प्रथमोऽध्यायः समाप्तः॥ ॥द्वितीयानुवाकः समाप्तः
॥ इनमा॥ तृतीयेऽनुवाके नव सूक्तानि तत्र इन्द्रो तिति चतिविंशत्यृचं प्रथमं सूक्तं तत्रेयमनुक्रमणिका॥ इन्द्रो तिष्ठ
धिकं तृमिति मंडल द्रष्टा विश्वामित्र ऋषिः॥ इंद्रो देवता। अनुक्रांता त्रिष्टुप् छंदः॥ आभिप्लविके प्रथमेऽहनि [illegible] सत्रप्रथ
मेऽहनि च माध्यंदिने सवने अच्छावाकशस्त्रे अहीनसूक्तस्थाने द्वितीयमिदं संपातसूक्तं। अभिप्लवषडहस्यादहनीति खंडे
सूत्रितं। इमामूष्विद्धं तिव्याशा सद्यक्रिरिति संपाता इति। इंद्रस्य त्रेष्टुभः सर्वत्र निपात्यो ऽसह दाऽभ्रुमिति वपाया याज्या सू
त्रितं। इमा उ षु प्रभृतिं सातये धा इति। इंद्रस्य षट्सूक्तेषु अयं वा जिजित्पृ तेष्वपि एवं नैपर्ष्णि ऐंद्रे पशौ इह वियायाज्या सूत्रितं
दानुं उरुक्तमहियं तं स्तुत इंद्रो मघवा यच्च वृत्रहेति सूत्रितं स्तुत्यवा जिजित्पृ तेष्वपि शुनासीरीयचाके तस्य सं इस्तशुनं हुवेम
चास्त्वस्तायवा जिजित्पृ पृणेतः शुचीनां हमा मरुतः शुचीनामिति। शुनासीरीयपवेऽपि क्रमकस्यां इस्तस्य शुनं हुवेम मघवानमिं
द्रमस्मिन् यज्ञाता ता वाहयत इति तस्मिन् सूक्तं प्रथमा। इन्द्रोति चेति
मरुत्वतीयाः तदनुवाक्या सूत्रितं शुनं हुवेम मघवानमिंद्रमश्वायं ताश्च ता वाहयत इति तस्मिन्सूक्ते प्रथमा। इन्द्रो तिष्ठेति
विश्वामित्रः स्तौति हे इंद्र सोमपास सोमानां सोमपाः शब्दाः सांतामिच्छति अत एव ब्राह्मणो सरवा यस्ते ब्राह्मणाः

ब्रदर्थे सोमं स्तुवंतं मन्निशुस्वेंति प्रयोसि इंद्र तरा एतापि रुवीपि दधति। अदर्थे धारयंति तुष्यात्रारिताः संताजनानां
सपनानां अनिशसित क्षत हिंसांतिति क्षतसदात एव मनुष्याद् कः वा तस्य नो म्यः कश्चिन हिको नाउ रूपः स्वस्तु अ
प्रकेतः सर्वत्राजग ति प्रकृत्य तज्ञाप्यत इति प्रकेतः प्रज्ञापिता विद्यातासोमपाः सोममर्दनीत्यर्थे सोमम ईतिय इति
यः प्रत्ययस्वरः। शुष्म अनिषाद स्वादि वात ष्मः सितिशिष्टो बलीयानिति हि प्रत्यय स्वरः। दधति दधाते लेदि रूपं
समानवाक्ये युष्मदस्मदादेशा निघाता इति सोमपदस्य तरवा केना व्यया निघातः॥ असाना मादितां छंदा इ
र्वतिति क्षतातिज निशान इत्यस्य छंदसि मां यां उशिक्कि म्यः सन्निति सन्ना अस्यस्त स्वरः॥ अनिशसितो शसुहिंसायामि
त्यस्मान्नावक्रिन्नाता दोच निति क्रस्यतावितिमिगतः प्रकृति स्वरत्वो प्रकेतः॥ कितज्ञानो कर्मणि वृत्तापूर्वप्य नि
कैसंतादानंवं॥ ॥अथद्वितीया॥ नात इन्द्र इति॥ हरिवः हरिवर्णाय श्वोयस्य सोयं हरिवान् हे हरिवः परमाचितृ
परमाणि इह रव हर्माना स्वर्पिर ओसि स्थानानि ततव इह न भवंति यस्माध रिणा सुपतस्य अत्रया हि अस्मदीयं य
ज्ञमभिलक्ष्य आगच्छ। स्थिरायाः फलदाना दृढ चित्राय अत एव बृह स्थेका मांवर्षिणि उसं इमानि सवनानि प्रत्तरादानि
ता हृता निकिंचा अन्याबाहू वनीय समिधानेषु आ ऊसधिकरणे तया संप्रदीप्यमाने सति यावाणः उपलादुक्ताः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

सोमाभिषवार्थमुदकं ज्ञा॥ अतस्त्वेत्वित्र मा गच्छेतिन्नावः॥ याहियाप्राणपणा इत्यस्माल्लोटि रूपं॥ हरिवः हरी अस्य
स्त इति मतुप्॥ छंदसीर इति तस्य रत्वं॥ आमंत्रितं चानिघातः॥ स्थिरयष्टा गति निष्ठा वित्यस्मादजिरशिशि
रेत्यादिना किरच् प्रत्ययांतत्वेन निपातनात् सकारलोपः॥ विश्वरः॥ सचना॥ षच सेवन इत्यस्मादधिकरण
ल्युट्॥ तिष्ठ इत्यस्य तसोमो यात्रि तिसवना नित्रात्तरादौ निविश्वरः॥ समिध्मानै इंधी दीप्ता वित्यस्य कानच्
रूपं॥ किच्चान्नकारलोपः॥ विश्वरः॥ ॥अथ तृतीया॥ इंद्रः सुशिप्र इति॥ हयसक मानो वयकि हे इंद्र यस्त्वं इंद्रः पुर
मैश्वर्यसंपन्नः सुशिप्रः शिप्रशब्देन शिरस्त्राणमभिधीयते॥ शोभनेन शिरस्त्राणेनोपेतः यद्वा शोभनहनुमान् शिप्रे
हनू नासिके चेति यास्कः॥ मघवान् धनवान्॥ तरुत्रः तरस्वान् न शत्रून्नादवार इति तरुत्र इंद्रः महाव्रतः मरुद्भिः
महाव्रतः सम्यग्होयस्येति स तथोक्तः॥ उविकर्मिः संग्रामे बाधितः सन्नमस्तु मारयितुं च सुरस्थय त्याभिवीर्या
णि धाः अधाः इंद्रो नीतितवयात निवीर्याणि च कासतवद्रा सुशिप्र॥ सृष्टगातो॥ आणादिकोरत्रप्रत्ययः॥ बा
कुलकात्॥ हत्वा स्पशिरित्यादेशः॥ बहुव्रीहौ आद्युदात्तं त्वं॥ अमवत्छंदसीक्ष्य रपदाद्युदात्तं वा तरुत्रः तरतर
त्रिप्रा दिस्तावैश्रात्रावित्यत्र प्रत्ययः अत्यायनाद्युदात्तं॥ महाव्रतः॥ आन्महत इत्याकारादेशो महतस्तकार ३४

स्य उविकर्मिः॥ करोतेरौणादिको मिप्रत्ययः गुणेज्जतेरकारस्य उत्वं छांदसं॥ हलिच तिदीर्घः॥ करणा वान्नाह्व न
हंतीति कृध्याः अमेस्यापि हत्यत इति विग्रहः शि> ग्रहणान्नलोपः हकारस्य घत्वं॥ तदस्यास्तीति मतुब्बर्थे छ
दसीवनिपौ वितिविनि युगमप्यायनाद्युदात्तंकः किंच्चा हस्य सन्नम्यर्थ किमो दिति अत्प्रत्ययः॥ तस्मिच्छाती
तिकादेशः॥ तिस्वरितः॥ ॥अथ चतुर्थी॥ त्वं हि श्मेति॥ हे इंद्र त्वमकः अस हाय एव अचक्षुता निरहिता निदृष्ट
वानपि तव इति पदस्तुता निरस्तासि मा व यन्न स्वस्थनामात्य तथाहत्राणि पापानि जिघ्नमानः हिंसन् चर
सि हिस्म व स्पेस रवद्यः॥ किंच॥ एवं विधस्य मध्योपितु स्यत वत्तायक मणि आज्ञा॥ द्यावापृथिवीवापर्वतासः स्व
निमित्तव निरवाता निश्चलाइवतत्र तस्थुः तिष्ठंति स्मचादि॥ वादसुदाशः॥ श्मावयन्नाच्छ उ गतावित्यस्य णि
त्यस्य शतरि रूपाणी स्वरः॥ चारसिचरमतिसहाणत्या॥ श्चियागाद निघातः॥ जिघ्नमानः॥ हन हिंसागत्योरित्य
स्यपत्र्यर्थकविधानमिति कुः॥ तस्माच्छंदस्य स्य यथेति सार्वधातुकत्वात् छूद्रस्य सुः वु अलं छेदसी तस्यास स्पृ जे जि
घ्नतीति जिघ्नः आचारार्थे किप् अस्मात्ताच्छील्यार्थे चानश्॥ शपमत्याय नाद्युदात्तत्वं॥ द्यावापृथिवी देवताद्वंद्वे च
कस्य पदप्रकृतिस्वरत्वं॥ निमिनेर्वाच्छुमिछ प्रत्ययण इत्यस्य कर्मणि निष्ठा॥ गतिरनंतर गातः प्रकृतिस्वरत्वं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

सुपांसुलुगितिसुपोडादेशः॥इवेनसक्तिलोपः॥इत्यकस्थानात्‌ ह्रस्वपदस्वरः॥तस्य॥ध्वंगेति निहत्ता वित्तस्यालि
कमित्रातालोपः कृततस्य द्विर्वचनं चीति स्थानिवद्भावात्‌ द्विर्वचनं निघातः॥ ॥अथपंचमी॥उतात्य
इति॥उतत्यामंत्रणो॥हेइंद्र उरुकृत तत्सु रुधस्ति वृजिर्यवासिराकृतुयथादविरसुरस्योर्हार्थं वृजवार
माकृतश्चावाग्निवीर्ये रूपत एकः॥असहायस्त्वं दृत्र हा वृत्रं शात्री हंतासन्‌ अस्ताय अस्तारस्यः सकाशात्मा
विनीतातिदिवास्मतियथवाकामयवः॥अविवाचः॥यथाकं दृढंसत्यामवकि च मघन्निंद्रं च अपारचित इरमी
र अपिरादसी द्यावापृथिवी यद्यस्माकारणात्‌ संगृह्णाः॥संगृह्णासिपरस्परमधराद्धरस्तावनसायो जित
काराषीतियतएषात्‌ तव महिमा कासिरसावकाशो लोके न सिद्धं॥ततः॥यथायत्तायनातरो दसीसं
गृह्णासितत्तव कायिमुष्टिमह्यानकाशिमुष्टिरितियास्कः॥असनाय मित्निनय इत्यस्मान्नावएरजित्सद्वृ
प्रत्ययः॥नञासमासेतस्य स्वरः॥अवेदः॥वदमस्कायांवाचि॥लडिरूपं निघातः॥अपारववृत्रो होनजस
सामित्यूज्वरपदांस्याता दावृत्री संगृह्णाः॥गृह उपादाने॥क्त्यादिव्यातत्सो॥ग्रहिज्यावयीत्यादिना संप्रसार॥ ३५
णां॥रूपं॥ह्रोदसि इंदसीतिहकारस्य नकारः॥इतश्चेति सिपइकारलोपः॥वृञ्लेछंदसीत्यडभावः॥समासस्वो

रः॥काशिः॥काष्टदीर्णो॥उणादिकृदप्रत्ययस्वरः॥इति तृतीयस्य द्वितीये प्रथमो वर्गः॥ ॥तस्मिन्नुस्रक्षोषष्ठी
षस्तत इदितीहं इंद्रात त्व ह्वरिस्तो मघवासोसु कारथः॥शत्रून्‌ मित्रल्हृप अववतायवणेनुमाशीणसुस्तुड
विद्वशीघ्रं गच्छ ऽतथा तवज्जः॥अज्ञानिः शत्रून्‌ असुरा अमृणन्‌ प्रेमुर्चेवप्रतीचः॥वदास्मित्सुखेनागच्छतः
शत्रून्‌जहि मारयत्‌ घ्नामृत्‌ अमृचः॥असु गच्छतः पार्श्वेहान सुरानपराचः॥पलायनपरांश्चजहि एवं शत्रु
ब्बाधितभसज्ञ विश्वं जगत्सुसंकर्षहि॥सत्यसत्ता॥दक्षिणोत्रादिकमपरंकुरु॥एवंविधं स्यामध्ये चाय
विष्टनिविष्टमस्तु॥प्रवाता॥प्रशाक्ष्टा उपसर्गाच्छंदसि धात्वर्थइति वतिप्रत्ययस्वरः॥प्रमृणन्‌॥मृण हिंसायां
जहि॥हन हिंसागत्योः॥रित्यस्यालोपः॥हिंसापाहिरादेशः॥तस्मिन्नूतजंऊंरतिजादेशः॥आताहरितिलुकिपाडे
आत्ताच्छास्त्रोयस्यासिद्धवाभिन्न ति॥हिंडिश्चादृंतादानः॥प्रतीचः॥अंचुगतिपूजनयोः॥अचञ्छंदस्य सर्वना
मस्थानमिति विसत्ते रुदाज्ञत्रो॥पराचः॥अनिगांतो चताव प्रत्ययइति गातःप्रकृतिस्वरत्वं॥कृत्रुद्दिष्ठो कृविद्दि
साकृशेणायाः॥असुः॥असुस्तुवि॥ ॥अथसप्तमी॥यस्मै धायुरिति॥हेइंद्र धायुस्तुनिरंतरमैश्वर्यं च मनस्व
परस्मैमह्यायमहुष्याय अदक्षाय दीर्दिधामिसमर्ध॥असनकंचित्‌॥ईशमधाप्रमपिगहायगृहे बुसंव

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

कनकमयादिकंसजुतप्राप्नोति किंचो हेतुरुक्तबक्तसिराक्तेतंदृघृताचीघृतशश्रोहविमत्रिसुपलक्षय
तिनथाचसामाऽयऽगेऽग्शादित्यञ्चणांहविरंचतिप्राप्नोतीतिघृताचीततवस्तुमतिःयोसानांजुह्विःतर
कल्याणकरीतथास्तवरातिद्विनिशक्तिः सहस्रदानाअपरिमितधनदानसामतार्इजस्यवऊदातपूउचेमं
अवर्षि॥ सुरिदासुरिदहिनामादस्तरस्तुयासिरति॥ धात्रुःदक्षातरोणादिकउणप्रत्ययः॥ अदक्षाःदक्ष
तेलीडिरूपायदृत्राया गादनिघातः॥ माध्याय॥ महाणएवमर्ध्याःवस्त्वादिष्वपागतस्वार्थिकोयत्॥ यातान
चरत्याधकदोजर्षं॥ मा॥ध्यायहशघात तत्र तवइत्यथनिवक्षेदसीत्तियतारास्वरितः॥ सुमतिः मोत्रदृषेसा
दिनाक्षिसुदासः॥ ॥ अथाष्टमी॥ सहदानुमिति॥ हतुरुक्तइन्द्रयेसहदानुदानदीटत्रमातातया
सहावर्धमाने॥ तथाचमंत्रवर्ण॥ दानुः शायसहवङ्गेतिसहदातुंदानुसिदीनाद्वाः सहवर्त्ततइतिसह
दानुःतंक्षियंतबाधमानंरुक्माणं रुक्मणनशीलकंचिदसुरंअहस्तंहस्तदीनेशयासंपिणक्समपकचूर्ण
करु॥ कि हइन्द्रवर्धमानसर्वतःइष्टमात्रंवर्धमानेसरष्टमात्रमिष्टमात्रविघडःस्ववर्धमानेतिस्फुतेः॥ ३६
पियारुंहिंसंटत्रटत्रासुरंअपादंपादहीनरुत्वातबंबालनअभिजघंथहतवानसियथासहदानुं

सा १

हकदानोपेतंक्षियंतंआकाशेनिवसंतरूणारुंवर्ज्जतिंटत्रंटणोमाछादयतिनसरतिटणोमेघःतमि
मंवर्धमानंमिघंहस्तपादशून्यंकृत्वासंपिणकसंपिपिदितथाचयास्कः॥ अहस्तमिन्द्रकृत्वासंपिद्विपरिक्व
णनं॥ मघंमिति॥ सहदानुं॥ दावखंडनेदानात्पाधुरितिनुप्रत्ययः॥ मतीतिदहुदानवाः॥ यद्वादानुशद्दीनाब
कत्री॥ हाद्ववपदत्रकृतिस्वरः॥ क्षियंतं॥ क्षिनिवासगत्योः॥ तुदादित्वाश॥ प्रत्ययस्वरः॥ पिणक्पिश्नुसंचूर्ण
नारुधादित्वात्श्रम्हल्ङ्किपकारस्यककारश्छांदसः॥ रुणारुं रुक्मणशब्दः॥ बीजकोरूपसिद्धिः॥ आछादित्व
जघंथहनहिंसागत्योःलिटिथलिरूपं॥ असासीचेतथाउहकारव्यंचोनिघातः॥ उदपदेशोचतइती॥
टप्रतिषेधः॥ ॥अथनवमी॥ निसामितिनामिति॥ हेइन्द्रमहीमहतीअतएवापरांइपिरांस्थानास्ताववनच
रतोएवंविधांभूमिसामनो॥ तथाचमंत्रवर्णः॥ गा॥ वातेसामनावितइतियद्वासमएवसामतथाचशत
पथश्रुयात्॥ यदेवसमःश्वषिणासमुमेशकेनसामोनागनसमणतेस्विसिलोकिसस्मादवसामतदस्यास्तीति
सामनोतांसमध्यवतीकृत्वासदानस्थानेनिषसत्॥ निविशयामासितथाश्षघनःअभिमतफलानांवर्षकः॥ इन्द्र॥
द्यांद्युलोकमस्तभ्नात्तथाऽनपततितथाश्ष्यारयत्॥ तथाचमंत्रवर्णः॥ यःपृथिवीव्यथमानामदृहदिति॥ सामनो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

समएवसामंतदस्यास्तीतिमतुबर्थेष्णो दिवादनप्रत्ययः॥प्रत्ययस्वरः॥इषिरो॥इषगतौ॥इषमुदित्वादिनाकिर
न्प्रत्ययः॥किच्चादगुणः॥चिस्वरः॥समसप्तो॥षप्लृविसरणगत्यवसादनेष्विनस्यअंतस्तीवितएथर्थस्यलिडिथलित्तुपे
देशेवतइतीट्प्रतिषेधः॥निघातः॥अमात्स्तंनुस्तन्तनइतिसौत्राधातुः स्तनस्तुचितादिनाआप्रत्ययः॥अत्रेलो
पइत्यादिनाधातुनकारलोपः॥अडागमस्वरः॥अर्षति॥ऋषगतौ॥व्यत्ययेनश्यप्रत्ययः॥गुणः॥पादादित्वादनिघा
तः॥आपः॥आप्लृव्याप्तौ॥क्विप्॥धातोरितिस्वरः॥जसि॥अप्तृन्तृजित्यादिनादीर्घः॥जसेस्तुशत्वादनुदत्तवेधातुस्वरः॥
प्रसूताः॥इत्येरणेइत्यस्यकर्मणिनिष्ठा॥गतिरनंतरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वं॥ ॥अथदशमी॥अलाहृणइति॥हइ
न्त्रअलाहृणोवृक्णादकतथाअलमत्यर्थमाहृद्यातहिंस्यतइत्यलाहृणः॥गोमध्यमिकायावाचः॥व्रजः॥गाधृष्णुत्वाबलः
हृणोत्याकाशमितिवलोमेघः॥उराहंता॥तववज्रप्रहारात्प्राकृत्यमानः बिभ्यतमाविशिष्टोबस्त्वाअनंतरस
इंद्रः॥आपानिरजेनिर्गमयितुंसुगान्सुगमान्पथोमार्गान्अकृणोत्अकारात्॥अतः॥वाणीः॥वननीयाधमे
तीः॥शाप्रायमानास्ता॥आपःपुरुकृतंबजनिराकृतपार्थिवमुदकंभवतिसावरः॥अस्यागच्छेत्॥एतामृचयास्कएवंवा ३३
रमन्तः॥वलाहरोवलद्रव्रजोगोः॥आयाचणोवसुदेकंभवतिसावरःअस्यागच्छेत्॥एतामुर्चयास्कएवंमास्मरात्र

लाहृणोवृलस्वव्रजोगोः॥अलाहृणोबलअतदीनोमोषावलोहृणोतेवीजाव्रजत्यंतरिक्षेगोरेतस्यामाध्यमिकाया
वाचः॥उराहन्नाजयमानामारस्तुगान्पथोअकृणोन्निरजेगाः॥सुगमनान्पथोअकरोन्निर्गमनायगवामाचवा
णीःपुरुकृतंधमती॥आपावावहनाद्वाचावदनाद्वजनिराकृतमुदकंसवतिधमतिगतिकर्मा॥अलाहृणइ
दिहिमायाः॥अलंशब्दोपपदहर्थेकृविधानमितिकर्मणिकप्रत्ययः॥अलामापकारस्याकारः॥वलसंवरणे॥
वस्मात्अचद्यात्नमोनानितिवलोमेघः॥तुसिसंज्ञायामितिघ॥प्रत्ययस्वरः॥व्रजः॥व्रजगतौ॥गोचरसंचार
सादिनाघप्रत्ययांतेत्वेननिपातनात्कुत्वाभावः॥व्रजत्यंतरिक्षइतिप्रत्ययस्वरः॥जयमानः॥जिजीजाययत्ययेन
शः॥अरः॥ऋगतौ॥विस्मयस्यलिटिणलिरूपं॥निघातः॥सुगाः॥गम्लृगतौ॥विसमादधिकारेसुउपपदेधिकरणे
इतिडप्रत्ययः॥डित्वादिलोपः॥कृत्स्वरः॥आवः॥अवरक्षणगत्यादिष्वितितस्यलङिरूपं॥निरजो॥अजगतिक्षेपणयो
रित्यस्मात्संपदादित्वसङ्खौलादाविकिशकृङ्गेरस्वरः॥आवः॥अवरक्षणगत्यादिष्वित्यस्यलङिरूपं॥पुरुकृतेकृप
तनिष्ठायांयजादित्वात्संप्रसारणं॥वलइतिदीर्घः॥थाथादिस्वरः॥धमतीः॥ध्माशब्दोग्निसंयोगयोःपाघ्रेत्यादिनाधमादेशः॥
वाछंदसीतिजसःसवर्णदीर्घः॥शतुर्लसार्वधातुकस्वरःकृतधातुस्वरः॥ ॥इतितृतीयस्यद्वितीयेद्वितीयोवर्गः॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

अथतस्मिन्सूक्तेऽध एकादशी। एकोदेवः। योयमिंद्रः एकः असहाय एव सन्दृष्टिवीभूत अपिच द्योवेपतेद्या।
वापृथिव्यौ समीचीपरस्परं संगते वसुमती धनस्तु क्तेस त्यो आपाप्रोसमती सूरया मासी भूतापिचहे सूर सामर्थ्या
पेततो दृशा स्वरथाः रथवान् सनोस्माकं समीकस मीपे इषः स्ता अभिच्छन्स युजः संगतान्वाजान्वजेति गच्छे
तीतिवाजाअश्वाः तानश्वानु अंतरिक्षं सुकाशात् अस्मिन्प्रेरय। रथारूढस्त्वमस्मत्समीपं शीघ्रमागच्छेति तात्वा
वसुमती। वाछंदसीतिदीर्घः सवर्णदीर्घः पत्यौ। प्राश्रण इत्यस्य लिटि णलि आत औ णल इत्यौ रात्योको
रांतिन्यातः। इषः। इषु इच्छायां। अस्मादिगुपधलक्षणः कः। किबादयुणः। प्रसपृस्यस्वरः। रथी। रथोस्यास्तीति मत्व
र्थे छंदसी वनिपाविति इन्प्रत्ययः। प्रत्ययस्वरः। ॥ अथद्वादशी। दिशा सूर्य इति द्वयर्थं च संस्कृताः। हरी अश्वो य
स्यासाविति हर्यश्वः। इंद्रातनपरिता दिशा। दिवदिवे प्रतिदिवसं दृष्टाः सूर्यस्य गमनाय्थताः। यादि शो वि
द्योतवाः सूर्योन मिनाति न हिनस्ति किंतु तानिरवधून्नति यद्यदा सूर्यः अध्वनो गंतव्यात् देशान् अश्वेभ्यो गो
मनसाधुनस्तुतिः समान इस्मप्रगक्षाता आदितक्षनंतरामव विमोचनं कृणोत। अश्वानो विमोचनेकृते तत्
तत्सर्वं कर्म असृतत्वे दरवलंतु प्रसिद्धो। सूर्यः इषण इत्यस्मात् सुरक्षार्थविस्यः क्रन्निति क्रप्रत्ययः। सुचंति ३८

प्रेरयतीति सूरः आदित्यः सूर एव सूर्यः। चेस्वादिभ्यो स्वार्थिकोयत्। यतो नावइत्याद्युदात्तत्वं। मिनाति। मीञ्हिंसा
यां। मीनातेर्निगमे इति ह्रस्वः। ह्रस्वे नस्तुतः। तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। आनट्। अश् अस्माद्विय
स्यबकजलुं छंदसीतिलुङ्। अट्। आ अश्नोतात्पतिति त्रिगुडागमः। अश्नादित्वात्प्रत्ययोदात्तं यद्योगादनिघातः। ॥ अथत्रयोदशी। दि
दृक्षंतइति। विश्वस्यदर्जनाः। विवस्वुत्याः विवासनवत्याः। निगमिनपरायैया। अक्रो रात्रेः संबंधिनस्तु पसो याममध्य
मनिनिर्गमानसति महीमहतचित्रंधायनीयं अनीकं सो रांतजः। दिदृक्षंत दृष्टुमिच्छंति यद्यदा आगात् उषः
कालसमंतादागा तद्व्याप्तेति तदयात जो दिदृक्षमाणाः सर्वजनाः महिना महनीयान्यग्निहोत्रादीनि कर्माणि जा
नंति कुर्वंतीत याचनुध्यात केइत् उस्तूणि वक्तनिस्तुत्तास्तु कृतानि कर्माणि इत्यस्य तावद्दिदृक्षंता दृशि
रत्वेक्षणे इत्यस्य सनिशाक्स दृशां सन इत्यात्मनेपदं अस्वपस्त्वस्वरः। विवस्वत्याः विवासात् संपदादिलक्षणः
क्विप्। तया नापधीकस्वचात तस्मात्ततरस्यास्तीति मतुप् मादुपधायाः इति तस्य वत्वं मतुपः पित्वादनुदात्तत्वे धा
तुस्वरः। जानंति ज्ञा अवबोधने ज्ञाजनोर्जा इति जादेशः। निघातः। अगात् इण् गतौ विरपस्य लुङि रूपं यद्योगादनि
घातः। स्वकृता। गतिरनंतर इति गातापश्च तिस्वरत्वं। ॥ अथचतुर्दशी। महि ज्योतिरिति। वक्षणास्तु वक्ष्यंतया

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्त्वकानीति वचनात् नद्यास्तास्मम हिमत्त्वं॥ ज्योतिः ज्योतिष्मत् उदकं निहितमिंद्रेऽत्रा मानवस्त्रतिकागोः पक्वश्री
रादिकं बिभ्रती दधाना सती चरति सर्वत्र वर्त्तते॥ यद्यस्मा उदकस्वाम स्वाउतरसंज्ञते सेवनसंपादितं दधिघृत
श्रीरादिकं सामितत्रार्वं उस्त्रिया मां गविज्ञो जनायादधाति तस्मा श्री॥ रादिकं बिभ्रती गोश्चरतीति श्रवणाच्चयः॥ व
ज्ञाणास्तु वद्गराधाः॥ अस्मी करणाधिकरणाया श्वेतिकरणे ल्फ टुलिस्वरः॥ पक्षापवातनिष्ठितकारस्यायवा चरति
वत्वा प्रत्ययस्वरः॥ चरति॥ चरतिर्गत्यर्थः॥ बिभ्रती॥ डुभृञ् धारणपोषणयोः॥ जुहोत्यादिः॥ शाउरुगितश्चाउगितश्चेति
ङीप्॥ अस्यस्त्वानामादिरित्याद्युदात्तत्वं॥ उस्त्रियायां॥ वसनिवासे॥ स्फायितवीमादिना धिकरणे रक् प्रत्ययः॥ यजादि
त्वात्संप्रसारणं॥ शासिवसिघसीनां चेति षत्वं॥ तावस्थां दमः स्वार्थिकाद्यप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः॥ ॥अथ पंचदशी॥ इं
द्रस्येति॥ हे इंद्र त्वं सुवायतः यामको शायांत्यस्मिन् निति यामो मार्यतः॥ सा कोशा॥ कोच दाष्ठी दकाः॥ मार्ग
प्रतिबंधकाः॥ राक्षसाः॥ अस्त्वन्नेव यज्ञाय यज्ञकृत्ये ष्टणात स्त्ता त्रकुर्वीत यजमानाय सखिस्य॥ उत्रादिस्वं शि
वा अपेह्नितफलंदस्तूडमर्यिवेः उष्टमाष्मा निमिन्निति शहिपतीति डुमयि नः॥ डुरवाः उष्टगवंतामस्यासा मार
यितारो निषंगणः॥ निषंगणः॥ निषंगशब्देन इषुधिरत्तिधीतितदंतः॥ एवंविधसामर्थ्योपेता रिपवः॥ शत्रवा राक्षसाः॥ ह १९

वासः मत्वया हननीयाः॥ हत्वाहहहरिहहहहहत्वौ त्वाप्ययनश्वपन्नालोटि रूपं निस्स्वराः॥ अस्त्वन्॥ अस्सत्तायां॥ अ
स्यलुङि रूपं॥ गातिस्थेति सिचो लुक्॥ त्स्तु वास्तिडीतिगुणप्रतिषेधे स्तुवोरुलुङि लिटिरितिगुणागमः॥ निघातः॥
शिश्नः॥ शिश्नं विद्योपादानां॥ अयं धीरुरत्रदानिवर्त्तते॥ मतायनपरत्मिपदानिघातः॥ उ मर्यिवः॥ मिनोतिरु
वापाजिमीत्यादिना उणप्रत्ययः॥ उत्तरपदस्वराः॥ उरवाः॥ इणगतौ॥ इण शीङ्॥ त्यवन्निति कर्त्तरि वन्प्रत्ययः॥ रिप
वारपवच्चवसिवरोरापति त्वापध्याया इत्फप्रत्ययः॥ उपध्यायी इत्वं प्रत्ययस्वरः॥ हंवासाः॥ हनहिंसागत्याः॥ हत्या
र्थेति विकाकन्मयवन इति वत्॥ निश्चादाद्युदात्तः॥ इति तृतीयस्य द्वितीये तृतीयावर्गः॥ ॥अथ तासि नस्ता क्रिषोड
शी॥ संघोषदति॥ हे इंद्र अववृमेः समीपे वर्त्तमानिर मित्रैः शत्रुभिस्तिरस्कुरु स्पृष्टायां शानि॥ घोष घुष्मं माणः संस्ट
एवसमग स्मात्तिः श्रूयतत पिष्टोअतिशाय नतापि कांतामशनि स्तु शत्रुस्तु अवनिधायजहि मारय तातिः न्युक्तम
श्निताः न वनायायति सावः॥ ईप्तान शीत्रु उत्र धस्ता तस्ततोतीत्वश्व द्विधि किंच निरुजाताविशेषण बाधस्व अनि
नवचाहमवबन्निरद्धाः कर्मविघ्नकारीणि इंद्रासिजहिमारय॥ अनंतरमिमं यज्ञं रंधयस्वघातः॥ जहि हहिंसा
गत्याः॥ अस्यलोटिरूपं॥ अशानि॥ अश्रव्याप्तौ॥ अस्यविद्युत्यो निरिसनिप्रत्ययः प्रतापस्वरः॥ तपिश्रोतत्वशाश्चादि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

त्यय॥ निष्स्वरः॥ हृस्व॥ वृस्वेन्द्रेन्दनोरुदादि॥ ग्रहिज्यादिना संप्रसारणं॥ सहस्त्ववाक्यभेदाद निघातः॥ रंधय स्वरं ध हिंसा
सिद्धौ॥ रितस्य एण तु स्य लोटिर धिजनो रची ति नुमागम॥ वाक्यभेदाद निघातः॥ ॥अथ सप्तदशी॥ उद्दृहर इन्द्र इ
ति॥ हे इन्द्र स्त्वं॥ कर्माणि विघ्नकारिरक्षा॥ ऊलसहस्रं लंमूलसहितं यथा स्ववति॥ तथा उद्दृह॥ उद्धर॥ किंच॥ मध्यतः
स्य मध्यं हृस्व छिधि॥ वृस्य यथ ग्र अग्र मग्रं भ्रत्या गर्जतनृ हणी॥ हिजहितस्य रक्षा॥ ऊलस्य मध्य सललूकं मरणं
शील रक्षा॥ आक्रीवतः॥ आभयो दायां कियता तिज्ञायमानपरिमाणाद निहरा द्विशाचक थृक्तिराक्षसांच अस
द्विष आस्तरण देवकारिणं तस्मै रक्षासे तदुपिता पंक हिति घातकं आयुधं तस्य द्विरा उक्ता मर्थयास्ता ब्रवीला उप
रक्षा॥ सरस्पलमिदस्पले मोचना वा मोवण॥ वामो हनी वा हृस्व मध्यं प्रति श्रणी ह्यग्रमग्रमागरू मंतव त्याकिय
ता देशात्सरस्पहं सं लुवसवति पापकमिति नेरुक्ता॥ सललूकं वा स्या सत्तैरस्य स्याह्र पृषि स्वयम हिति हांत
शिता द्वह॥ द्वहत्थ्यमनस्त्यस्य लोटिरूपं॥ हणीहि॥ श्रृहिंसायां॥ असोलोटि हो हद द्वा प्यारितीडं॥ निघात॥ क्रीवतः॥
किंशब्दा क्रिपरिमाणमस्य त्यर्थे किमिदंम्यां वा च इति॥ किंशाश्च वृ बस्ती ति ज्ञापितवा हु त स्वाद शावस्त्वाद॥
सः॥ इदं किमो री रक्की इति क्री इत्यादेशः॥ सललूकं स्रगातो॥ स्रोदसी रूपसिद्धि॥ चकथौ उ रुञ्चेकरण इत्यस्य लिटि ७८

थलि रूपं॥ क्रादि यादिउक्ताव॥ निघात॥ तपु धातपसंताप इत्यस्मादर्नेद्दिचु पियजितनिर्घानितपस्यो॥ निदिश
सिप्रत्यय॥ निद्ध॥ अकारस्य इकारश्छांदसः॥ निष्स्वरः॥ हति॥ हनहिंसागत्यो॥ ऊ तिझतिज्र तिसाती त्यादिना
निपतेनादाता दाङ्॥ अस्या अस्तुद्विपणे लोटि रूपं॥ ॥अथाष्टादशी॥ स्वस्तिय वा जिस्तिरिति॥ त्रणेतः प्रक
र्षेण जागाता॥ निवहि का हर इन्द्र अस्मा वा जिस्तिरथे॥ सहिता कुरू॥ स्वस्ताय वा विना शाय कुरू॥ यदा त्रु समा
सशि अस्माकं समीपय ज्ञानिर्वाहार्थमासीदसितदावयं महीमंहान्त इषो ज्ञानिश्चवी॥ प्रस्तूता॥ निराया धा
नानिवंतारः॥ तेषां संस्कारः संतः॥ द्दहता महांता स्याम स्ताव म॥ किंच॥ वजावान् अपात्यापतेसगाधने अस्मे अ
स्मा स्वस्तु॥ असंसीोपल्ल विशरणादिषु॥ बकुले छंदसीति शापो लुक॥ यद्यो गोदनिघातः॥ इषोराय इति च
देषष्ठ्यार्थे द्वितीया॥ चंतारः॥ वुनेषणे संतक्ता॥ वितस्य स्तृचि आगमा नु शासनस्यानित्यत्वादिड्भाव॥ निष्स्वरः॥
स्याम॥ अस्तु भुवी त्यस्य लिङि रूपं॥ आसा॥ अस्मछद स्यास्म मघा॥ लुपा स्तु लुगिति शे इत्यादेश॥ ॥अथैको
नविंशी॥ आनोसरति॥ हे इन्द्र नो स्मदर्थं द्युमतदीप्तियुक्तानागंधनं आसर॥ आसमंतास्तरदसस्य दान
शी॥ आनोसरति॥ हे इन्द्रनो स्मदर्थं द्युमतदीप्ति युक्तंतागंधनं आसर॥ स्यते तव संबंधिनोधनस्य प्रराकप

रचनेदने दाने निधीमहि। धनदानस्य वयं त्वत्र त्वता आ समर्पयथि। कुत इत्यत्र आह। अस्मे अस्माकं कामे
तिलाषः ऊर्ध्व इव अनवाप्तकामो वडवानल इव पप्रथे प्रवृत्तो वर्त्तते। वस्व इनो वसुपते धनानाम मध्यउ
त्तमधनानामपि अधिपते हे इन्द्र तं महान्तं कामं अग्रेण उक्तधनस्य दानेन आपूरय। पूरय इत्य
स्य लोटि रूपं। दक्षस्य उदात्तदान। गादी स्वामि मिच्छु जिती त्सुच प्रत्ययः। अत्यर्थं ददातीति दक्षः। चित्स्वर
धीमहि दधातेर्लिङि बहुलं छन्दसीति शपो लुक्। छन्दस्युभयथा इति महिङः सार्वधातुकत्वात् ईडुट् आर्द्ध
धातुकयोः आतो लोपः। निघातः। ऊर्ध्व इव पूर्वपदस्वरः। पप्रथे प्रथ प्रख्याने इत्यस्य लिटि रूपं। थणटेणत्री।
णन इत्यस्य लोटि रूपं। उदात्तादि। आता हरिति। हर्युकवस्त्रनो। मनिघ्नादाघ्नदात्र॥ ॥अथ विंशी॥ मकामा ३
मिति। हे इन्द्र त्वं धनानि दिविषयेकां मम स्मदीयमतिलाषं गाः। गिः अग्निहोत्रादिकर्मसाधनत्वात् गवादि
निर्वाहसाधनत्वात् स्वेष्ठ इव ताधीनिष्टुक्ते नराधसाधनानि च मदयन्त निर्वाह मम तिलाषं इन्द्रय। किंचाए
तेरस्मान् प्रथः प्रयितास्थ ऊरुपस्थास्व यद्वा स्वयादिस्तुरवमी त्रय इन्द्रं तः विप्राः कर्मके शलाः ऊशिकास्तः ८१
ऊशिकाः मतिविमेननी। येमन्त्रे वीहि स्तोत्रं इन्द्राय उत्स्यमक्रन्न कास्थी। मदय। मदिस्तुत्यादिषितस्य लोको

टिरूपं। तनो गोन्नि। सावकाच इति विसर्जने रूदात्तत्वं प्राप्ते गोनेत्र गो अस्मावयसीत्यादि नात्रितिषेधा प्रकृतिस्वरः।
पप्रथः। प्रथ प्रख्याने। किंश। छन्दस्युभयथेति तस्य सार्वधातुकत्वात् तस्य बहुलं छन्दसीति सुः। धातुस्वरः। अ
क्रत्नाकारान्तर्लङि मंत्रे घसेत्यादिना लुक्। निघातः॥ ॥अथैकविंशी॥ आनो गोत्रेति। गोपातस्वगी
धिषात हे इन्द्र नोऽस्मदर्थं गोत्रा गोत्राण्युपस्थानि। अपः प्रतिरुद्धाः आदित्यस्य अस्तानि विदायेदुलानिन्द्रा
पायत्वर्थः। ततः मनयः सत्तऊनीया निवाजा अन्नानि अस्मस्य मस्मदर्थं संयन्तु सङ्गच्छन्तु। गच्छत्वत्स्वकामा
नोवर्षित हे इन्द्र अस्मस्या गावः गताश्च प्रदातानवा मीतिस्त बाधिस्तु छत्रधस्त। ददर्हि हे आदरायउलुकि
लोटि रूपं। कृतस्य स्यन्तारस्य रुगागमः। निघातः। गाकीतामशसो रित्याकारस्याकारः। एकादेशस्वरः। अस्म
त्वांसमोऽस्यमिति चतुर्थी बहुवचनस्य म्यमादेशः। यन्तु इणगतौ। लोटि रूपं दिवन्दी॥ अत्तुमापोऽस्त
न्नोदिवसास्तीति दिवस्रा॥ कृदुत्तरस्वरः। गोदाः डुदाञ्दाने। आतोमनिन्क्वनिपिति दिवन्। कृदुत्तरपदस्वरः॥ ॥अथ
कोविंशी॥ शुनं हुवेमेति। हे इन्द्र वाजसातौ वाजस्यान्नस्य सातिर्लाभो यस्मिन् संग्रामे सातिः तस्मि
न्नारबिन्नति जयलक्ष्मी माननायाहार इति नरः संग्रामः। तस्मिन् संग्रामे शुनं सुखं इन्द्रं मघवान्

Indira Gandhi National Centre for the Arts

धनवंतं अतएव इंद्रं निरतिशयैश्वर्यसंपन्नं इत्थंभूतं सर्वस्य जगतो तिशायिनं नेतारं त्वां ऊतवमुशिको वयंय
ज्ञार्थमाह्वयाम तथास्मिन्नेवं अस्मासु क्रियमाणे स्तुतिरूपेवंतंउग्रंशत्रूणां नयकरं समत्सु संग्रामेषु हत्ना
लि वृत्राणि पसंहितानि सर्वाणि रक्षांसि घ्नंतं हिंसंतं धनानां शत्रुसंबंधिनां संजितं सम्यक् जेतारं त्वामूतय
रक्षणाय वयं आह्वयामः अनोऽद्ध्यिगति तृचो रिसस्य निष्ठायां यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः ॥ हो हंतेरितिकु
त्वं संजितं जितायं क्षिसानुक ॥ ॥इति द्वितीय विश्वामित्र एवाऋषिरिति । इषिरथस्य पुत्रः कुशिको विश्वा
मित्र एवावाकृषिः इंद्रोदेवता त्रिष्टुप्छंदः ॥ चातुर्विंशिकेहनि माध्यंदिने सवने छावाकशस्त्र आरंभणीया
याऊर्ध्वं महीनस्सूक्तसंज्ञाकमेतत्सूक्तं । शंसनीयं । सूत्रितं च । अस्मा इदुप्रतवसे शासद्वह्निरितीतरदही
सूक्ते इति । षष्ठ्यादिष्वहस्सु इदमेव । अथ मरुत्वनीयादि चतुर्विंशेहनि सवने छावाकशस्त्रेऽहीनसूक्तस्य स्थाने त्रीणि
सूक्ते इति । इमामूष्विति शासद्वह्निरिति संपाता इति ॥ ॥तस्मिन्सूक्ते
संपातः सूक्तानि तत्र दृष्टवान् विश्वामित्रः इमा तृचे । पिता कन्या मन्यकुलेऽप्यतिस
प्रथमोऽध्यायः शासद्वह्निरिति कुशिकः अससंगाख्यं चिह्नं स्त्रीत्वार्थं जातं अयुतं ईयः । पिता कंन्या मन्यकुलेऽप्यतिस
वह्निरिति चक्तासपिता ग्रासद्वृषस्त्वात्कोपदापा मित्रसंकन्यामलेहतो । असाधयायाजातनूत्रः समे

[library stamp]

८२

उत्तोस्रवृद्धिति स्मृत्फक्त मनुशासनं ऊर्वरिदुहितुः पुत्रिकायानस्येन पूर्ववपिंडदानादिकं कर्त्तुमतयागात
गच्छति । किं कुर्वन् । विद्वान् स्याडुहितृरिजातः पुत्रो मम स्वधाकारार्हो विष्यतीति जानन् । ऋतस्य पात्रात्पादा
नेनसत्यस्य समर्थस्य रतसः दीधितिधारसपर्यंश्वस्त्राले कारादिना पूजयन् । पिता नेप्त्तवग्राच्छति यत्र
यस्याडुहितुः पिता पालकः पतिजामानासेकं तस्याचुतः । स कं रूजेन प्रसाधयेन्नाय । शग्मेन कवल सुखनि ॥
मितेन मनसा नयास्त्वरीरं दधाति संधन्नेनडुत्र निमित्त नमनसा । एतमर्थयास्कोप्याहा प्रशा स्त्रीवाद्धासं
तानकर्मणा डुहितुः पुत्रस्तं वृ दुहिता डुहिता दूरहिता दोग्धेवा नप्ता रसुपागमृदो हित्रपोत्रमिति विद्यात्र
जननयस्यारतसोवा अंगादंगात्संभूतस्य हृदयादधिजातमातरित्रस्ततस्य विधानप्जयन्नित्यादिना । शासत्
शासेः शतरि अदभ्यस्तादित्याचुमप्रतिषेधः । दुहितुः । दुहप्रपूरणे । नप्तृनेष्ट्र इत्यादिना ऋचि निपातनादिद्यागमः ॥ वि
द्वान् । नप्तृन् शरिज्ञवां नावक्छेदसीतियतारीडूनइतिरीडीतादेशः । यस्येति लोपः । रफलोपः छादसीः गात्
इण्विलसात्त्रोदसेसजुडिरूपाडुंजतिप्रसीधानक मी । इणमेत्यनाशं सुरवेगच्छतीति । गमेरो एणादिकः कप्रत्यय
कित्वात् अमहनत्यादिनो पधालोपः । शग्मे साधुरितितत्रसाधुरिति यत्प्रत्ययः ॥ वीरवीर्यो च मन्त्रेयाननसाव

Indira Gandhi National Centre for the Arts

इत्यस्यानित्यत्वज्ञापितत्वाद्वनिस्वरः दधत्त्वोध्वइतिसोत्राध्यायः॥विडिस्वरूपंप्रत्ययस्वरः॥ ॥अथद्वितीया॥नजा
नयइति॥अत्राहकोडहितुः॥उत्रिकाकारणेपूसारिकस्यागिरुक्तो॥नाऽभ्रमत्या॥स्यसारिक्तजाक्वोनास्तीतिब्रूतात्वा
नक्षजाःक्षीरसः॥अत्राजामायत्तगोग्निरिक्तंपिअंधनंनारेकनरेरयतिनन्ददाति॥किंतर्हिसनिष्ठुरनोत्तरमा
नस्यपत्तुःगत्तपिष्ठ्यर्थद्वितीया॥गर्त्तस्यनिधानंरतासेकंनिधानंनिधामेनीचकार॥पाणिग्रहणेनसंस्कृतामेनां
करोति॥नतुतस्यैरिक्थंददातीत्यभिप्रायः॥असंस्कृतासुसत्कायोत्वात्रपि॥इत्वसंस्कोता॥सगिन्यश्वनिजा॥दंशाह
वांशंतृतीयरकमितियाज्ञवल्क्यस्मरणात्स्त्रीपुंसलक्षणस्यापत्यस्यैकामाद्यत्वाविशेषात्समपत्यस्यकोवि
शेषंदर्शयितिीयदियद्यपिमातरोमातापितरोवक्तिअवक्तिःस्त्रीवक्तिःपुमान्स्वत्तायाययावादचालअवक्तिश्ववक्ति
तारदर्शस्त्रीपुंसलक्षणस्यापत्यस्यैकोमाद्यत्वाविशेषोपुमचपत्यस्यकाविशेषेप्रदर्शयतीयदियद्यपिमातरोमाता
पितरौवक्तिमपत्यंजनयंतंजनयततथापितयामध्येअन्यःपुंलक्षणःसुकृताःशासनस्यपिंडदानादःकर्मणःक
र्त्ताभवति॥अन्यःस्त्रीलक्षणःऋधनवस्त्रालंकारादिनाऋध्यमानएवभवतिपिंडदानादिकर्त्रीचात्वत्रादायादःउहि ८३
तुःतथानतिनदायादसाउकवलेपरस्मैदीयते॥तथाचनिरुक्तोनजामायत्तगोग्नजामिरन्यस्यांजनयंतिजप

यंजमतेवांस्याजातिकर्मणोनिर्गमनत्रायास्तवतिताद्वजामजःउत्ररिक्तंभारिवत्रादायकारैनोगर्त्तनिधानंस
निष्ठुरतिभ्राह्मस्यदिहमातराजनयेतवक्तिःउत्रमवक्तिचस्त्रियमन्यतरःसंतानकर्त्तोभवतिपुमानदा
यादोन्यतरोर्द्ययिद्याजामिःप्रदीयतेपरस्मा इति॥तात्त्वःश्राणाधिष्ठितत्वाज्जःश्राणवतीतद्विकारइत्यर्थश्राण
रजतादित्याग्निसंज्ञासंज्ञापूर्वकस्याविधेरनित्यत्वादुणाभावः॥रिक्थःरिचिरशविरचानपादतुद्रिवचिरचित्य
स्तकप्रत्ययस्वरः॥अरेक॥रिचिरविरेचनइत्यस्यलुङिसिविवृयदत्रोजत्यादिनादृष्टि॥बजुलंछंदसीतिङसा
वःछंदसि॥दिसंयोजगातृतोपो॥निधाता॥सनित्तुःघणासैसक्तोवितस्येइत्तिस्वरूपं॥निधानंदधातेःफरिरूपो॥लि
स्वसा॥रःपितामात्रतिपितुःशोपुत्रात्तमातुःशेषष्ठीदसः॥द्विवचनस्यबहुवचनंत्तजाथीजनयातजनेर्लि
ङ्रूपंवक्ति॥पुमास्त्रिलिंयतिवित्तक्रोशोषःसुङ्हात्तःकरोतेरोणाद्विकःक्नप्रत्ययः॥ऋधन्॥ऋधुवृद्धौ॥मन्प्रत्यये
नम्॥ ॥अथतृतीया॥अभिजज्ञ इति॥हेइंद्रअरुषस्यराचमानस्यतवप्रयद्भियज्ञार्थंजुत्का॥कनीलासारे
जमानेःकंपमानाभिमद्भस्त्राःताननुउत्रात्रश्मीन्नयज्ञेउत्तादयामासापश्चात्रश्मीनांगत्तोजिलात्मनाक्रोडीको
रःमहानासीत्र्अन्ननप्रकारेणत्रत्तिहर्यश्वसंदस्यपथेयजमानोदिसामाज्यीजुतिमि॥महीमहतीसर्व

त्रियज्ञो जनीञाउज्ञविरत्यस्य लिटिरूपं॥ अंतज्ञाविततएणथ॥ जुज्ञा॥ जुहोतेर्द्दंदी घस्थेतिकिज्ञा द्विर्वचनंदी घश्छंधाता॥ उदात्तस्वरितयोरितिस्वरितत्वं॥ इर्यंयस्याहरी॥ अस्थायस्येतिवक्ष्यत्रीहोत्वपदत्रकृतिस्वरः॥ ॥ अथचतुर्थी॥ अभिजित्रीरिति॥ जित्रीः जित्वर्यो विशो मरुतः॥ स्पृधानं वृत्रेणस्पर्द्धमानं मिनं अस्य सचत सर्वत अगच्छन्॥ तच मरुतः महिमदृत ज्योतिः सूर्यारख्यं तेजः तमसस्तमासूयाद्दत्रानिरजानु निगतमज्ञासि षु॥ तमुदितं सूर्यं जानती जानित उषासः तत्रकृत अजित्वस्य वंश्याः यत् प्रातुवत्स अथवा गावो रश्मीनामकादि पु॥ निस्वरः॥ असंचत॥ षचैसमवा वीयणवेदः पतिरत्नवत्॥ जित्रीः॥ जयतेस्त्रुचित्तूप॥ गुणस्य स्थानेवा अयन्नित्र द्विः॥ निस्वरः॥ असंचत॥ षचैसमवा यो इत्यस्य लङिरूपो स्प्रथाने॥ स्पर्द्धसंघर्षे॥ छंदसिकानजा दिश॥ छंदसि द्विर्वचनस्य विकल्पितत्वा द्विर्वचनाभा वः॥ इत्यस्य लङि रूपं॥ निधातः॥ आयन् अवगतौ वित्यस्य लङि रूपं॥ ॥ अथपंच मी॥ चित्स्वरः॥ अजानन्॥ ज्ञाअवबोधन इत्यस्य लङिरूपं॥ निधातः॥ आयन्॥ अवगतौ वित्यस्य लङिरूपं॥ ॥ अथपंच मी॥ वीलोरुतीरिति॥ उराकिलांगिरसां गावः॥ पणिनासकेरसुरेरपहृत्वा निगूढकस्मिंश्चित्पर्वते स्थापितास्ता गिरसस्त्वात्मार्थं मिंद्रं तुष्टुवुः स्तुतस्वइंद्रोगवाचेषणाय॥ ऋदव्रत्तनी प्राहिणोत्॥ साच गवान्वेषणार्था सती तत्स्थानमव सत्ततया विज्ञापित इंद्रस्ताआनीयांगिरस्यः प्रादादितीतिहासिकीकथा॥ तथा चास्याऋचायमर्थः॥ धीराः धीमंतः स

अविश्वामेधाविनः सप्तसंख्याका अंगिरसः वीलो दृढे पर्वते सतीः निगूढाः सतीर्गाः अभिअत्रिलयत् अशंदहत् उपेहाम ऊर्वन् ततस्ते अंगिरसः पर्वतबिले गावः संतीतिमनसा निश्चित्य प्राचा अयनमार्गेण प्रविष्टास्ते निवृत्री चीननमार्गेण ताः गाः अहिन्वन् निरगमयतं यद्याप्रचा प्रकर्षेणं इमं चेतिप्राप्नोतीति प्राक् ता नेन विषयेणम नसा मन्यत इति मनः स्तोत्रं तेनस्तोत्रेण हिन्वन् अवर्द्धयन् इंद्रं तुष्टमकुर्वन् स्वचाचक्षुतस्य पथ्यायज्ञमा र्गे संस्तुतां विश्वां सर्वामपहृतां गामविदन् अलभंत ततः स इंद्रः ता ता अंगिरसां कर्माणि प्रजानन् तत्वकर्ष णजानन्निः नमस्कारेणांगिरसः संज्ञावयनाते रधिष्ठितपर्वतं मा विवेश॥ अशंदन् तृह्दिहिंसानादरयोरि त्यस्यलङि रूपा दित्वात् श्नम्॥ तस्यश्नसोरित्सलोपः॥ निघातः॥ प्राचा अंच्च अंदस्य सर्वस्थानमिति वित्तके रूदारुत्वं॥ अहिन्वन् हिगति वर्द्धनयोरित्यस्य लङि रूपं॥ अविदन् विद्ल लाभ इत्यस्य सुचादित्वात् चुम्॥ निघातः॥ पथ्यापथि साधु रित्यर्थे तत्र साधु रितियत्प्रत्ययः॥ यचि भमिति भसंज्ञायां नस्तद्धित इति टिलोपः॥ यतो नाव इत्याद्युदात्तत्वं स्वरितइति स्वरितः॥ विवेश॥ विशप्रवेशन इत्यस्य लिटि रूपं॥ ॥ इति तृतीयस्य द्वितीये पंचमो वर्गः॥ ॥ अथ तस्मिन्क्रमे षष्ठी॥ विदद्यदीति॥ यदि यदा सरमा इंद्रेण गवान्वेषणार्थं प्रेषिता सरमानामा देवशुनी अद्रेः रु

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

संसग्रं घोरं विदधत् असनत् तदानीमिंद्रः महिमहस्त्यंशिर्वं त्वषणकाले अन्नादिनीते प्रजां करिष्यामीति
प्रतिज्ञातं सध्र्यक् इतरेरपि स्तोत्रैः सध्रीचीनं पाथो गवादिलक्षणं मन्नं कः अकार्षीत् तस्येदं स्ववान्। ततः।
स्तुपदीश्रोलनपादस्युक्ता सा सरमा। अक्षराणां क्षयरहितानां गवामयं तमोतं नयत् अगानोता। कृत इत्येतत् अ
हायतः। हवं तेषामहं लारवं प्रथमा प्रथमं जानती सती अच्छशाह आनिसुखेन गा अजगाम। विदत्। विदित्वा न
इत्यस्य क्त्वाविति — रडादश्च। तस्य स्वरः। सरमा। सगतौ। अणिदिको अमप्रत्ययः। सरतीति सरमा। सरम
सरणिरितियास्कः। प्रत्ययस्वरः। रुजत्रो रुजो संग इत्यस्य निष्ठायां उदितास्तीति नञ्। प्रत्ययस्वरः। पाथः। पा रक्षणे। अ
न्नेवमसुन्प्रत्ययः। थुगागमः। पातीति पाथोन्नं। निस्वरः। सध्र्यक्। अंचुगतिपूजनयोः। ऋत्विगित्यादिना क्विन्। सह
अंचतीति। सहस्य सध्रिरिति सध्र्यादेशः। क्विन्प्रत्ययस्य कुत्वं। अद्रिसध्र्योरंतोदात्तत्वं निपातनस्वर निष्टस्थौ मि
तिसध्रि इत्यादश्रोतादात्तपणो हशो कातनुदात्तस्वरितायार्यणः। स्वरित इति यणः स्वरितत्वं। अकः। काराते लुङि
रूपं स्तुपदी। पादोन्यतरस्यामिति ङीप्। गात्। इणो गात् लुङि रूपं॥ ॥अयुः सरमा॥ अगछत् विप्र तम इति। विप्र
तमः। अतिशायन मध्वी सखी यन् अ गिरोज्ञासा कमात्मनः सखिश्च मिछन्नेइंद्रो गछन् गास्तिरश्चिछितं पर्व

Indira Gandhi National Centre for the Arts

तमगमदेवसोऽदिंरसः स्विर्हमिञ्चन्नस्तुतिस्तुष्टुवुकत्रे इंद्रायगर्तेगिवाम्मकं गर्तमस्वदयत्तायुवन्निर्निमतः
रुणो मरुद्भिः सह मखस्य स्नागोधनमंगिरसामिच्छन् मर्यअस्तृणां मारयिता इंद्रः समानअस्तुरिरपरुता
गात्तेजा। अथानंतरमंगिराः संज्ञाना मंगिरसां मध्ये वशिष्ठा गिरा ऋषि। इंद्राह्माग्गालेघासद्य स्तदानीमवज्ञवी
रइंद्रं रजयमेनं वत्सांअगच्छत्तगाम लेटि॰ रूपं सखीयतः सुपञ्चातमः कोऽत्र स्वदयत्ता इदं नरा सइत्यस्य
गपतस्य लेटि॰ रूपं ससान। षण संभक्तौ। वितपस्य लिटि णलि रूपं मस्तस्यत्नो घ्न दसि पारछायाम पिध्रुवसर्वशा
तिपदिदिकत्स्याला खसायासुञ्चकाम इति सुगागमः। एकादशस्वरः। अंगिराः सगतो अंगारशब्द उपपाद
सत्रे धीतारस्तु त्रस्यः। उपपाद गकारात्परस्याकारस्येत्वं। अंत्यलोपश्च धातोर्लोपिश्चायं अंगिरा इति सूत्रेण निपा
त्यातरूतकालि अंगारस्यः सृत इत्यंते गिराऋषिः। अंगारवंगिरा इतियास्कः। निस्वरः। ॥अथाष्टमी॥ सनतः सन
इति। यो ममिंद्रः सनतः सनतः उक्तमस्य वसुनः प्रतिमानं प्रतिमीयत उपमीयतामनेन सर्वमिति प्रतिमानं यद्धास
तः साता जातस्य सर्वस्य प्रतिमानं स्वस्य महत्त्वेन प्रतिमा इति यत्र यास वैपरिच्छिन्नत्री लघ्यः। पुराणः स्तुषे पुरतः ८६
ह्यात्रेन वानोतीति पुराणस्त्रश्च वियाजनिमसर्वाणि जातानि विदजानाति। पुक्षाः पुज्ञानामानमस्तुरं वहंतिप
दवीः कवितमः। गच्छः। गोधनमंगिरसामिच्छन्नस्माकं सखा इंद्रः सवरवीन्नोस्मान्ह दिवः द्युलोकादागमस्पा

चन्नप्रकर्षेण प्रजनीयस्त्रअवद्याहत्र बाधरूपादोषान्निरमुंचत् नितरां मुंचत्तु प्रतिमानं मातीति मानं ओणदि
कोनेऽत्रस्यः। युधाकरणेक 'इ'। पुराणः। सखा। क्लिष्टेषा विदावेदं लटि रूपं। जनिमा जनानि प्रजा वाज
निदस्पामिनुज्ञितिःरमनिऋतापयः। ऋतकालोजानातीति जनिमा सुपां सुलुग् इति सुपोलुक्। निस्वरः। हंति
हंत लटि रूपं वाक्यसेदः। निघातः। शुष्णं शोषयतीति शुष्णः। प्रणउपसर्गाद् अजलमिति संहितायां णत्वं। पदवीः
वीकां सा दिशुद्धि शपदानिवतिपरस्परं संगतानि करोतीति पदवीः। कविः। मगच्छः। गोघ्नाक्षात्यार छायां छेदसीति
कच्छावांतृ यिवतस्ययइति वा तादृशः। क्वाछंदसीति प्रत्ययः। प्रत्ययस्वरः। अर्चन्नासवीतः। शातरि रूपं। सखा
त्रसंहितायां अकारस्य दीर्घो ढ्रीति रुः। इदुर्वस्य वर्णस्य अत्रानुनासिक इत्यनुनासिकादेशः। अग्नु चेता सुष्ट
मोहणइत्यस्य लङि शा सुचादीनामिति पुगागमः। निघातः। अवद्यात् वदस्मक्त्वायां वाची तस्य नञ् इ वस्य
गर्ह्यार्थे अवद्यपण्यवर्या इति निपातनात् यत्प्रत्ययः॥ ॥अथनवमी॥ निगव्यतातिगमतागाइस्वेता मनसा
स्तुक्काः अर्केः अर्चनीयाः स्तोत्रैः अभूतवाद्यदेव वगाद्यार्थं गातुं गंतुं तानानिति गातुमार्गः अभूतच्चवाक्षपाय
त्तंमार्गक्रिएवानाः ऊर्वाणासृं गिरसः निषेडः सत्रारभेक मण्पासीदन्नेषामंगिरसां इदं चित्रमदने इदम

Indira Gandhi National Centre for the Arts

वसन्नाख्येवत्मन्या सनं रिवि प्रस्तुतं श्रुतं तत्त्वं स्यार्थं महानुपायः स्वस्तुकृत इत्यत आह। ज्ञातेन सत्येन
तन्नाथेन सत्वकर्मणा तं गिरसो मानमिवृष्टध्यपलाह्वोकल्पिताः मासाः अंगिरस सन्तं सत्रमिच्छन्तः
३ गता। गाः शश्वत्स्वरूपं वा ताभिवृत्य इति वा तादृशः॥ एव॥ कादृशास्वरः॥ सेऽः॥ मादृशेति श्रुतएको ह
लभ्यमेनादेशादि लिटि धात्वर्थस्य सलोपः। निपातः॥ ऋत्वानासः॥ त्रि विहिंसाकरणाय। रित्यस्य ताद्धीलिक
स्यानद्भः। धिन्विकृण्व्योरच्चेत्यप्रत्ययः॥ चित्स्वरः॥ गाः गाङ् गतौ कमिमनिगा त्यापाया हिस्य इति करणेऽच
स्यानत्रः। श्रत्यपस्वरः॥ आसिषासन्नो षणसंभक्ता वित्यस्य सनि। जनसनखनां सनभलोरित्यत्वं। अत्यासस्य सम
त्यय॥ प्रत्ययस्वरः॥ आसिषासन्तो षणसंभक्तावित्यस्य सनि। जनसनखनां सनभलोरित्यत्वं। अत्यासस्यसम
तदृती त्वासनो तरनृ इति संहितायां षत्वात दता द्वडिं रूपं। यद्वन्नयागा निपातः॥ ॥अथ दशमी॥
तस्ती त्वासनो तरनृ इति संहितायां षत्वं तदता हृद्विंरूपो यद्वत्त्रयागा निपातः॥ ॥अथ दशमी॥
संपश्यमाना इति स्वस्वकीयं गोधनं अतिश्रितिदृश्य सा वपश्यमानाः। मदीयाएता गा वहन्त्या त्मीयतया जाना
संपश्यमाना इति। स्वस्वकीयं गोधनं अतिश्रितिदृश्यसावपश्यमानाः। मदीयाएता गा बहुत्वात्मीयतया जाना
नास्तेगिरसः पनस्यऽ राजातसारतस्स उपलक्षितस्य धारणार्थयोः ऽधानाः। ता गाः पायाऽहंतः संतो
नास्ते गिरसः पनस्युऽ राजात सारतस्स उपलक्षितस्य धारणार्थयो ऽधानाः। तागाः पायाउहंतः संतो
मदनएषां मंगिरसां घोषः। वषाडुत्पन्नो महाध्वनिः स्तुतिजाता वा। राद सीद्यावापृथिव्यो व्यतयद्गात व्याप्त
मदनएषां मंगिरसां घोषः। वषाडुत्पन्नो महाध्वनिः स्तुतिजाता वा। रादसी द्यावापृथिव्यो व्यतयद्गा तव्याप्त
वित्ता॥ तत स्तेगिरसः संघात आत्मीयतया संपन्नेचराचरात्मके वस्तुनि निधां हृर्व्वधि था स्थितिमकार्षुः॥ ८३

तथा गोऽश्वाकृता सर्वीरान्नद्याकर्मण्यति स्वरा स्वरुषानादधुः। स्थापयामासुः। संत्रेपश्यमानाः इर्वस्य हृशोः दृशो
श्चतिवक्ता व्यमिति। त्मनेपदं ज्ञानचोदसा वर्धितु कस्वारणानुदात्तवे ऋतान्तउस्वरः। अमदन्मही हर्षे इत्यस्य
लुङि णिमिच्यड्डि रूपं। निपातः। उहानाः। उहपर हरण इत्यस्मात् शानश्। अदादित्वाच्छपो लुक्। वा व्यत्ययेन छांदसो हृषा
दिवा दाधदात्रः। अतयतः। विरवस्य तपातरनसकर्मकत्वात्मनेपदानावा॥ लङि रूपं। घोषः॥ घुष संशब्दने। घञ
तः। त्रित्स्वरः॥ निघोघा गतिनिरुक्ता॥ स्थाकचक्रिगः ऋत्वरस्वरः॥ अदधुः॥ दधातेर्लिङि मिः सिजन्त स्वेति जुसादेशः
वाक्य त्तदान्निघाता त्नावः॥ गाश्तु सावकाश इति विता ऋदनुवेप्रा त्तोनऽगोश्व निति अतिषिद्वत्वात्प्रातिपदिक
स्वरः॥ इति तृतीयस्य द्वितीयषष्ठो वर्गः॥ ॥अथ तस्मिन् सूक्ते एकादशी सेजाततिशिता सइंद्रः जातनिःसहायत
व्या संपत्त्वे मरुद्भिः सहितः सनरुत्रद्वात्त त्रस्या स्तुरस्य हंता नवति। सेऽसएवेन्द्रः अकीः रचनीद्ये अतएव हमे
दीता व्रमरुद्भिः सहितः सनेऽस्त्रियाः ऊध्वसताः स्त्राः हिरूपं हविरित्त स्त्रिया गावा यद्या ऊधीर दधि नव
नीतादिक्रमेण स्ववसती तिऽस्रियाति गोनाम। उस्ना विणो सा नो गा इतिया स्कः। ता गाउदसृजत्। यज्ञार्थं समपक
ससर्जयस्मा द्वं द्वस्मात् घृतवत्सृष्टो घेतंगी रादिकं हविःक्षरंती बिस्ताणा अतएव उरूची उरुधन्ततमाग्नि हावा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

•कर्मीचति हविःप्रदातृं प्रा॰श्नोतीत्फ स्रूचीजे न्याजेत या ऋशास्या गोरस्मै यजमानाय स्यां भस्वा इतरंश्रीशादि
इताद्ृ इह्यातस्मा उस्त्रियाः वस निवासे इत्तस्मात्स्फायितंचीसादिना रकप्रत्ययः॥ उस्त्रशब्दात्स्वार्थे ष्टषो
दरादेराकृतिगणत्वाद्घप्रत्ययः॥ प्रत्ययस्वरः॥ यद्वास्र गातौ यत्सर्वस्य सुवातः कप्रत्ययः॥ इवेपदस्य नलोपः॥ छांदसः॥ अत्रो
पि स्वार्थिको घप्रत्ययः॥ असृजत॥ सृज विसर्गे इत्यस्य लङि रूपं॥ ऊरूची उरु अंचतीति क्विप्॥ अचोतात्वापस
र्वानमिति ङीप्॥ उदात्तनिवृत्तिस्वरेणांतोदात्तः॥ उङ् उ हो उङ् शब्दे इत्यस्य लिटि रूपं॥ जिन्वा जयति॥ ऊ
र्ध्वार्थेक ऋत्ययः॥ इकारलोपश्छांदसः॥ प्रत्ययस्वरः॥ ॥अथ द्वादशी॥ पिबचिदिति॥ सत्र मन्तु तिष्ठंतांगिरसः॥ पि
त्रचिंतास्कारय स्मा इंद्राय महिमहत्तविषीमहे हृद्विमतसदनमुन्नतं स्थानं संवकः॥ कथमिति॥ तदुच्यते
यत्र सत्त्वतः समुपाजितकर्मणोंऽगिरसः॥ तान्दृष्ट्वा इंद्रो सोचितं स्थानं विहिरस्यन्॥ हि विशेषेण दर्शयितुं स्व
लोकं तदुपत्र आह॥ आसीनाः सत्रमुपतिष्ठंतांगिरसः जनित्रीः सर्वस्य जगतो जयानयित्र्यो द्यावापृथिव्यौ
स्कंभनेन स्वस्थानं साधानं नांतरिक्षेण विष्कंभतः॥ यथा तयोर्दस्योर्बाधानपतनं तथा विष्टाभूय ऊर्ध्वं तिः॥ सतः स्तस
वगर्वं तं तमिदं ऊर्ध्वलोके विमित्वं हविःस्वीकरणार्थं विशेषेण स्थापयन्॥ चक्रः॥ कारते सिद्धसिरूपं॥ निघ ८८

तः॥ रमन्नरमा प्रकथने अस्य लुङि ञ्विरस्य तिविष्ठि रम्यातिस्योऽडित्यडादेशः॥ आतो लोप इटी चाकारलोपः॥ हि
त्योगादनिघातः॥ विष्कभितः॥ स्कंभ रोधन इति निपातनात्॥ लोपः॥ वा छंदसीति सवर्णदीर्घः॥ आसद् उपवेशने इ
त्यस्मात्संपदादित्वाद्भावे क्विप्॥ इदासः इतीकारः॥ ज्ञानचेतसि सार्वधातुकस्वरः॥ तथा उस्वरः॥ मिथ्या कुमित्र प्रत्येण इत्य र
घ ल डित्स्वयं निघातः॥ ॥अथ त्रयोदशी॥ महीयदीति॥ महीमहतीं धिषणां अस्मान्निःक्रियमाणां हविषयास्तु
तिः दस्योः क्षिअर्थाय्या वाधृष्टि अरस्मा न्यविश्वाय सद्यो मधंतद्युनां मवृद्धमानं विश्वतायां हरिणा समर्थ साध
नं यदिधानाततस्नं त्रवर्तमानेयस्मिन्निंद्रे अनवद्याः दोषरहिता गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः समीचीः संगता सवंति
इंद्रायतिवित क्विप्प्रत्ययः॥ ता हवशस्य नरस्य विश्वास्ता वयाः सर्वाणि बलानि अनुज्ञा अपरप्रेषिता निस्वत्त्वा वसिद्धा
न्युक्ता धिषणा जिष्टपापागच्छो ध्वषधिषच्चसंज्ञायामिति क्यप्रत्ययः॥ धातोर्धिषादेशः॥ धिष्ण्यामनायति धिषणा स्तुतिः॥
प्रत्ययस्वरः॥ शिप्राथो अथ हि साथः॥ अस्मकिशा छंदस्यपथयथैवितस्य सार्वधातुकत्वात् छशात्तस्य बहुलं छंदसीति
शुः॥ बहुलं छंदसीति स्यास्यते॥ धातुः स्वरः॥ दधाति छांदसे लुङि रूपं यदिया गादनिघातः॥ विश्वाः सवातः क्विप्॥ छं
दस्यपथयथेतियणादेशः॥ उदात्तः स्वरितायाः यण इति स्वरितत्वं॥ अनुज्ञाः अनुप्रेरण इत्यस्य नञ्पूर्वस्य नसरी

Indira Gandhi National Centre for the Arts

निसरुत्प्वादिना निपातनान्निष्ठातकारस्य नत्वाभावः ॥ नञः स्वरः ॥ ॥अथ चतुर्दशी ॥ मह्यात इति ॥ हे इंद्र तत्त्वम
हिमहस्य स्महमावयिम आकामयज्ञकी ः वर्द्धबंधि निपादानातिनि वाकामायहत्रेहेह स्तुरस्य हात्रेन्तुसं हस्त्रीर्ब
द्धो नियुत्वा वडवा अश्वेतु निवहनार्थं आगच्छेति स्तरः विडिषस्व व मिहि महत्वास्तोत्रं श्रवः ॥ हविर्लक्षणमन्नं च
आगम्म शश्यामहे ॥ मघवन्निंद्र ताद्दशस्त्वमस्माकं सुरुतु डागोपाः पालयिता नवामीति बोधि बुध्यस्व सरत्नाम् सरकार्य
इतित्ता वथेय प्रत्ययः ॥ प्रत्ययस्वरः ॥ वह्निम । वशकांतौ ॥ लटि रूपं ॥ नियुतः युमिश्रणे ॥ क्विप् ॥ नितरां युवंतीत्यश्च मिश्र
यंत्यात्मानं रथं वि नियुतो वा डवाः ॥ अगन्म गमेर्लङ् मबजवच नबजल छंदसीति शपो लुक् ॥ म्वोश्चेति मका
रस्य नकारस्य नकारः ॥ निघातः ॥ बोधि बुध लोटि हि हिह्य रूपं ॥ निघातः ॥ गोपाः ॥ गुरक्षणे ॥ गुपूधूपेस्सो दि गो आय
प्रत्ययः ॥ तदंता क्विप् अतोलोपयोर्ण प्रत्ययस्वरः ॥ ॥अथ पंचदशी ॥ मह्यि द्वोत्र मिति ॥ आयमिंद्रः मह्यि मह द्वोत्र
केदारादि उरू गन्तंत हिरण्यं विविधानि धिस्य स खिस्त्रोस्म संलक्षयन्न्नाः आदित अनंतरं नरथं चरात्मकं गवादि
कं च सामेरताः सम्यगत्रेरस्य तत्त्वानि सर्थी दीघिनः दीप्यमानाः सोयमिंद्रः हत्ति रुन्नैवं ऋभिः कमसहायस्त्वात
मरुद्भिः साकं संहितः सन् स्वर्यं काले स्य निवसं आदित्य उषसं उषः कालेगातुं गायंति स्तु वंसस्मा मित्रादिदेवा

८९

न्निति गातुः पृथिवीतां अग्निं अग्निहोत्रादिमैं कर्मसाधनस्तं आहवनीयादिलक्षणमग्निं वाजनदूदु अजनयत
उरुचंद्र सहितायास्त्वाशं गोत्रपाद मंत्र इति सुडागमः ॥ तस्य च छत्वं नश कारः ॥ पदकाले नास्ति सुडागमः ॥ बु
रुस्थ प्रत्ययः ॥ स्वरः ॥ चंद्र इकर प्रत्ययस्वरः ॥ चरथं चरगत्यर्थः ॥ अस्मादौणादिक थप्रत्ययः ॥ प्रत्ययस्वरः ॥ एरतोई
रगतो विसर्स्य लङि ॥ आडजादीनामित्याडागमः ॥ निघातः ॥ अजनत् जनी प्रादुर्भावे एर्पतस्य लङि रूपं अजलमन्यत्रापि
संज्ञा छंदसोरितिणिलुक् ॥ गातुं ॥ गे शब्दे ॥ गापायाहित्व इति तुप्रत्ययः ॥ प्रत्ययस्वरः ॥ ॥इति तृतीयस्य द्वितीयस
माप्तं ॥ ॥अथ तस्मिन्स्कांवाषोडशी ॥ अप श्चिदेष इति ॥ दस्मनाः दांतमानाः यस्य सो दस्मनाः ॥ दांतमानाः ॥ यं द्यावा
प्यतीति दस्मनाः उपरत इत्यर्थः ॥ स एष इंद्रः विश्वाः व्याप्ताः सध्रीचीः परस्परसंगताः ॥ विश्वा वंजाः विश्वस्या ऋद्धिमि
त्री विश्वस्यात्मा दायायास्त्व इति स्वावा एव भूता आपः असृजत् सृष्टवान् सृष्टा स्वतो आपमधुः माधुर्योपेताः
न्नाकविनिः पवित्रः अग्निवायुः स्वार्यः ॥ ऊनानां ॥ धायित्र्यः धत्तुत्री सर्वस्य जगतः प्राणयित्र्यः ॥ क्षन्तिदिवसेरक्षु
न्तीरा त्रिन्नीर्द्धिंचतिराः त्रिदिवं सर्वं जगत् स्व स्व मापार त्र वर्णकुर्वती सर्थः ॥ दस्मनाः ॥ दमु उपरमे ॥ दामरून सिरिद्र
नसिप्रत्ययः ॥ दाम्यतीति दस्मनाः ॥ यद्वादांतत्वाद्क्षस्य दत्ता वा मनासीम कारात्यरस्या कारस्य उकारश्छांदसः ॥ सृज विस

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

हि अंते। हिगतो। निपातः॥ धनुत्री॥ धनधान्य इस्मात् दशिञादिवादित्रप्रत्ययः॥ ञा॰ ६। उ॰ स्वाद्ययोडीन् इत्यर्थः॥ निस्वरः॥
॥अथ सप्तदशी॥ अनुकृञ इति। हे इंद्र त्वं यस्य सुकृतं गतः। परकस्य ततमं हना मह। येन समेध्यं नवस्थितीव
स्य धिषरणो पत यजत्र यज यजमाना होति उ तिहुक्तो आहाराच अनुजिहातउनः उनरा हसवाहीति। किंकु
जिल्यो। कुजागतयः सखायस्त्वे मित्रत्वता। काम्याः कामनीयाः। मरुतः प्रत्तवति। जिहाति। ओहाङ् गतौ। जुहोत्यादित्वात् द्विर्भा
मिदित्यस्यास्यद्यां। निपातः॥ महता। महि वृद्धौ। कः। विस्वरा। कृतः अपो। रजौ वजनेन तु अमर्थेकापस्तयः। किंवाकुण्णगत्य
वा। नाम्य स्वरः॥ काम्याः। कर्मण्यं तस्याः। यदिति थत् प्रत्ययः। यातो नावरस्याः फदानत्वं। कुजियाः। प्यायी वृद्धौ। किंशु॥
लोपो व्योर्वलीय लोपः॥ पूर्वपदस्य आकारस्य एकारः। अयस्य अयन। बहुवचनस्य एकवचनं। छांदसं। कृदुत्तरपद प्रकृतिस्वरः॥
॥अथाष्टादशी॥ पतिर्नीवति। हे इन्द्र हे इंद्र। विश्वायुः। विश्वं संवत्सरं आयुर्यस्य असो विश्वायुः। विन्नशी वृषभः। कामानो
वर्षिता वयाधाः। अन्नस्य दाता हे इन्द्र त्वं स्तुतानां गिरां अस्माभिः क्रियमाणानां प्रियतमानां वाचां पतिः स्वामी सवसरण
म्रसरणं यज्ञं गमनमिन्द्र महान्‌ महीत्ति महती निरूक्तिः त्तिः रक्षोत्तिज्ञो वत्तिकल्याणेः सखेत्तिफलप्रदानस्तपोप
कारलक्षणे। सारव्यस्य सहितस्व नास्मा अत्या गहि यज्ञार्थं मा गच्छ स्तुतानां। कनपरिहाणि। स्तुततरां कन्यति अपि ९७

यमिति स्त्रनित्ति प्रियमुष्टतो तत्त्वतद्वत्तं च सतं चेति स्तुतं। परादिस्वदसि बहुवचनमिति उत्तरपदान्तोदात्तत्वं वयोधाः॥ वय
स्फपप्रद्धात विज्ञाग हि गमे लोटि बहुलं छंदसीति शपो लुक्। स हिरादन्तः। पित्त्वात् स्डिच्चादनुदात्तोपदेशात्
दिनानलोपः। तस्या सिद्ध्यो दाता हरिति हलुअन्तवति निपातः॥ सरण्यन्नः। सरणशब्दाः काश्चाः एकादशस्वराः॥ ॥अथे
कानविज्ञीत मंगिरस्वदिति। हे इंद्र अंगिरस्वत् अंगिरस इव नमसा स्तोत्रेण सपर्यन् हे अजय न ऋषिभिः मित्रो हंतोता
दशं महिमोपदं तु राजा तु रातनं। यो सन्यसे संस्तनमा नायनभ्यक्रणोमि। स्तोतृमतया सिंनवंकारो मिश्चादवी॥ तमो
रूपद्वेनाद्योतमानो न बहुलो बहु ... आशीर्नूतां निराकसाः वियादि विशेषणं स्तुतिं ध्रापयो हे मघ
वन् इन्द्र नो स्मत्य स्वाः स्वधनं च सातये संस्तनमायर्थि धेहि। अंगिरस्वतां अंगिरस इवात न तुल्यमिति वतिप्रत्ययः॥ न
नो गिरो मनुषां चतुर्थ संख्यानमिति संज्ञायां सकारस्य द्विवार्जीवतः॥ सपर्यन्। सपरकंड्वादिः। नव्यो स्तुतावित्यस्मादेवो
यदिति यत्प्रत्ययः॥ धाता स्वाहिमित्रस्ये वांता दशः। याता नावरस्याः फदान्त वाकृत्वोणा मिह वर्दधिरूपाउ राजो। जा नवि
ह्यावे रूपाया हि। याति लिटि रूपाः स्वः स्वरादिनिपातमव्ययमित्यव्ययसंज्ञायो। अव्ययादाप्सुप इति सुपो लुक्। सातये
षणसंभक्तो। न्नावक्तिन्नाजनसानन्तादिना आत्वं। ऊतिस्तूतीत्यादिना निपातनादुदात्तः॥ ॥अथ विंशी॥ मिह पाव

Indira Gandhi National Centre for the Arts

कारस्तिहि इंद्रातपावक।पापानां शोधयितः।मित्रः सचेतसा धनायय॥प्रततालोके प्रकर्षेण विस्तृता अस्तृवन्।तासामा
सामपास्वस्तिनिना शिरहितेपारंतीरं।नास्मदर्थं पश्चहिंउले:संहूर्षकं तजउदमवारपारीणं कृवित्पृथः॥रथिरा
रथिवांस्वरिपा हंसकाश्वा:सकाशान्नोस्माकंन्पाहिपालय।अनंतरंनास्मा सद्भुशी छं गोजितागवादिपश्नोजे
तृन्हणएवहिपस्नां।जहृन्स्ह्रएहिकृष्टिप्रदा।नन सटाकाहिजलाज्ञायान्संप्रस्तान्कवागवादिधनयुक्तान्कुर्विति
नाव॥अस्तवनस्तसज्ञाया।मितस्य लुङि रूपं।निघातः॥पिश्वहिंटपालनहरण।याः॥जुहोत्यादिः अन्निपिप ज्योश्चेतास्पासस्प
द्यां।हडिंव्याद्युणः॥निघातः॥रथिरा।मत्वर्थे मेधारथ्यास्नामिरन्निरचा विति इरच्प्रत्ययः॥रिषहिंसायां।किशसाचका च
इतिविस्तके रूदात्तत्वं।मद्भूमद्भ्वा।नित्यवीप्सयोरितिद्विर्वचनं।संहितायांमृत्त्विद्भुत्तुधमद्तडिति दीर्घः॥ ॥अथएक
विंशी॥अदर्दिष्टेति। हे इंद्राग्नी वृत्रस्य हंता गोपतिः गवांस्वामीसमिंद्रागाः अदर्दिष्ट।अस्मत्यादिशत्तु।तथाकृताः कर्म।
विघ्नकारिणोसुरास्तरूपे शारात्त्।निर्धर्मत्तिस्तेजोस्ति रंतरंत धर्निविनाशं गातगमयत्त।तथास्तुताः प्रियतमोः कृतेन
वतारणवर्जितनसत्येनवाकेनवदिशमानः अंगिरासः प्रदिशान्निं कः विश्वाः सर्वाणि उस्रावां स्वेच्छया निर्गमनेद्वाराणि ९१
स्वास्वकीयए।स्व अपाब्रुणोत्वव्रजेगाः स्थापयित्वाता निवाराणि आच्छादितवान्नित्यर्थः॥आदर्दिष्ट।दिशअतिसर्जनस्य

स्मात्यङ्कि लुङि व्यत्ययेनात्मनेपदं।अडागमस्वरः॥गोपतिः पत्यावैश्वर्ये इतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरः॥मास्नहरएणगातोअ
तस्तीतएण्यर्थे॥दिशमानः॥दिशेव्यत्ययेनशानच्।तस्यसार्वधातुकस्वारेणानुदात्तत्वेशस्वरः॥अत्वृणोत्।वृञ्वरणइ
त्यस्यलङिरूपं॥ ॥अथ।वडाविंशी॥उनंजावमिति।मास्थात्यक्॥इतितृतीयस्यद्वितीयेषमोवर्गः॥ ॥इंद्रसोमे
सोमपतइतिमहदशार्चं तृतीयं सूक्तं विश्वामित्रः त्रिष्टुनामें ज्ञःअनुक्रांतंच।इंद्रसोमअनेतिश्रष्ठ्या त्रिन्नवपउद
याः द्वितीयेहनिमरुत्वतीयेइंद्रसोमामितीदं सूक्तं निविद्धानं द्वितीयस्यति खंडः सूत्रितंच।इंद्रसोमंयातऊतिरच
मितिमध्यंदिन इतिगोसवविवधायोरपिमरुत्वतीयशस्त्र एतत्सूक्तं सूत्रितंच।इंद्रसोमामतायामतिमध्ये दिन इ
तिउक्थ्यव्रतइतिखिद।रपि मरुत्वतीय एतत्सूक्तं सूत्रितं च।इंद्रसोममिंद्रःहारिंतिशांतिमध्यंदिन इति।तस्मिन्सूक्तेप्रथ
मा।इंद्रसोमं।सोमपतइति विश्वामित्रोब्रू।तासोमपतसोमस्याधिपातहेइंद्र इमम्मस्मातिमाध्यंदिनसवने क्रिय
मासौसोमं सोमरसंपिब।यद्यस्मात्वेवदर्थं क्रियमाणं माध्यंदिनेमध्यंदिनसंबंधिसवनंनिःकेवल्यारमंशस्त्रं चारु
रमणीयंवर्तते।मघवन्कजीषिन्कजीषशाब्दनगतसारं सोमरसमस्तुच्यते।तद्वानाहेइंद्रहरी रथेयाजितावायो
रथाहितुक्षि शिवेद्वद्वप्रत्तुष्य अत्रत्तेनयासेन हरियित्वा इद्गदवजनादासमादयस्वतावकोहर्षयप्रमुष्मा।पाथपयो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

अवित्स्य द्यपि स्वरूपं। ऋस्वश्चो दसः॥ लिट्स्वरः॥ ऋषजी पिन्र अर्जसत्नी अर्जीन इत्यस्मादेजैस्वरू जिच्चति इसप्रत्य
यः॥ ऋजि इत्यादिना अधावा॥ अर्ज्यति इत्स्वजीषं तदस्यास्तीति निप्रत्ययः॥ आमेत्रितस्याम्निघातः॥ मोदेयस्वामादि
स्वत्वाद्द्विशाद्दृशु मणिवा॥ निघातः॥ ॥अथ द्वितीया॥ गवाशिरं मिति। हे इंद्र गवाशिरं गव्यसपयसं आश्री मि
श्रणं यस्मिन्स सोमं अपिच मथिनं मंथसंस्तुकं स्तुकं अत्तिन वयं यदास्तुकास्तुका मंथियहवर्तमानः एवं त्रिष्ठ
सवनेष्ठ वर्तमानमिमं सोमं पिब॥ ततपमदाय हर्षाय। हरिमतां सामं वयं पश्चामः॥ मारुतेन मरुतां गण
मारुतः स च अस्य इता अस्सत्सो ब्रकरातीतिइंद्रस्तोत्रं कुर्वणिनमारुतेनगणेन रुत्निरकादद्धासंस्पाकेरु
दिश्सुसाजोषाः संगतस्त्वं हृपत्सोमपाने तृप्यन्नात मिमं सवीताजवरसिच्यक्षरयथ। गवाशिरंश्रीणातेराङ्
पूर्वक्विपिअपस्थाघेश्यामा भृत्तुरित्यादिना निपातनाच्छिरादेशः॥ बहुव्रीहौ इर्वपदप्रकृतिस्वरः॥ पिबयेचो
तस्तिङ इति संहितायां दीर्घः॥ हरिमतातः छांदस वर्तमानलिडिरूपं॥ असमानवाक्यत्वान्निघाताभावः॥ आग
मा अनुदाता इतीटाग्नुदात्तत्वात्यय स्वरः॥ हृपत्सोहृपत्राणेनोनुदादि॥ आगमात्तुनासनस्यानित्यत्वात्तुम ५२
नावः॥ हृपस्वादृषमित्तचोनामत्पायनशः॥ ॥अथ तृतीया॥ यत्तद्भममिति॥ हे इंद्र यमत्स्तेत वस्तुभं तजः॥ य

च मरुतः स विषीं बलं चावर्धयन्॥ युद्धसहकारितया अवर्धयन्॥ ते मरुतस्तु वं मर्चंतित तस्त्वां संतातेतव ओजो युध्धि
सामर्थ्यमवर्धयन्॥ वज्रहस्त वज्रेयुक्तो हस्तो यस्येति तादृशः॥ सुशिप्र शोभन हनो शिप्रहनुर्नासिकाति यार
स्का॥ हे इंद्र रुत्रेनिरादयति शत्रुमिति रुत्रा मरुतास्तैः सगणस्त्वं माध्यंदिन सवने सोमं पिब॥ अवर्धयन्॥ वृ
धु वर्धने॥ अतत्सावितण्यर्थः॥ यद्वृत्तयोगादनिघातः॥ माध्यंदिने उशादिवादन्नित्यादाद्युदात्तः॥ ॥अथ
चतुर्थी॥ तत्रइयास्यातिः॥ ये मरुतः इंद्रस्य शाम्बो बलं अस्त्रन्॥ आसन्तु इत्तत एवमरुतासय्विविधितीयार्थेषष्ठी॥ इम
इंद्र मधुमत्तत्तवसदायवमा स्मद्द्विश्रुत्तमन्निमगृह्णाति। मोधुर्यो पितवाक्यं यथा भवति विविध्य वेत्र्वि प्रेमप्रेरय
नाय निये सुद्धसहायमरुरिद्धिरिवितः॥ परितः इंद्र अमम्मर्मणः पारे विदितमस्थिनेमाता एवमन्यमानस्यन।
कोपि ममहं तत्पत्तिमन्यमानस्य वृत्रस्यासुरस्यामर्म यस्मिन्स्थाने वज्राघाते सत्यं मामरिष्यतीति तादृशं स्थानं विव
दासीतः विविदो विषृक्षेपणा इत्यस्य लिटि मत्पायनाम्नेपदं इरच इत्यादेर इतिर इत्यादेशः॥ निघातः॥ आ
म इ॥ अस्मात्ते वोत्पस्प तृि रूपं॥ यद्वृत्तायागान्निघातात्तावः॥ विद ज्ञान इत्यस्य लिटि रूपं॥ निस्वरः॥ मर्म मृड प्रा
णत्यागे इत्यस्मादौणादिको मनिन्॥ निस्वरः॥ ॥अथ पंचमी॥ मनुष इदिंतिहे मनुषन मानायेशं मिवमामद

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

मेवं नयज्ञं जुषाणः सेवमानः स्वं शश्वत शाश्वतः पृथिवी यौः परपरि सवलं ह्वाणा यसी मध्यायरं संसोमे धिवो हर्ष्वयश्च स
ताहशः स्वं यजैर्यजनीयैः मरुद्भिः साकं मावहस्वश्चा गच्छ। किंच सरणफलितः। एक श्रुतिमन्त्रो नात्मनः इच्छादिनियच
सरणफलितः सरणशीलैर्मरुद्भिः सहितश्च स्वं अपांतरिक्षस्थिता न्फदकानि श्रएर्णा पार्थिवा न्फदकानि मिमिसाधिश्रापय।
यद्वा अपः पंचम्यंतं मत्त्वदं अपामाशा दंतरिक्षाशकाशादपर्संमिमिश्रापय च हृश्वा हृतवह्नीनां मत्स्यायन शपः श्नुः लो
विस्वरूपं सरणफलितः। रणशाश्वार्थी। किंच समानारणः ध्वनिर्येषांत सरणमेत्राः तानिश्चंतः सुपकपचुजा जिन्फत्रत्य
याः यद्वा सृगतौ स्युव चिस्तो न्फजायुंरजन्तुवहस न्फश्वसयः। रषान्त्या मितिणत्वं। विद्वादं तोदात्तः। अयः। आ
श्याशोश्च नोतः। किंच कथंस्वस्थ तिकिंशश्वातारूस्वचासाविकाचइति वित्तरुदात्तत्वं। मिसाधिस्सगतौ। छांदसो
जुहोत्यादिः। बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्त्वं। इति तृतीयस्य द्वितीयं नवमो वर्गः॥ ॥अथ तस्मिन्नेवर्क्षे षष्ठी॥ इममपोय
दितिः। इहइंदं दवीर्देवनशीला आपः। परिववृवांसं परितः आवृत्य वर्तमानं अत एव आदेव बहुकृततथाया स्वछ
ह्वेनाप्रतिनास मानं शायानामकवनिश्चलतया वर्तमानं हव्यं मेघं पयः द्यांदावतरतां तंतद्वितेरप वर्तमानेन बाधनेन
ह्वेन जघन्वान् हतवान्। नसितदात्र आजो व्हेसन्नविश्रुति विगागमनाय श्रमानि यआवाशः। प्रेरयसि। तथाचमपउ ९३

उदकानि श्रंतरिक्षादकोशात् प्रासृजो हंन्नकर्षेण मेघ्येसेदे ख्शा असृजः। खलुतं यजामहस्फ ज्ञारणान्वयः। जघन्वान्
हन्तेर्हिंसागत्योरित्यस्य क्वसौ विभाषागमहनविदविशामिति वेविकल्पितत्वादत्रेटनाभावः। अस्यासाघतिहकारस्य
घत्वं। प्रत्ययस्वरः। अस्रृजः। सृज विसर्गे। शविकरणायद्योगादनिघातः। सर्वविसृगतौ। तुमर्थेतिवेप्रत्ययः। श्रंतरा
नवियुगपदितिधातोः प्रत्ययं तस्य चोदात्तत्वं। आडो व्यज गतिक्षेपणयोः। अतिस्योत्त्वतिदपणप्रत्ययः। णित्वादुपधावृद्धि
श्रंजेतिगमेवंति लस्मिन्निता अजीर्युर्द्धं प्रत्ययस्वरः। सत्त्वा जाविप्रत्रसंहितायां देशाकृतंतस्य लोपः। स्याकल्पसोतिचकु
रलोपः। सर्वविधीनां छंदसि विकल्पितत्वासवर्णदीर्घाविवृत्वेकत्वमिय यद्योपो नासिद्धो न भवति सर्वदीर्घः। शायान
शीङ्स्वप्ने। शानच्। अदादित्वाच्छपो लुक्। ङित्वात् सार्वधातुकस्वरेण शानचो नुदात्तत्वाच्च धातुस्वरः। वाधनाह
तर्धिमसावत्रस्यवधादश्रा। अंतस्थ इकारः। अनुदात्तस्यावविवंसं स्वया इत्यस्य घरमाविडागमश्छांद
सः। प्रत्ययस्वरः॥ ॥अथ सप्तमी॥ यजामह इंद्रमिति। नममाहविर्लक्षणेनानन हविभद्रं अत एव। वृहंतम
हांतं ऋष्वं ऋष्यत गम्यतस्तुतिलक्षणैर्मंत्रैरिति ऋष्वं स्तोतमु। अजरं जरारहितं। अत एवास्तुवानं निनितत
रुणं एवंविधं ऽ इंद्रं यजामह इति उष्णिकावयं यज्ञसिद्ध्यर्थं स्तुतिवाक्यैः इन्जयामः। विप्रयश्रियतामयावाद्य धिमोय।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

त्रिष्वस्य यज्ञा दस्य यस्ये इन्द्रस्य तव महिमानं त्रित्स वे म मतु नी परि छेतुं शक्याम॥ ममाते इति द्वितीयं क्रियाय
त्रि मत्सु महिमा न तु पदं सप्तयस्त्र राथ स्व सू त्तत सिभ्रु छी गातो॥ सर्व निघ्न थ छ स्थे त्सा दिना च प्रत्ययांतो निपातितः॥ प्र
पदं मा स्वार्थी यज्ञामा॥ यज्जदेति रूपं मरुघ्वां छषी गातो॥ सर्व निघ्नथ छ स्थेत्सादिना चप्रत्ययांतो निपातितः॥ प्र
त्ययस्वरः॥ त्रियां ईड्रा रददिति त्र गृह्य संज्ञा॥ मम तुभ्य मामानं इत्यस्य विघ्न तु सि रूपं थ ह शाया गा द निघातः॥ प्र
त्ययस्वरः॥ महिमानो महि मा ह्वान्नम्य सा व ज्ञस्य र्थ इ ष्टी दिव्यो दिम नि चा च्चि स्वरः॥ ममाता माउ मान न्नाछ व त्य
स्य लिधातो मितिरूपं॥ ॥अथाष्टमी॥ इन्द्रस्य कर्मेति त्रिष्टुप् सार्वदेव्याः इन्द्रस्य तव कर्माणि सुकृतानि स्तुद्ध ति
मिता निष्ठ यिम्या दी निद्रष्टूणि बहूनि वृत्रा नियज्ञा दीनि मिमं तिपतानि सर्वाणि कर्माणि हिंसं ति कित याच्चियं
तां किं चायायमि द्वा पृथिवी भूलोकं द्यौ द्युलोक उताषि च इसा इ म मंत रिक्ष लोकं च यतां स्त्रीः झो का नदा
धारा स्तु कर्म्माणि एश्वा स नक म्मासि नि द्यास्य र्या लोक यस्का झमादित्यं उ बसे श्वप्तिः ह्रां त्रा दिकम निवाह कम नुप ८४
कालो यज्ञमान उपादेय या मा इन्द्रस्य कर्मसुकृता उरुणीत्य पत स्य दक द बकं एको ह्यवसु मतीस्य स्मि अर्थ
पद्मिनी अत्रापित्वे उच्चता पद को लेनो स्नज्य त इति च तानवाक्या त्तिद्दात्र त्रा इन्द्रस्य कर्मसु कृता उरुची णी ति
कं वाक्यं अत्र तु कर्मसु कृतानि ये कवाक्य उरुणीतानी त्य पराः किं चत त्र त्र्यपद क द व कं त्र यमातो अत्र संहितीयां

॥अत्रेदसत्यं तत्वत्माहिदवं सम्पायदत्ना॥ ... ...दासासरदाक्रनमा॥

तो अन्तोदाक्यन्तेदश्च पद को लेनास्वज्य तो मिमं तीं मीं इन्सायाभित्यस्य लटि रूपं निघातः॥ दास्परो धृष्यरण इ
त्यस्य लिटि रूपं उभा दिव्यो दस्यास स्य दीर्घः॥ लिस्वरः॥ जजान जनने इत्यस्य तस्य चित एपर्थस्य लिटि रूपं
निस्वरः॥ स्तु दंसा॥ सोमानसीइत्फक्षरपदाद्य कदा श्रद्धे॥ ॥अथ नवमी॥ अषोढ्य सत्यमिति त्रिषोढ्य त्राहवे जि
ता ह इन्द्र तत्तव महित्वं ताहशं महान्त्संसत्यं यथार्थं यद्यस्मा ज्ञातुं समन्नं सय स्तवानी म वसोम मस्मा सिरीयम
नंसो महसमपिब॥ हत्रसिद्धो तबसो मवलव तस्त त वर्जिसा मर्थामिब॥ द्विवापलहिताः सार्वलोकान्त्र वरंततन
वारयंति॥ किंचौ हा प्रतिपदो न्यहा निन्मरयंति तथा मा सा॥ ग्रीष्मः अरद्रत्सं वत्सरास्त्र तव सामर्थ्या नवारयंति॥ त ८५
वसा मत्यं मन्नु स्यत्स सार्वविशेति इतिलाव॥ अषोढ्योत्रि तस्याच तिषाधिकमर्धक दा सुव्वा॥ अपिबः॥ यद्यो गाद नि
घातः॥ मासा॥ मसपरिसाधणे मस्यात परिमीयात॥ त्रिंशता दिनै रिति मासः॥ कर्मणि घञ्त्रिवादाद्युदात्तः॥
शरदः॥ शृ हिंसायामित्यस्मात् शृ दृ सा॥ दिति रित्यधिकरणे अदि प्रत्ययः॥ शीर्यंत स्यामुत्सव वनस्पतीना तुन्तां
सिश्शरत् प्रत्ययांतत्वरंतः॥ हन् वरणे॥ अंत नीवित एयर्थो त्राति चा रणे वर्तते॥ तोवा दिकः॥ छोदसे लङि रूपं निघा
तः॥ ॥अथ दशमी॥ त्वं यस्ये ना इकादशा॥ हनिके वस्य शास्त्रे वसा ह्या अपिब त्स्वरुम सुरवीया स्वच्छितं चोचेस

स्वरः २ ...सा भ्रामं ५ इति

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१ ॥वंसमो आपि वोऽ... परमे व्योमन्। ...द्यावापृथिवी आविवेशीः कारुधायाः॥१
अ...नाहपरिस्याया नमसि...जायमानो...जातवेदो...तमहिमानं...

यो अपि बोजात इन्द्रा सुवा हि त्वं अथ दिवा दिवा इति मैत्रा सूक्ते दशमी॥ हे सयः इति॥ हे इन्द्र स...स्तदानीमेव जातः प
यो अपि बोजात इन्द्र सुवा हि त्वं अध्य दिवा दिवा इति मैथा सूक्ते दशमी॥ ... सोमम पिबः॥ य दा त्वं द्यावापृथिव्यौ॥ आविवेशीः॥ आ समन्तात्
रमुष्यो मन्त्र॥ उक्तं मस्था न स्थित त्वं मदाय हर्षाय सोमम पिबः॥ य द्यदा त्वं द्यावापृथिव्यौ॥ आविवशीः॥ आसमंता
प्रविष्टो सि खलु॥ अथानंतरं त्वमुत्तरातनः सन्ना कारुधायाः॥ कर्मणां विधाता त्वं॥ के खलु॥ मामन्त्र॥ अव
रक्षणं यद्वा दिवा वि वृत्स्या वति नाम नसा म नहत्यादिना मनिमन्त्रा ओंखार स्या दिना विशा पाण्म सो निये
त्यन्ता॥ सुपां सुलुगित्या दिना सुपो लुक्॥ बहुव्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरः॥ आविवशीः॥ विश प्रवेशने॥ त्यस
यङ्॥ किल त्रिसि पियङो वती ङा गमः॥ इतश्चेति सिप इकारलोपः॥ य द्योगाद निघातः॥ कारुधायाः॥ कारुः कर्त्ता
पादि निखि दिस्वाप्य उण् प्रत्ययः॥ णिचोश्च॥ दधातेर्विहिहाधा सस्वदसी यस्यैव ...णि दिति ...॥ आता उक
पादिति निसि दिस्वाप्यरण प्रत्ययः॥ णिचो छ्। दधातेर्वि हिहाधा सस्वदसी य सत्ताणि दि ...हे॥ ...
विसर्जनीयो तारिति युगागमः॥ समासे सति गतिकारकोपपदादिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं॥ च ति स्त्रा स्वपिर प्रकृ
तिस्वरः॥ इति तृतीयस्य द्वितीया दशमो वर्गः॥ ॥ अथ तस्मिन्सूक्ते एकादशी॥ अहं न हि मि ति॥ तु विजातं बहु
तिस्वरः॥ इति तृतीयस्य द्वितीया दशमो वर्गः॥ ॥अथ तस्मिन्सूक्ते एकादशी॥ अहं नहि मिति॥ तु विजात बहु
निजा तानि शृण्वादीनि यस्मा ज्ञाय विजातः॥ हे तुविजात इन्द्र तमानतिशायन त्रह्मे त्वं असः॥ परिज्ञाय उदके
परितः॥ ज्ञाया न उदकं मंतः॥ रूपाय शिता वृत्तमानं अतणवोजायमानं बलमाचरं तेअ हि आसमंता इंत पह रति उ ५५ ...२

...

१० ॥य...हन्‍...वर्धन...सियो...थंड...
१० क आमितः हि मेघः॥ तमिमं मेघमन्तरदकेभ्रणाय हतवानसि॥ अथ तमहित्वं महिमानं यो नीतु न ज्ञात प्रवति न
जानाति यद्यस्मात्त्वं अन्यथा करत तया। स्फिग्याक घान्ति अवस्थाः॥ अव छाय तिष्ठसि॥ अहन्॥ हंत लुङि सिलोपो
अहि हन्।हिंसा गत्योः॥ आङि त्रिह्मा तिसाक स्वा श्वति इण प्रत्ययः॥ ङित्त्वस्वरिपदस्य कस्येः॥ हाप्रति दिवा दाध दा
मवो उजायमानानं उन्न शाष्टा दाधिक तु॥ क्युङ स लोपाश्चेति क्यङ प्रत्ययः॥ सलोपश्च॥ ङित्वात्मनेपदं॥ नस
मवो उजायमानं तुन शद्दा दाधि कतु॥ क्यइ सलोपाश्चेति क्यङ प्रत्ययः॥ सलोपश्च॥ ङित्वा त्मनेपदं॥ ...
यस्वरः॥ तथा॥ तत्त इनिसो त्रोधातु॥ अस्मो तुजेता तु॥ छंदसी यस्त्वन्न उरिष्टे मय स्थिति ह्वो लोपः॥ समंज्ञा यामो
यस्वरः॥ तत्या न॥ तु इनिसोन्नेधातु॥ असमोहृजे तामु॥ छंदसी यस्तुहोउरिष्टे मय स्थितिह्वो लोपः॥ ...
गुणः॥ इकारलोपः॥ छांदसः॥ निस्वरः॥ स्तत् सवातर्लुङ् रूपाय स्फिग्या॥ य चित्तमिति तत्संज्ञायां बाधितत्वात्स्व
गुणः॥ इकारलोपः॥ छांदसः॥ निस्वरः॥ स्तत्। सवात र्लुङ्॥ रूपायस्फिग्या॥ य चिन्तमितित्त संज्ञायां बाधितत्वास्वा
दिष्यसर्वनामस्थान इतिपदसंज्ञाया जस्त्वं तृतीयायाः पूर्वसवर्णः॥ हान्ति निवास गत्योः॥ आन्यायापि इपत इ
ति निरूपपदाद पि प्रत्ययः॥ ततष्टा गा द्वियंति नि वसं त्सया जाणि नह्या स्वमि॥ उदात्तनि वृत्तिस्वरेण उदा
त्ता॥ अवस्थाः॥ वस निवासे इत्यस्य लुङि॥ अनुदात्तत्वादात्मनेपदं॥ थासि अदा दिवाच्छेपो लुक्॥ या द्योगाद निघा
तः॥ अडागमस्वरः॥ अथ द्वादशी॥ यज्ञेभि इति॥ हे इन्द्र स्मदीयाय यज्ञे स्तवत्ववर्धना ह विप्र दानेन वर्धय
ता॥ अडागमस्वरः॥ अथ द्वादशी॥ यज्ञे हित इति॥ हे इन्द्रा स्मदीयायय ज्ञस्तत वव र्धनाहविप्रदानेन वर्धयि
तारस्त हि स्तवति॥ खलु उत अपि च स्तुत सोमः॥ अति स्तुत सोमया न्वि मे ये भी रत्ता य यज्ञं तव प्रिया सन्नद्य याज्ञियः
ता स्तत हि सवति। खलु उत अपि चस्तुत सोमः॥ अति स्तुत सा मया न्वि मे येभि रत्ता तायय ज्ञतं व प्रियास च्चया ज्ञियः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

५। यह नैतमवसावको अवर्गी नम्नुआयन वसेवह स्रोवक्तोमा त्वविधेष व्येसिर्यमध्यमो नसूत्रत नितं लि:॥ ५
११ विवेषयन्मा धिषणा ऽज्ञानस्त्र पुरापायोदिद्ममे ... अहस्यो यत्रो ... घ्यानानावेवयोतत्र स्यइहवैतो ... ११

यज्ञाहि: सनय यज्ञ यज्ञस्य कर्त्तारं यजमानं यज्ञेना तुष्टीयमानेनानेनावर्फलप्रदानेन रक्ष॥ किंचायय यज्ञ।
स्तेत्वय यज्ञे महि महति रुद्रस्तनानकर्माणि अचत्वर ह्ता वर्धनाद्वृधु वर्धने इत्यस्य एणं तस्य तदा दिश्या तत्फ
प्रत्यय: लित्स्वर:॥ स्वराहि यागादनिपात:॥ अवो अवातलोटि रूपं निपात: से ह्मा असे: छातरिरूपं प्रत्यय स्वर
महिहात्य हनक्ति सागत्या: इत्यस्य सावृहनस्त्वृतिक्रिपस्तकारश्चांत: हि: दशा॥ कृ उत्तरपदस्वर:॥ अवातस्थाद से
लङिं रूपं निपात:॥ ॥अथ त्रयोदशी॥ यज्ञेनेंद्र इति॥ हे इंद्र सावीर्य जमान: अवसो स्वर ह्ता कारणं यज्ञेन इंद्र
वां अवीगा चक्रे हविःप्रदानेनातिसुरखे कुर्याकि हि ह्मा स्तु य: श्रावीति: उरातनि: सोमेसि: स्तोत्रे: वरधे यथा च
मध्य इंद्रो मध्यामसिसि के: स्ता वो उतापिबसूत निरस्मात्ति: क्रियमाणे: अधुनात निवेवीत चक्रो करातलिटिरू
पं नवं सानवशब्दादीयस्तुनि सज्ञायामकारलोपं छांदसं॥ निपादाद्ध दान्न:॥ वत्ती द्वहुवर्जना लिङं
बजूलङ्शंद्ददशी तिज्ञप: स्तु: व्यत्ययेन परस्मैपदी निपात:॥ वृद्धे: दुष्टवर्जीना इत्यस्य लिटिरूपं प्रत्यय स्वरम्
ध्यमेसि: मध्यशब्दा विविकार्थमध्या स्म इति मपत्यय:॥ प्रत्ययस्वर: कृतनसि: नवशब्दस्य नेहनस्व प्रत्ययो वक्रो ७६
मोहूरन्मादशी अति नन प्रत्यय: नृ इत्यादशब्द॥ ॥अथ चतुर्दशी॥ विविषयाम्भतीय यदाधिषणा इंद्रत्वा।
सि। इंद्रलोप:४ नु२ ते२

१० ॥आइर्ती अस्य कलशान्याहो स्तेन क्रो ... यजदाहि विदालस्यमास इंद्र। १५

नीतिमदीयाबुद्धिः मां विवेष माझोदा तदा होतदाहं स्तोत्रं अज्ञान करोमि॥ बुद्धेस्वरूपं दर्शयति॥ अहंपायी
त्या रत्नवादति हरतीनी विघ्नकारिणो न: पुरारूपं स्त्रवे स्तवानि यत्र यस्याधिषणाया मे उजाताया सत्यां स
इंद्र: नास्मान हस: पापरूपाद्दारिद्रात यथा पीपरत्तु यथा पारं नयत। तथास्मे उत्यपार्शाविर्वि धनार्थिनी
जनाव हंत आक्रयंति॥ नदूरा विवप: विष्टुमाप्त्वा वितस्पदिन रिणलिरूपं लित्स्वर: अजा नाजनजनेन इ
त्यस्य लिङ्हत्ता मणलिरूपं वाक्यास्तदा दनिपात:॥ अमग त्यादिश्व आमनंधक्तस्य नुप्रत्यय: ऊगागमश्चानि
स्वर: पीपरत् इपारनहरणाया: रित्यस्य लुङि चङि हस्वात्मा से वदीर्घ णा:॥ यथा यामादनिपात: लि
कार: नावता सुदाय्ररणे इत्यस्मात् दिस्यो डो इति डो प्रत्यय: उद्यत इति॥ न॥ अय: सावकी चसूतीया
याउदात्तत्वं इवनविलक्षालोप स्यादि उसायो उत्तयशब्द स्यात्परस्य तपपुत्तो उदात्तो नित्यमिति अयजा
स्तृ॥ वचनसामसपीदादरूदात्तत्वं हैवात् कयात लिटिरूपं॥ ॥माध्यंदिनसवनआयीधायस्य आहसि
अस्योतित्रस्थितयाज्या रैंघितंच्चा ह्ययर्सो स्थकलशः स्वाहेति मध्यंदिनइति सेषास्त क्ते पंचदशी॥ आस्
लो अस्य ति॥ हे इंद्र्य स्यतत्व पाना र्थक लशः शोणकलशः सो मनाद्वयी॥ स्वाहा होतादत्त असो मसहित:।
लिङ्गसमाप्त नु५

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१ ।।न त्वा गम्भीर पुरुहूत सिन्धुर्नाद्रयः परिषन्तो वरन्त। इत्था सखिभ्य इषितो यदिन्द्राऽऽदृळ्हं चिदरुजो गव्यमूर्वम्॥१५॥

कलशं। पिबध्यै तव पानार्थं सिसिचे षेचोर्लिटि धातोः। सिंचामि तस्मै इत्यत्र। कोशं सेक्के वायथा सेक्का। सेचकः जल
घस्मीति कोशः। हृद्यः सकोशः। जलपात्रं तारं सिंचति तद्वत्। प्रियाः स्वाङ्गभूतमाः। सोमाः सोदन्नास्तेसोमा इमे त्र म
त्विय ह्येवमदायत वहर्षाय विश्वाणिरक्षाद्दाणि पुनः समावहन्त्रन्ना सम्पगाद्यस्तत्वर्त्तेता। आपूर्णं। पानस्य
रणात्। यो रित्यस्य कर्मणि निधारदास्या मित्तिस्य नवा। गतिरनन्तरं इति गतिस्वरः। स्वाहा निपातः। तत्रादाद्यु दा
त्तः। सेक्केव इको शः। नदीकोव्यायति पिष्टी प्रतिषेधः। सिसिचामि चिरस्तोरण इत्यस्य द्विरित्यादि रूपं। पिबध्यै पा
२१८ पानइत्यस्य तुमर्थे ध्यैप्रत्ययः। शिवा मिवा दशः। निन्दा दाघृदात्तः। आवहन्त्रं न्नाहृत्य वर्त्तनइत्यस्य लङि शीष
वत्ते संस्कृदसीति तस्य ह्यापः। कृ। व्यत्यायेन परस्मैपदं। वजसंस्कृदसीति रुरु आगमः॥ ॥अथ षोडशीन।
वो गम्भीर इति। हे पुरुहूत गंभीराः गंभीरः सिन्धुः समुद्रः। त्वां न वारयति ततः परिरितो वर्त्तमानाः। सन्तार
वो गम्भीर इति हेउरु क्रान्ते गम्भीराः गम्भीरः सिन्धुः समुद्रः त्वा न वारयति ततः परिरितो वर्त्तमानाः। सन्तान
यः शिलाः। त्वा न वरन्त न वारयन्ति। किं तु त्वां मनुष्यत्वं वर्त्तीतियद्यस्मा दिद्धाः सखिमानं नृप्रकारेण सखिस्यसखि ७१
भिर्द्दिश्चिरिषितः प्राथितस्वं दृढं चिदति पूर्वदमपि गव्यं गावि समभवात वर्त्तमानः वषिवीन लम रुजः सम्या
गान्ताहो। गम्भीरः गाधप्रतिष्ठाया मित्यायार्थे धद्ध्य्रत्ययः। दीर्घ्र जस्य यः। धकारस्य भकारः॥

।।शुनं हुवेम मघवानमिन्द्र०।।१६।। अपर्वतानामुद्गाती उपस्थाद्रस्पेदवति विषितेहासमाने। गच्छेव शुभ्रे मातरा रिहाणे विपाट् छुतुद्री
पयसा जवेते।।१।। ६

आकारस्य हस्वस्वार्थ गम्भीरः गंभीरा विद्यानरनिपात्यते। चित्स्वरः। सिन्धुः। स्यन्देः स्वप्नस्य वर्णस्यौदेः संप्रसारणं धश्च। स्कन
त्यय। संप्रसारणे दकारस्य धकारः। नित्यस्वरः। उट्स्वेराद्युदात्तः। परिषन्तः। सन्तः। अस्तेः शतरिरूपं। उपसर्गाद्वा
त्यय। संप्रसारणे दकारस्य धकारः। नित्यस्वरः। उट्सेरा द्युदात्तः। परिषन्तः। सन्तः। अस्तेः शतरि रूपं। उपसर्गाद्
न्यामस्तिषय्यमर इति षत्वं। कचित्योरः। क्रिया त्रयमिच्छतीति तदा षत्वं सुपपन्नं परिनिपातः। स्वरः। सन्तः। प्रत्ययस्व
अ३ व४ सो५ राः वरन्त। वृञ्वरणे। लोवादिः। लङिरूपं निघातः। अजैरुजः। रुजाभङ्गे इत्यस्य लङिरूपं। गव्यं। गाविका
रइत्यर्थे गोपयसोर्यदिति यत्प्रत्ययः तानावु इत्याद्युदात्तः॥ ॥अथ सप्तदशी। शुनं हुवाम इति। एषष्ठ्युक्तावेम वाख्या
ता। इति तृतीयस्य द्वितीये एकादशो वर्गः॥ ॥अपर्वतानामिति त्रयोदशर्चं चतुर्थं सूक्तं आत्रयमनुक्रमणि
काप्रपर्वतानां सर्वनामस्वाविद्यानदीनिर्विश्वामित्रसान्तितिषांसूक्तनदीवाक्येचतुर्थीषष्ठ्यष्टमीदशम्यः। षष्ठ
सङ्गाम्या स्तिद्रस्तुतिरत्वानुष्टुपः इति। अत्र चतुर्थीषष्ठ्यष्टमीदशमीनां नदीवाक्यानां च एवं ऋषयः। शिष्टा
नां विश्वामित्रो नद्यः स्तूयताम आपो देवतास्त्रकं विनियोगो लैंगिकः। पुराकिल विश्वामित्रः पैजवनस्य
सुदासो राज्ञः पुरोहितो बभूव। स च पौरोहित्येन लब्धधनः सर्वं धनमादाय विपाट्छुतुद्र्योः सम्भेद
ग माययौ। अनुययुरितरे स्वाम्यान्निति शुविश्वामित्रो गाधमलभमानो नद्यौ तुष्टाव। तस्मै राथमाप्या निर्गस्त्वस्तेनिस्तु ष्टावा। तस्मै
जौ धा२

॥नत्वा गसीद्युरुहृतसिंधुर्नद्यः परिषितो वरंत॥ इत्थासस्विच्य [illegible] वितोयादेद्गादर्हेश्चिदरुजोगव्यमूर्वं॥१५॥

कलशः॥ पिबद्धैतवपा नार्थीसिसिचेवोदिता धारसिंचामीतहृदष्टांत॥ कोशः सेक्तेवा यथा सेक्तो सेचकः। जल
हस्ती कोशः हृतेः सकाशात् जलपात्रांतरसिंचतीति तद्वत्॥ प्रियां स्वाभ्यं तमा॥ सोमासोदहास्तसोम॥ इमंत्राम
सिद्धहृद्यैव मदायतत्वहर्षार्थं सिद्धिणित प्रादद्विणे न समावहत्वहृ॥ सम्पगाढ्त्वपवर्जन्तो॥ आप्रास॥ इपानद्य
रणाया रित्युसा कमलि निधारदास्या मिति त्रिस्यनवं॥ गतिरनंतरइति गतिस्वरः॥ स्वाहा निपातत्वाद्यद्युद
त्तः॥ सेक्तेवद्धकोशः॥ नद्यः काम्या यति निपष्ठी प्रतिषेधः॥ सिसिचा सिचिरक्षरणं इत्यस्य लिटि रूपं॥ पिबध्यै पा ९७
पानइत्यस्य तुमर्थे ध्येन्प्रत्ययः॥ शिवा मिवादहः॥ निच्वादाद्युदात्तः॥ आवृहत्त्रह्मद्धरुवत्ततु इत्यस्य लङिःझ
वृद्धसंज्ञदसीति तस्यश्चापः सः॥ व्यत्ययेन परस्मैपदं बजुसंज्ञं दसीति॥ सेरुडागमः॥ ॥अथाषाढश्छीन
वो गम्भीरइति॥ हेतुरूतात इगंभीराग्म्भीरः॥ सिंधुः समुद्रः वो नवारयतितत्तः॥ परिपरितो वर्द्धमाना॥ सांतार
यः शिलाः॥ वो नवरंत नवारयंति किंतु वा मनुष्टत्पवत्तीति यद्यस्मा दिवा [illegible] मानननुत्तकारणमरिस्यसरिव
मिद्धिविरिषिताः प्राप्यितस्वं दृष्टं विदति त्रिवसमपिगांगीवत्पवं भवातवत्तमानस्वरिशा नलमरुतः॥ सम्या
गात्तात्॥ गम्भीरः॥ गाधृप्रतिष्ठायं भायार्थे धयाङ्गमा दीरइजत्पयः॥ धकारस्पत्रकारः॥

॥शुनकुवेममघवानां मडं॥ अपर्वतानामुत्रातीउपस्थादध्वेदवविधितेहासनाने॥ गाध्येवशुत्ते मानरहितामविपाद्शुतुद्री
पयसाजवेते॥१॥६॥

आकारस्य त्स्वस्था गम्भीरगंभीरा विश्वामनरानिपात्यते॥ चिह्नरः॥ सिंधुः॥ स्यन्दूह्नवणे स्पोंदेः संप्रसारणं धश्चेत्यक्
त्ययः॥ संप्रसारणं दकारस्यधकारः॥ निदित्यनुदात्तेत्राद्युदात्तः॥ परिषितः॥ संतः॥ आस्त्तःश्लात रिरूपं॥ उपसर्गधातु
र्धाम स्त्रियेमरइति षष्ठी॥ कर्त्रियायः॥ क्रियाग्रहणमित्युक्तं तदा षष्ठ्यं सुपपन्नपरिनिपाल॥ स्वरः॥ संतः॥ प्रत्ययस्व
राः वरंतः॥ वृङ्वरणो स्तो वादिः॥ लङि रूपं निघातः॥ अजैरुजाः॥ रुजासंग इत्यस्यपद लङि रूपं॥ गव्यां॥ गाविका
रइत्यर्थे गोपयसोरिति यत्॥ यातानाव इत्याद्युदात्तत्वं॥ ॥अथ सप्तदशी॥ शुनकावामति॥ एषद्रकुर्वामिवमास्वा
ता॥ इतितृतीयस्य द्वितीये एकादशो वर्गः॥ ॥प्रपर्वतानामिति त्रयोदशाचं चतुर्थस्त्तक्तो आद्यमनुक्रमणि
काप्रपर्वतानासलानाशेवादानदीनिरिति विश्वामित्रस्याति तिषो सूक्तनद्दावाक्यं चतुर्थी षष्ठी अष्टमी दशम्यः षष्ठी
सप्तम्यास्त्रिष्टुब्तिः त्याानुष्टुप् इति॥ चतुर्थीषष्ठ्यष्टमी दशमीनां नदीवाक्यं चान्यास्वेव ऋषयः॥ शिष्टा
नाविश्वामित्रोनद्यःस्तूयतां तथापींद्रदेवता स्त्रुक्तविनियोगो लैङ्गिकः॥ पुराकिल विश्वामित्रः पैजवनस्य
सुदासो राज्ञः पुरोहितो बभूव सचपौरोहित्येन लब्धधनः सर्वधनमादाय विपाट् शुतुद्र्योः संभेदं
मायाय यस्वाश्चाने ततो विश्वामित्रो गाधिजोसातनयोः द्वितरार्थमायानि तिस्त्रस्तिरिस्तुष्टावा॥ तस्य

Indira Gandhi National Centre for the Arts

बा। स्व्रक्के अथ मा। अपर्वताना मिति। पर्वतानां वा गिरीणां वा नामसुप स्थाउ इत्यंगा द्विगीयो शती समुद्र गमनं कामयमाने
गमाने दृष्टीतः॥ अष्ठे इवा यथा विषितमंडु रातो विसुक्के हासः मान अन्योन्यं जवनसा इमा नेयहा इष्यांता अथ
इववडा विइवव्रर या गच्छंत्या परस्परं रुष्यांतीनथा गावव श्रुतेयथा को गावो ज्ञो समानो वज्ञोतातद्व नुत्रे शो
तमा न इवमातरा यथा मातरो धेनु रिहाणे अंत णीत सन्नयो लिहि। वत्सं जिह्वया लेढुमिच्छंत्यो शीघ्रं गच्छंतौ। त
दश मुदं गंतु जवीउ ञ्छंत्यो पुयसा समुद्रे विपाइ ह्यदेव विपाट् ना दविपा ज्ञा ना इतउ त्रात्य्दा तमा इत्तमु अषीविसि
ष्टस्य पा ज्ञा मस्या विपाइ पतीवि मोचना द्वा विपा ड् इस्तुतुडी अस्कि प्रंडु उ नीजा तवदव इति गच्छती स्तुतुदी एवनी म
केन यो प्रजीवातस मुद्र प्रति शीघ्रं गच्छतः॥ अत्रे निरुक्कं। पर्वतानामुपस्था उ शात्या नद्यो कामयमाने अश्वे इव वि
मुक्के इतिवा विषमे इमे इतिवा हास मानेहासतिः स्पर्धायां इर्षमाणे गा वा विवज्ञो समाने संमा तारा रिहाणे विपाइ
शुतुद्रो आरव्यात इति उद्रातीविज्ञाकातो। अस्य शतं डि अत्र ऋहिज्या वयीत्यादिना संप्रसारणे। विषितो विद्धे धन इ
तस्य कर्मणि निष्ठा। संहितायां परिनिविस्य से व सितसय्य सिकु साहत्यादिना षत्वं। गतिरनंतर इति गतः॥ प्रकृतिस्व
रः॥ हासति॥ स्पर्धा किमा हर्ष इसान। शानच्। तस्य लसार्वधातुक स्वर ह्यातधा उस्वरः॥ रिहाणो लिह आस्वादना स्वरि ९८

४॥ इद्रेषितेप्रसवं भिक्षमाणो अच्छा समुद्रं रथ्येव याथः समाराणे ऊर्मिभिः पिन्वमाने अन्या वामन्यामप्येति शुभ्रे २।

दि० १ मौरक्त

ते चा उ सय पदी ज्ञान च्। अदादित्वा च्छपो लुक्। लकारस्य रेफ ह्यांदसो रेफमेव वेत्यमार्षकं चित्। दंतोदा
त्तः॥ विपाइ प्रप इति गतो। पज्ञ बाधन स्पर्शनायास्ति। इतिसाए पतो विशो विशर्वो। शकारस्य त्र इत्यादिनाषत्वं। स्तुतुजी
त्वं। विपाइ पइ गतो। पज्ञ बाधन स्पर्शनाया रितो इति त्र एपंता विटो विशार्वा। शकारस्य त्र द्यादिनाषत्वं। स्तुतु जीत्वं
दसी रूप सिद्धिः॥ डा वती जुरु गतौ। नो वा दिः। द्विवादा संज्ञाता उन्त इति इया द इः निघातः॥ ॥ अथ द्वितीया॥
इंद्रेषित इति। हे नद्यो इंद्रेणाज्ञेषिते तत्र सवांता स्पन्दस्या द्रुतं निहह्यमाणे प्रार्थयमाने समुद्रमच्छा भिमुखेन यथो
गच्छथः। तत्र दृष्टांतः। रथ्यावितीय थारथिनो लक्ष्यात दशे म जिग च्छतः तद्वत् किं कुर्वतो। समाराणे परस्परं संगच्छे
सेऊर्मिभिः स्वरंगैः पिन्वमाने परि सर्वा दशं संतिर्पयंत्यौ शुभ्रे शोभमाने युवां समुद्रं गच्छथ इति शर्वणाच्यः॥ तथा
वां युवायार्मध्ये अन्याएका अन्यामपरां नदीमप्येति अपिगच्छति। परस्पर मिकामापद्यते इत्यर्थः॥ इंद्रेषिता इषगतो
विनस्य कर्मणि निष्ठायास्तौ इसाहत्यादिना इडागमः॥ तृतीया कर्मणि निव्रवपद स्वरः॥ प्रसवं प्रेरण इत्यस्यअ
थाथा दिस्वरः॥ भिक्षमाणो भिक्षइ याचायां आत्मनेपदी ज्ञानच् लसार्वधातुक स्वरेण धातु स्वरः॥ रथ्ये
वारथस्यामात्सोढ मिति अर्थे रथात् इति यत्प्रत्ययः तित्स्वरितः॥ इवेन विन्नत्र लोप इत्यादिया यथः॥ याता दिरूपं
समाराणे ऋगतौ विन्नस्य लिहि संश्वस्यात्रैः समा गमित्यादिना आत्मनेपदं॥ ॥ अथ तृतीया॥ अच्छासिंधु मिति॥

१ ॥अच्छा सिंधुं मातृतमामयासं विपाशमुर्वीं सुभगामगन्म। वत्समिव मातरा संरिहाणे समानं योनिमनु संचरंती। ३ ॥एना वयं पयसा पिन्वमाना
नुयोनिं देव कृतं चरंतीः। न वर्तवे प्रसवः सर्गतक्तः किंयुर्विप्रो नद्यो जोहवीति॥ ४॥

इह नद्यौ मातृतमां अतिशयेन मातरं सिंधुं अपं ती सुतुद्रीं अच्छा भिमुख्येन अयासं विश्वामित्रो हं प्राप्तोस्मि। तथा उर्वीं म
हंती सुभगां सौभाग्यवतीं विपाशं च अगन्म वयं प्राप्ताः स्मः। किंकुर्वत्यो। मातरा मातरौ द्वे धेनू वत्सं मिव अयं रिहा
णे आस्वादयंत्यौ संलिहानौ। जिह्वया लेढु मिच्छंत्यौ वत्सम नुगच्छतः। तद्वत् समानं मेकं योनिं स्थानं समुद्रं अ
नु अभिलक्ष्य संचरंती सम्यक् चरंत्यौ युवामयासं मिति शाखेण अन्वयः। अयासं यापा पण इत्यस्य रूपं। इण्
नु अभिलक्ष्य संचरंती सम्यक् चरंत्यौ ... मिति शावेण अन्वयः। ...
वक्ष्यादसा। अगन्म। गमेर्लुङि म्बहुलं छंदसीति। च्लेर्लुक्। म्वोश्च इति मकारस्य नकारः। निघातः। संचरंती। च
रतिर्गत्यर्थः। तृतीया सुप्रो वा। ... आदात्मने पदात् आव। शपः सार्वधातुकस्वरेण उदात्तत्वे कृते तथा अनुस्वरः॥ अ
रति गत्यर्थः। तृतीया सुक्त्वा ... पदान्ताव। ... स्वरः। ...
घचतुर्थी॥ एना वयमिति। एवं स्तुतनद्यो विश्वामित्रं प्रत्यूचुः। एना एनेन पयसा पिन्वमानाः संतर्पयंत्यः सादवकृत
देवकृतं योनिं स्थानं समुद्रं अनु चरंती गच्छंत्यो वयं माद्यास्म हे। का या वर्त्तनं गजार्थी
तासा मास्मसा कं सर्गतक्तः सर्गगमने प्रवृत्तः प्रसवः उद्योगो न वर्तवे निवर्तनाय न भवति। किं युः कि
मिच्छन् असौ विप्रो ब्राह्मणो नद्यो नदीरस्मान् जोहवीति शब्दमाक्रयति। एना। एतच्छब्दस्य तृतीयायाएनादेशः
सुपां सुलुगिति तृतीयाया आजादेशः। तडिदमिति विसर्जको रुदात्तत्वे। पिन्वमानाः॥ पिवि सेवने। देवकृतं। ९९

४॥रमध्वं मे वचसे सोम्याय ऋतावरीरुप मुहूर्तमेवैः। प्र सिंधुमच्छा बृहती मनीषावस्युरह्वे कुशिकस्य सूनुः॥५॥

तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। वर्तवे। वृतु वर्त्तने। तुमर्थे तवेन् प्रत्ययः। निस्वरः। सर्गतक्तः। अंचेति त्वि
तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ...
पदः प्रकृतिस्वरः। किंयुः। किमिच्छन् क्याच्छंदसीति उप्रत्ययः। प्रत्ययस्वरः। नद्यः। छंदसोयणादेशः। जोहवीति। ह्वेञ् यङ्लुकि अभ्यस्तस्य चेति संप्रसारणं
दसीत्यु प्रत्ययः॥ प्रत्ययस्वरः॥ नद्यः॥ छांदसो यणादेशः॥ जोहवीति ह्वे [illegible] यङ्लुकि अभ्यस्तस्य चेति संप्रसारणं
तगुणो यङ्लुकोरित्यस्या सस्य गुणः। यङो वेति तिप ईडागमः। गुणः। निघातः॥ ॥अथ पंचमी॥ रमध्वं म इति। विश्वा
मित्रो नदीः प्रतिब्रूते। हे उदकवत्यः हे नद्यः यूयं मे विश्वामित्रस्य मम सोम्याय उत्तीर्याहं सोमं संपादयामी
ति वसोमसंपादिने वचसे तदर्थं एवैः पंचम्यार्थे तृतीया। एवं गमने स्थः सुहूर्तमात्र सुपारमध्ये उपरमवीर निरूप
संहारवदीते। क्षणमात्रं शीघ्रगमनात् उपरतास्तावतसामात्मेन न च नदी श्रमानासुसमीहितं प्राप्याः अनमकवंती।
सु उ श वर्तिनी सुतुद्री प्रतिब्रूतो कुशिकस्य राजर्षेः सूनु विश्वामित्रोहं बृहती महता मनीषा मनीषया स्तुत्या अव
स्युः आत्मनो रक्षणमिच्छन् सन् सिंधुं सुतुद्रीं विपाशमिति च अच्छा भिमुख्येन प्रकर्षेणाह्वयामि। अत्र निरुक्तं। उपरम
ध्वमव वचसे सोम्याय सोमसंपादिने ऋतावरी ऋतवत्य ऋतमित्युदकनाम प्रत्यृतं भवति। मुहूर्त्तमेवैरयनैरवनै
र्वा मुहूर्त्तं मुहुरृतुः। ऋतुरर्तेर्गतिकर्मणो मुहुर्मूढ इव कालो यावदभीक्ष्णं चेति। अभीक्ष्णमभिक्षणं भवति क्षणः क्षणोतेः। प्रक्ष्णुतः कालो
वीश्वामित्रिकया मि सिंधुं बृहत्या महत्या मनीषया मनस ईषया स्तुत्या प्रज्ञया वा अवनाय कुशिकस्य सूनुः। कुशिको रा
जा बभूव तारमध्वे रमुपरमा। उपह्वयाम्यिति विनाथा कर्मकादित्यात्मने पदं। ऋतावरीः। छंदसीवनिपौ च

Indira Gandhi National Centre for the Arts

५ ॥इद्रो अस्मां अरदद्वज्रबाहुः अपास्यन्मेघं परिधिं नदीनां देवो नयन्नविता सुपाणिः ॥ यंत्रसवेया मतवीः ५ ३२१०

इसीव निपातितिव निपुत्रनो रवेतिडी पारफ श्रोताद्वेश्च ॥ वा छंदसी तिसवर्णदीर्घः ॥ आमेत्रितस्य पादादित्वात्स्वाभिक

रसीव निपातितिव निपुत्रनो रचेतिडी पारफ श्रोतादेश ॥ वा छंदसी तिसवर्णदीर्घः ॥ आमेत्रितस्य पादादित्वान्साष्टिक

स्वी ऋत्वीयिकारसा नतानिडी पारक श्रोताद्वेश्च ॥ निस्वरः ॥ हवती मनीषा उ नयद्र वेतुरती

माध्य दानश्चो णवि ॥ इणगेतो ॥ इणशीस्यो वता ॥ ओद्भवा उकलक्षणो गुणः ॥ निस्वरः ॥ इदती मनीषा उनयवसेइती

याया ॥ सर्वसवर्णदीर्घः ॥ अवस्फः ॥ आवारदोण मिद्धन सुपआत्मनः क्यच्नः क्य इतिनेका रांतस्यपदसंज्ञायानिय

सं४ मित्वाद्वनेकारस्य नत्तवति क्याछंदसी ति प्रत्ययः ॥ अकेक्य यात स्वीतिसिच आत्मानपुदेवन्यतरस्यामित्पदा

दज्ञः ॥ णा ॥ निघात ॥ इतितृतीयस्य विहीयवादशोवर्गः ॥ ॥ अथ तस्मि नस्वरू षष्ठी ॥ इन्द्रो अस्मानिति नयः

वस्त्रु ॥ दिविष्ठी मिश्रवज्रबाहुः ववज्रयुक्तो बाहुर्यस्य ॥ पमो वऊजबाऊः तो इन्द्रो बलवानिंद्रः नदीरस्मान

दत्त्वा ॥ रदति स्वनतिकर्मा ॥ अस्वनेन नताः कथमरवन नताउच्चाता नदीनां शीघ्रकारिणीनामपांपरिधिंपरितानि

द्दत्वा ॥ रदति स्वनतिकर्मा ॥ अस्वनेन नताकथमरवननता उच्चातानदीनां शीघ्रकारिणीनामपां परिधिं परितानि

हिते उदकमेतः कृत्वा परितो वर्तमानं मेघं ॥ तोइशो वृत्रे हणा याकाशमिति वृत्रो मेघः ॥ तं मेघमपाहन जघान

स्मिन्दृहत आपः पतिताः ॥ ताति गेत्रं ती निर्वयंस्वाता ॥ एवं मेघहनन व्यापारणस्वनना न केवल मस्वनन किं तर्हि सवि

ता सर्वस्य जगतः प्रेरकः ॥ सुपाणिः शोभनहस्तः ॥ उत्तिष्ठति कर्ष्ट्र्याता ॥ आशोदाया तमानईंद्रोस्मानेनयत्नमेघ

नेदनं क्र्योस्क प्रेरणं नसस्तु दमह्स्य यत्न तस्य तादृशां सामथ्योपितेस्य सस्य वसाव सुपत्नुशा या वर्तमाना उवीरु १००

दाकेः ॥ नन्तावयं याभोगश्रीमानतववचनो उपरमामाहाउक्ताश्र्थे ॥ ॥ को अबीति ॥ इन्द्रो नस्मानरदद्वज्रबाजर

॥अवाचीरमव्यथावीर्येनादिंद्रस्यकर्मेयदहिं ॥ इन्वन्विवज्रोपपरिखेदे ॥ नापोयनमिच्छमानाः ॥ ७ ॥

दतिः स्वनतिकर्मोच्याहेंद्र वृत्रं परिधिं नदीनामिति व्याख्यातो देवो नयन्नविता सुपाणिः कल्याणपाणिः पाणिः पण

याततः पूजाकर्मणः ॥ गृह्यपाणी देवान्निहन्यते तिसस्य यं प्रसावयामतवीरुर्म इति ॥ अरदत् रदतेर्लङिरू

पोवज्रबाहुः ॥ बहुव्रीहो पूर्वपदस्वरः ॥ अहन्नहतेर्लङिरूपं ॥ निघातः ॥ परिधिं सुपाणिः ॥ एवमवहारस्तुतो

वा अशिपणाद्योरुकर्त्तुकः ॥ चृती णाय शापोलुकः ॥ बऊव्रीहो नञ्सुभ्यामिति स्वरः ॥ प्रसाव ॥ प्रपरणे रू

दारवितिस्वादि अप प्रत्ययः ॥ थाथ धज्कृत्क्त सीति सवर्णदीर्घः ॥ प्रत्ययस्वरः ॥ ॥ अथ सप्तमी त्रवाच्यामितियो

यामिद्वाश्विमवो विद्दस्य तउदकप्रेरणार्थं अधानेति थता कर्मछेदनरूपं तदिदं तस्मात्स्य वीर्यं सामर्थ्यं शश्वधा

सर्वदा स्वाम्बिकर्षण वचनीयं तथासरं नं रिषदः परितः सीदतः आसीना नत्र प्रतिबंधकारिणः सुरान् स्ववाक्षण ले५

विज्ञान् ॥ अथायनेस्थाने इच्छमाना इच्छन्ता आपश्चाय नेयाति ॥ त्रवाच्या वच परिभाषणे इत्यस्मा हल्लोण्यदि ऋ४०

तिण्यतालित्वाडुपधाया इति वचो शस्संज्ञायामिति ऊत्वा नावः यन्प्रत्ययस्य दिवा च्यहावाचयात रचाय

तायातो नावइति स्वरः ॥ शस्य धा ॥ आज्ञात्स्वार्थेक प्रत्ययः ॥ तकारलोपश्छान्दसः ॥ विदस्वताऽदवृश्चेदोना उदा

ष्ठिलङि यहिज्यावयीत्यादिना संप्रसारणं ॥ सहस्तु पसह्सहतियो गविज्ञागा इमासः ॥ समासस्वरः ॥ परि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

३॥एतद्वचो ज्ञरितमीप्यिन्द्वष्ठा।आयस्को घोषान्तु…ा…निाक्षेत्रुकारो प्रति नो ङूषस्वमान्तो निकः पुरुष…
निघा

षदः॥किंवा संहितायां सदेरत्रातरिति षष्ठो अक्षानाहंतसिद्धिण्णा लिरूपो ॥…ातः॥आय सञ्ज्ञयगतावितिस्याल
ङि-स्वरूपो यादादिद्वा दनिघातः॥ इन्द्रमानाः॥ इन्द्र इन्द्राया मित्यस्मा द्व्यत्यये शान ज्ञतस्य ल सार्वधातुक स्वरङ्
तप्रत्ययस्वरः॥ ॥अथाष्टमी॥ एतद्वचश्चतीनद्यः प्रसंगा दिन्द्रस्तोत्रं कृत्वा विश्वामित्रः प्रस्तुत॥ जरितश्चस्तो
ईविश्वामित्रस्तस्यां यंयसेवादात्मकवचास्त्वनो धीष इत्याद्या षा…य वर्त्तासा तद्वचो मापिशृष्ठा॥ मा विस्माधीः
किं कारणं॥ उत्तरां युगानि उत्तरत्र यास्निकृदयागे घ…स्तु…शा स्थाणा कर्तृं त्वं नास्मान्प्रतिजुषस्वास
वादास्मकेन तत्न वाक्येन प्रतिसेवस्व॥ इदानीं नास्मान्पुरुषत्रा उरुषेषु मानिकाः उक्तप्रात्फ क्तिरूपं सवादवा
क्याधाय ननु नितरां प्रत्रग…मा काषीः। तेतु सनमः॥ मृष्ठाः॥ मृषष्वस्त्वा विस्मस्वा लुङि व्यत्यये नात्मनेप
दोऽहृदादित्वाट्ठा पादुकाव्यादिनाषष्ठी॥ निघातः॥ घोषान्तां पुषसंज्ञा षेन इत्यस्मा हातरिसर्वविधीनां छान्दसि वि
कल्पितत्वाद्द्रोतातुग्ण इति परस्व-पचा नावः॥ सवर्ण दीर्घः॥ इराउ र्ध सार्वधातुक स्वरङ्गातधातुस्वरः॥ सुगा नि॥
सुङिराया गा उश्चादिद्वो उद्य ऊत्वेन निपातनादिष्ठा उण द्वा विशिष्टविषयंच निपातनान्निष्पात्ताकाद्विशेष १०१
रथ्या इपकरणेचिति तत्रपा गोदवो ता दानवो कालाध्वना रस्पंत सांयाग इति द्वितीया॥ का॥ का नतोङ्गवा या॥

३॥ऊ…स्व…कारये…यथा…यादनता…धेन निरन्न म…सवन…भारा…धी…सिद्धव…

ञिमीत्यादिना उण प्रत्ययः॥ आमेत्रितत्वान्निघातः॥ कः॥ करोतेर्धुरुि॥ मंत्रेद्यसेत्यादिना लुकाहलड्यादिना सिचो
लोपः॥ नमाङ्योग इत्यास्त्वः॥ पुरुषबादवमनुष्याश्च रुष उरुमघ्यो स्त्या द्वितीयासप्तम्या बज्जलामिति सप्तम्य
र्थे त्रा प्रत्ययः॥ प्रत्ययस्वरः॥ ॥अथनवमी॥ पुरु स्वसार इति विश्वामित्रो नद्यः॥ प्रत्यवाच।स्वसारा …गिन्यसि रथंत
धावानुद्याः कारा चस्तोत्रं ऊवणि स्वमम वचनं शृणोत। सुसुष्ठुशृणोत॥ आनसाश्चकाट नंचसहस्रादिभ
ऊष्टीद्विशात्सि उभान्ययो त्रावो स्मि॥ यूयं सुसुवुमिनीमध्वा अत्मनःत्वयं प्रकाशवतां तथासुपाराः यथार थ
दीनां तीराकुर वनावारा हणा राहणे यथास्यात तथा शीघ्रनरासस्थवत। किंच यूयं स्रोतासाति स्ववणशी॥
लान्शिरजिः अधीअक्षाः रथांग स्याद्यस्याधस्तात्भवतां उदक आपो हस्याधस्तात्स्तवतितदा रथ्यादीनि नद्य
चाकांत। तस्मात्परिमाणोदकान्भवतत्पथ्या॥ निपायः॥ दीदिति प्रगृह्यसंज्ञा॥ शृणोत॥ शुश्रवणे इत्यस्य ले
टि प्रत्ययस्य तन्नन तनथना॥ स्विति तबादशः॥ विाञ्जण॥ निघातः॥ यायोयायापण इत्यस्य न्नतमात्र
स्त्रियक्रमेणालिआतडीप इत्यौकारः॥ एकादशस्वरःच॥ शुभ ज्ञष्स्य द्वितीयाया बज्जवचनस्य वस्तस
विलिवमादशाः॥ सुनियातस्य तिसंहितायादीर्घः॥ न मध्वा॥ एण मुद्रकवे शप्ष इत्यस्य कर्मकर्त्तरि न उदस्तुन

४॥आनेकारो॥ णवामावसा॥सियथा॥ ररादनसारथेन॥ वितेनसेरा॥पानेवयो॥मर्यायेवकन्या॥ऋग्वेदे ।१०।

ऽयक्तिणा विति॥ त्रतिषेध्य ग्ननाव॥ अथो अद्य॥ अथदद्याः स्पूर्वाधरावराण मसि सुरधवस्य षामित्य सिद्ध
स्यया॥ अक्षादद्या स्वाअद्यरा सोयुच्या। वितिस्मा द्रशार्दव नरतिस प्रत्ययांतः॥ त्र उत्तरपद प्रकृतिस्वरः॥ सिधव॥
आमंत्रितत्वा निघाता॥ स्वात्मा॥ सीत॥ रा द्या स्वीतसो विता षाद्यद्या॥ विति द्य प्रत्यय॥ उिद्यादिः॥ सोपा प्रत्यय स्वरः॥
अयदग्नामे॥ आनेकाराइति॥ नद्यः स्वविश्वामित्रवाक्यं प्रत्याख्यायानयवीतं वा कूपमा सुक्रतु॥ कारास्तोत्रे
कुर्वीणाः ह विश्वामित्र तवचांसि इमानि वाक्यानि अस्या शृणवामहे उ म॥ तव समीहितं प्राया जनकर्म इत्या
र्थः॥ अनसा शकटेन रथेन च सह ययाथ यातास्तरा द्यागतासि॥ वयं चात तदर्थं निनंसो नीचैर्नमाम प्रत्या
कु विवह्या यात्रिकवस्य नो रथं गंतुमगाधोदका भवाम इत्यर्थः॥ तत्र दृष्टांतः॥ पीप्यानेव या योषा धयी प्यानाउष्स्व
नं पाययंती॥ या षामा तीयथा त्वनमेवेति दृष्टांतरं यथा कन्या युवतिर्मर्याय मनुष्याय पित्रे भ्रात्रे ह्याशिव
परिष्वजनाय निनमाइति चेति॥ कारास स्तुतिः शाकुत्यास्यता विग्रस्य संज्ञा॥ शृणवाम॥ शृणवाम इत्यस्य २०२
परिष्वजनाय निनमाइति चेति॥ कारास॥ सतु॥ शा कुत्यास्पता वित्र शृह्य संज्ञा॥ हए॥ वामा॥ ऋश्र वणा इत्यस्य
लोटि॥ अडुत्तमस्य पिच्चेडाया अगम॥ पिचाद्गुणः॥ निघातः॥ यया या या पा या पाप णइ त्यस्य स्वत मात्र विरिध्याले
लोटि आडुत्तमस्य पिच्चेडाया डागमः॥ पिचा गुणः॥ निघातः॥ ययाथ॥ याया याप णइ त्यस्यलत मात्रविशिध्याले ॥ २०२
एकाच्च उपदेशुदात्तादितीट्प्रतिषेधः॥ लित्स्वरः॥ अनसा॥ सहार्थे तृतीया॥ नंसे॥ णमु प्रह्वत्वे शब्दे छंदसि लेट्‌ उत्तम

ति

५ ॥अतारिषुर्भरतागव्यवः समनक्त विप्रसुमतिं नदीनां॥ अपिन्वध्वमिषयन्तीः सुराधा आवक्षणाः पृणध्वं यात शीभं॥२॥

रे शस्वरः॥ यामः॥ यसतेरा वि ति प्रत्ययः॥ आकारादेशश्च निस्वरः॥ इंवजूत॥ जूइतिसौत्रो धातुर्गत्यर्थः॥ क्त
ः क्लिन्नीति निष्ठायामिती ट्प्रतिषेधः॥ तृतीयाकर्मणीति इस्वपदस्वत्तिस्वरः॥ अपरोक्षगतान् त्वमपाल
इतिपिसिबजलमिति सिवले टाडागमः॥ एकाच इति इट्प्रतिषेधः॥ गुणः॥ प्रत्ययस्यपिद्यादेशुदात्तत्व धातुस्व
रः॥ वृणे॥ इत्र्सन्तक्राविमल्लिटिरूपं यज्ञियानां॥ इयज्ञर्त्विग्भ्यां घखजाविति घप्रत्ययः॥ प्रत्ययस्वरः॥ अ
रः॥ वृणे॥ ... ॥ सर्वे आता रिशुः॥ तां नदीः समतरन्
यद्वा दशी॥ अतारिशुरिति॥ गमयुः॥ गाओ मनइच्छंतः सरताः स्तरत ऊर्जा॥ सर्वेभिना रिशुः तां नदीं समतरन्
यद्वादशी॥ अतारिशुरिति॥ गमयुः॥ गा आत्मन इच्छंतः॥ सरता॥ तरत ऊर्जा॥ सर्वेश्वना रिशुः तां नदीस मतरन्
विप्रोमेधावी विश्वामित्रो नदीनां सुमतिं शोभनां स्तुतिं समनक्त समनजत॥ इयं त्वयथा इष्व इषयंतीः कु
ल्याः क्षिप्राराशं ऊर्वागाः अत एव सुराधाः शोभन धनोपेताः यूयं वक्षणाः कूलानि सरित ऊर्ध्वाः अपिन्वध्वं कर्षण
तर्पयत॥ आप्रणध्वं तो॥ सर्वतः पूरयत॥ चशीघ्रं यातं गच्छत चो अतारिषुः॥ प्लवन तरणं॥ या ... लुङि सिचि
इडिः परस्मैपदेष्विति वृद्धिः॥ अडागमस्वरः॥ तस्य स्वरः॥ अतनोत्ते॥ सेवायामिति तस्य लुङि सिचो ... ली
लोपः॥ पादादित्वाद निघातः॥ पिन्वध्वं॥ पिवि सेचन इत्यस्य लोटि रूपं॥ निघातः॥ इषयंती॥ इषं ऊर्जं॥ तत्करोती
ति णिच्॥ णि विष्वस्मात्पिपदिक स्पेतीष्ठवद्भावादेरिति टिलोपः॥ वाछंदसीति सिवर्णदीर्घः॥ प्रत्ययस्वरः॥ दृण १०३

शीघ्रं

२ ॥उद्द ऊर्मिः शम्या हन्त्वापो योक्त्राणि मुंचत॥ मादुष्कृतौ व्येनसाघ्न्यौ शूनमारताम्॥३॥

इडागमे हिलोटि रूपं॥ सयेनात्मने पदं वाक्यभेदादनिघातः॥ याक्त्राणि॥ याशपणे इत्यस्य लोटि रूपं॥ अत्रापि तनि
घातः॥ शीतं॥ शीस्वकथानः स्याआतानानातक्व नितिकरणे पूर्वो निस्वरः॥ अथ त्राया दशीं॥ उद ऊर्मिरिति॥ ह
र्ष मुहितीर्घ विश्वामित्रो नदीरुक्ता धुनानि ती॥ धेनुनराः हार्हनो योवीयु भाकं ऊर्मिस्तरंगः॥ शम्याः युगकंठ
याश्चादेः संलग्नावजवतुदद्वी घा न्तवति तिथा हंतु मिथ्या सतरंगा रज्जुनाबाधा गच्छतिस्यान्त्राय॥ तथा
हे आपो युयं योक्त्राणि तारज्जूर्मुंचत यथा यानस्ट शांति यां विस्पत्तिप्राय॥ येनसा विगतथापूर्नमतएवा
दुष्कृतौ कल्याण कर्मकारिणौ अघ्न्यौ नाकनापि तिरस्करणीयपिपा इत्र शुचीषु नेसशूनं मारताम्॥ आगच्छतां
एवं विश्वामित्रो नदीः स्तुवा मातास्ति रथस्तोतानृददितिकर्मि॥ ऊर्माता॥ अर्तेरूश्च तिमिप्रत्ययः ऊर इत्ययमा
देशो धातोः॥ ऊश्चतीत्यूर्मिः॥ प्रत्ययस्वरः॥ शम्या॥ शम्युपमोयोस्तेड्यधादिति यप्रत्ययः॥ यातानावस्याद्दीर्घ
त्वं॥ हन्तु॥ हनहिंसागत्योरित्यस्य लोटि रूपं॥ निघातः॥ योक्त्राणि जिरायायाणपारणेदामनी ग्रामुलुजेत्यादिनाष्ट्र
प्रत्ययः॥ निस्वरः॥ मुंचत॥ मुच्लृमोक्षणे॥ निघातः॥ अदुष्कृतौ॥ इससो॥ सामर्थ्ये इति विसर्जनीयस्य षत्वं॥ मनसा
वजनीहा इस्व पदस्वरः॥ स्तुयो डारेनाशा॥ अघ्न्यौ हनहिंसागत्योरित्यनेन इस्वस्य प्रादयश्चेतिनिपातना॥

पुर स्य

॥६६ इन्द्रं दिवि ... विदद्वसुर्दयमानो वि ... ॥

घनां किंवा उपधालोपः॥ होइंतरिति निष्ठत्वं॥ सर्वविधीनां छंदसि कल्पितत्वात् ... अरुरुशीत्ता वण्कादिशः स्वरः॥ इन्द्रं
श्वयोतनश्सकेऊ इतिकृ॥ यजादित्वात् संप्रसारणं॥ हलइति दीर्घत्वं॥ आदितित्वेति निघातनिवृत्तिः॥ निगमयुग
जनादित्यो छंदसः॥ अरतो॥ ऋगता वित्यस्य लुङि चुः सत्रिंशास्वार्तिस्य स्वततादेशः॥ ऊहृशोङ्गुणः॥ नमो
छ्योगाइत्युङ् मावः॥ निघातः॥ ॥इत्तिष्टती यस्य द्वितीयेऽच्चतुर्दशेऽशेषयोः॥ इंद्रः॥ इन्निदिति प्रकादशोऽध्यायः पंचमस्कं
विश्वामित्रे त्रिष्टुप्सामेङ्गं अत्राभुक्रमणिका॥ इंद्रः इत्यादिकादशोत्ति अग्निष्टोमे माध्यंदिनसवने ब्राह्मणं
विश्वामित्रेस्य इंद्रः इत्यादिति स्तेक्ते होत्रकाणामिति खंडस्तत्रैवादिः इत्यादि उक्ता ब्राह्मणे निष्प्रियानि प्रवपद्दहायाः
सिशस्त्रे इंद्रः इत्यादि इति स्तेक्ते होत्रकाणा मितिखंड स्वविधाइंद्रः इत्यदि उक्ता ब्राह्मणे निष्वाद्यनप्रवपइहायाः
प्रथमेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणं शस्त्रे चाद्यं विशिकातिदिष्टस्यादीनस्रक्तस्य स्थाने त्रीणि संपा
तसंज्ञानि तत्र प्रथमं इंद्रः इत्यादि एकइयस्तिग्मशृंगइति उक्तं ब्राह्मणे निकेवल्यस्य सूक्तं निविद्धानी
यांस्त्रिसं च॥ इंद्रो मम इंद्रः इत्यादिति माध्यंदिन इति तस्मिन्सूक्ते प्रथमा॥ इंद्रः इत्यादि इति विश्वामित्रस्तोति
असनिवसुरवरोस्तेत्राअतएव विदद्वसुः॥ वदये द्विस्वमहिमग्रस्यापकिं वसुस्थितौ क्रीशत्रून् सुराच्छिदयमा २०४
नः विशेषेण हिंसन्॥ तथा च यास्कः॥ विदद्वसुर्दयमानो वि शत्रून् निति हिंसाकर्मेति॥ नादृशी इंद्रो दाममंदस्य

॥मरवस्यते नाव ... नियमिबा ... यत्नस्य ... इंद्र कृता ... मानुष ... वित्रतं ... नामुतह्वंधाना॥

१० ॥ तेनेन तम इति दास वा सरस्वमर्कैरर्चनीयः स्वतेजो निरस्त समंतादवद्व इंद्रस्य स्तत्यो अकर्याल
तथा च स्मृतिः॥ तिन्न्मा सुतापदिन्द्र इति॥ किं च ब्रह्मज्जूतः ब्राह्मणस्तोत्रेणाकृष्टः॥ यद्वा ब्राह्मणेन गमस्तह
प्ररितः स्वयाम्बशरीरेण वर्धमानो वर्धमानो सूरिदात्रा दायते त्वयते नं नमश्रीभूशिरइति दात्रमाषम
बज्जविद्धवर्धयत॥ ताहशी इंद्र उदारादस्तीहा वाष्टस्थिमो अष्टणतां सर्वात निष्पयितः॥ शमिति॥ निदि
रचिदारणे॥ किं स्थस्थतेरथ त तमसीमायनशीः कृतइ ज्ञाता रितीत्यं॥ निघातः॥ दासा करणे धातुः॥ निरुक्त
रा॥ विदद्वसुः॥ विदेरन्तर्वित एवचस्य शतरि अदादित्वाच्छपो लुकि सति प्रत्ययस्वरेण शतुरनुदात्तत्वं
कश्री होत्र वंपदस्वरा॥ दयमानः॥ दय दान गतिरक्षणहिंसादानेषु॥ आत्मनेपदी॥ लटः शानच्॥ नलो
मकोप्रायतिषष्ठी प्रतिषेधः॥ वृद्धीनः॥ नृधुवर्धनिकानविरूपा संहितायां मत्वा सत्स्थउ ज्ञा दिवादीर्घ
रिदात्रः॥ दाप्रवृत्ता करणोदात्रीमादिनाष्ट्रन्प्रत्ययः॥ बजन्त्रीहौ पूर्वपद प्रकृति स्वराः॥ अष्टणत्॥ अष्टणा
एन इत्यस्य लङ्छि दाद्वित्वाछः॥ निघातः॥ दासीः रुद्र धमुनि स्वरूपा निस्वरः॥ ॥अथ द्वितीयो मखस्यते
इति॥ हे इंद्र त्वं नव्याम लेउर्वन्नरहं मरवस्य मस्वनीयस्य सुस्सस्य तविषये स्पवलव मूढेनवक्रतं

[illegible]

[illegible] पो अपि ... वो नादेवं सं ... नीमा विमा ... नो हर्व्यं [illegible]

इत्याद्यौ ... दर्शितापाय त्रिहायाप इत्यत्र श्रुतो मह्श्चे विमस्य प्रत्ययः ॥ [illegible]

ति मस्व ॥ स्वांत स्या सा तरि सा ता दा अर्थ्य यद्यपि मकारांतादस्येति तथापि वचमसा म ... [illegible]

स्या सवृत्तं पिच्च प्रत्यय ॥ चित्स्वरः ॥ जरति । ऊतिभ्रतोमा दिनोक्ति ... सर्वो ... इयमी ॥ असि हा सादि ॥ अ

पिपर्त्या श्वेति अस्या सस्य त्वं ॥ अस्या सस्य तीय उः आदेशः ॥ पादादित्वान्न निघातः ॥ असा स्तु स्वरः ॥ त्वप्ता त्वम्

ने अलकार इत्यस्यात रिरूपे सार्वधातुक स्वर धातुके स्वरः ॥ असि ॥ अस्ते लोटि रूपं ॥ निघातः ॥ मा

नुषीणां । मनोर्जाता वितियत्प्रत्युगागमः ॥ टिड्ढाणञिति ङीप् ॥ निस्वरः ॥ देवीनां देवा यमजा वित्य प्रश्न

पि हर्वर्य त्तडीप् ॥ निस्वरः ॥ हर्वयोः ॥ मा प्राप्णे इत्यस्मात् दातो मनिन् ... निपूर्व निपातस्य तिवनि ... इत्य

दस्वरः ॥ ... नीति ॥ शाद्वनीतिः नयन नीतिः कर्मशाद्व ... नीतिः कर्मण्यस्य सतथा ... ५५

सहंतो वृत्रमसुरं अहणोत् बलेना रुंध ... तथा वपणीति ॥ युद्धे परवृत्रहाशणा निवारकं कमिंद्रः मायि

नो द्वितीयार्थे षष्ठी मायिनो असुरान् मायाभिनाताप्रवर्षेण वधीत् ... शाधक शत्रुवधं कामयमानं इंद्रं वेने उ

गूढ्वारिणमसुरं व्यसं विगता संयथा स्तवति तथा अहन् अजघा ... अथ तस्मिन् रात्रि चार गवाम पद्दर्तरि

हतसति रम्याणा रमणे स्त्रीलिंः स हक्रीडारामः तमहंतीति रात्र्यः ॥ तासां रात्रीणां मेतः स्थिता नागोअचिर ह् णानेसुरां

णो वृश्क टाअक रातरात्रीणा मसुराक्रान्तः ... ते त्रिशंकोअहा दिवानामासीन्नात्रिरसुरा या दिवानो विश

मासीत्तेन सह रात्रि त्रा विशत्रिति ॥ यदि वादारा रा म्यास्तेषा वा वाधनाशनं ॥ अहणो हा हन्न वरण इत्यस्य ल

ङि रूपं ॥ निघातः ॥ शाद्वनीतिः शाद्वति रुस्वहाथ्यं ॥ अस्मिन कर्मणि वयाब ऊंत्रो हि पूर्वपदे स्वरः ॥ अमिना

ता मिन्न हिंसायां मिनस्य लङि मा नाति निगम इति क स्वाः ॥ निघातः ॥ अहन् ॥ हंतेर्लङि रूपं ॥ उशधक ॥ व

संकोचे टश्चोदराहिवा रूपं सिद्धिः ॥ आवि ॥ स्वराहि धातोदासाच्च नय गितचा दातादो नाधेनाः ॥ बटयानो धेट

इोवतिन प्रत्ययः ॥ इकाराभावो ॥ तादृशः ॥ गुणः ॥ धयं तिता मिति धेनवाक्याधेना जिगाती अत्र प्रत्यय स्वरेण ता दा

अत्र महायना ... त्रेयो अहणो ताह्र विहिंसा करणं याः ॥ निघातः ॥ रामाणां रमुक्रीडायां ॥ रामश्च ...

घ ... सिव्वति ... प्रत्ययः समासस्वरः ॥ यद्वा रामरेतणी तस्याथहिम्नो दयात्पत्तियक प्रत्ययः परम ...

व

१०॥ इंद्रो अस्माँ अरदद्वज्रबाहुरपाहन्वृत्रं परिधिं नदीनां। देवः सविता सुदिना नो अपो अभ्य्रं आ वाहसुः सुनोतम्। द्वौ वा इंद्रस्य अन्धसो अस्मिन्नाश्रयो वृत्रहत्ये। विशना अर्कपानी॥३॥
मनस्ताश्चरितं वाच्यं स्तुतिलक्षणमभूत्ताया न्नार्थं त्रयम्भि प्रकर्षेणो द्वारयामि मानुषीणाँ जितीनां मनोजीता
नां मानुष्याणां उतापि चादेवीनां देवसंबंधिनीनां विशां प्रजानां इर्दयादौ श्रायन्नोगतावमसि। मरवस्य म
हः प्रजायां मा इहीलापश्च तिहलोप इत्यनुवृत्तौ महस्यैतिमखत्रत्ययः। हलोपश्च। मह्यातइज्यतसाविरि
ति मखः। खंतस्यासातरि त्यातादाशच्चो यद्यपि मकारांतादर्शवति तथापि वचनसामर्थ्यात्भवति तिविष
स्य। सवृतिच्चिपच्चप्रत्ययः। चित्स्वरः। जरति। ऊतिश्चतो मादिनाकि नउदात्तवाइयम्भि। श्री इहाता दि। अति
पिपर्त्या श्चेतिश्रस्यासस्यत्वं। अत्यासस्यप्रतीयउ आदेशः। पादादित्वान्ननिघातः। श्रस्यस्वस्वरः। रूपन्नारूप
नेश्रलकार इत्यस्य श्चातरिरूपो शाउदे सार्वधातुकस्वरश्च उकेस्वरः। श्रमि। श्रस्तेर्लोटिरूपं। निघातः। मा
नुषीणां। मनोजीता विस्यन्नात्युगागमः। ट्रिट्टाणनिति डीप्। चित्स्वरः। देवीनां। देवा घमजा वितप्रश्नश्रत्रा
पि दत्तवंचदडीप्। चित्स्वरः। इर्दयांवा। मा श्रापण इत्यस्मादातो मनिन्नक्वनिपूर्वनिपश्चेतिवनिप्। कृदुत्तप
दस्वरः॥ श्रथ तृतीया। इंद्रोदृत्रमितिः। शार्द्दनीतिः। नयननीतिः। कर्मश्चार्ददबृच्छंनीतिः। कर्मयुस्पसतथोकृ
सइंद्रो वृत्रमसुरं श्रद्द्धणोत् बलेनारुधत्। तथा वर्पणीतिः। युद्धे परत्रहारणा निवारकं कमीइदमाये १५५
नोऽद्धितीयार्थे षष्ठी मायिनो सुरान्नाभि नानात्रवर्षेण वधीत् उशधकः शत्रुवधं कामयमानइंद्रः वनेष
गूढवारिणमसुरं वंसं विगतासंयथा भवतितथा अहन्जघान। अथ तस्मिन्नरात्रिचारगवामपहर्त्तारि
हतसतिरम्याणां रमणे स्त्रीणिः सहस्रं उरामः तमहतीति रात्रय ता सारात्रीणां मंतः स्थिता नागीश्चविर ह
णो इत्थकचाश्चकारात रात्रीणामसुराक्ताताहेते त्रिरीकुंश्च हादवानामासीनात्रिरसुरायाहृदवानी चिन्नाघ पणोनेसुराः
मासी तेन सहरात्रि त्रावित्रि त्रितिः। यदिवादारा रामयास्लेषा वाचाधनाइति। श्रहणे तोक्ष्ण वरण इत्यस्यल
डि रूपं निघातः। शार्द्दनीतिः। शार्द्दतिरुग्धशार्थः। श्रस्मिनकर्मणिधत्ता बऊत्रा हो इर्दपदेस्वरः। श्रमिना
तामिश्र हिंसायां मिनस्यलडिमीनातिनिगम इति ह्रस्वः। निघातः। श्रहन्। हंतेर्लडि रूपं उशधुक्। व
शकांतौ। इष्टादराद्वित्वात्रूपसिद्धिः। श्रावि। स्वरादिश्चतादृन्नावनयगितश्चोदातोदान्तः। धेना। धेटपाने। धेव
इंचतिनप्रत्ययः। इकाराश्वो ताद्दशः। गुणः। धयंतिता मितिधेर्नवाक। धेना जिगाति। मत्र प्रत्ययस्वरेण तादा
श्रत्रमत्ययनीकदाशेवा श्र हणे। ताः हिंसाकरणयाः। निघातः। रामाणां। रमु क्रीडायां। राममर्हत्या
घञिंदसि चेति घ प्रत्ययः। तस्य स्वरः। यद्वा रामरेतणी तस्याथादिश्चादयश्च लियक्प्रत्ययः। ब्रमयति स्तुता नि
घ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥इन्द्र स्वर्षा जनयन्नहानि जिगायोशिग्भिः पृतना अभिष्टिः प्रारोचयन्मनवे केतुमह्नामविन्दज्ज्योतिर्बृहते रणाय ॥४॥

१ ॥इन्द्रः स्वर्षा जनयन्नहानि जिगायोशिग्भिः

नक्तंचारी त्वक्परमृत्यतीतराणि इतिया स्कः॥ वर्ष त्वप्रत्ययः॥ ॥अथ चतुर्थी॥ इन्द्रः स्वर्षा इति॥ स्वर्षाः स्वर्गस्य

दाता इन्द्रो ह्वानि स्वात्मतेजोभिर्जनयन्नुत्पादयन्नुशिग्भिः सुखं कामयमानैरंगिरोभिस्सह पृतनाः परकीयाः सेनाः अभि

ष्टिरभिगन्ता युद्धं संजिगाय॥ शत्रून्जेषीत्॥ शत्रुवधेन वरं मनवे मनुष्याय कर्मकर्त्रे यजमानाय तथा

अह्नां केतुं ज्ञापकं सूर्यं प्रारोचयत्॥ तेन च तमोरूपासुरवधस्य कर्षणादीपयत्॥ ततो बृहते महते रणाय युद्ध

ध्वप्रकाशनाय ज्योतिः प्रकाशमविन्दत्॥ अलभत॥ स्वर्षाः॥ एवं दानेष्विति शब्द स्वर्षाः॥ ततो अन्नं ॥ सनोतेः

तरनिति षत्वं॥ अहरादीनां पत्यादिषूपसंख्यानमिति विसर्जनीयस्य रुत्वं॥ जिगाय॥ जि जये॥ लिटि सन्लि

टोर्जेरिति अभ्यासात्परस्य कवर्गादेशः॥ पृतनाः पृतेषु अयाम॥ कृष्टस्य॥ किमिति नन्तप्रत्ययः॥ व्याधारादित्ये

ना॥ सनोतेर्विन्दादेशः॥ अभिष्टिः॥ अभिगन्ता॥ इषु गतौ॥ मन्त्रे द्विषत्या दिना क्तिनुदात्तः॥ उत्सादि इति तिप्रत्यय

स्यादिनेट्प्रतिषेधः॥ एमन्नादिषु पररूपं वक्तव्यं॥ कृदुत्तरपदस्वरः॥ प्रारोचयत्॥ रुच दीप्तौ॥ अस्य लङि शिस्यादीनामिति

लुङ्पादादिलिदादेशनिघाततारणाय॥ क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति संप्रदानसंज्ञा॥ रणतिः शब्दार्थः॥ वशिरण्योरुपसंख्यानं॥ २७८

मित्यप्प्रत्ययः॥ रणति शब्दं करोतीति परस्परं योद्धारा अत्रेति रणः संग्रामः॥ प्रत्ययपित्वात्सुदात्तत्वे धातुस्वरः॥ ॥अथ पं

१ ॥इन्द्र ... तुजर ... द्धानान ... अप्सा ... क्षेमेव ... धन्य

चमी॥ इन्द्रस्तुज इति॥ सता हंशाम इन्द्रस्तुजो बाधिकाम् बर्हणा युद्धोद्योगेन वर्धमानाः परकीयाः सेनाः प्रविवेश॥ तथा द्यावादि

वेशप्रकाशैलक्ष्याविशत्॥ किं कुर्वन्॥ उरूणि बहूनि सुकृत्यानि कारिणां यो गव्यानि धनानि दधानः॥ प्रयच्छ

न्नाविवेश॥ स इन्द्राजरित्रे स्तोत्रे इमा दृश्यमानाधियः उषसो धायं तास्मं सुखा इति ता धियो ददात्॥ अश्वा

पयत्॥ अथ सा सुषमा इमं प्रतिरत्॥ स्वतेजसा प्रकर्षेण वर्धयति॥ धीशब्दसाधुः पूर्वमंत्रवत्॥ शुक्र

वर्णमुद्रानायसानुधियामिति॥ तुजः॥ तुजि हिंसायां॥ क्विप्॥ धातुस्वरः॥ बर्हणा॥ बृहि वृद्धौ॥ अस्माद्युच्छन्दसीति

कर्तरि युच्॥ प्रत्ययस्योदात्तत्वं॥ विवेश॥ विशप्रवेशने॥ लिटि रूपं निघातः॥ यद्वा तदुदात्तः॥ तत्र उदात्त मिति प्रत्ययः॥

तस्य स्वरः॥ दधानः॥ दधातेः शानचि रूपं॥ अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं॥ ननयाः॥ ननेरेव साध्वनिङ् तस्थौ॥ तत्र साधुरिति य

तायतानावहत्याद्युदात्तत्वं॥ अचेतयत्॥ चिती संज्ञाने॥ इत्यस्यैतस्य लङि रूपं॥ अडागमस्वरः॥ धियः॥ ध्यै चिन्तायां॥

अन्येभ्योपि दृश्यत इति क्विप्॥ दृशिग्रहणात्संप्रसारणं॥ धातुस्वरः॥ इमाः॥ इदमोमिति दकारस्य मकारः॥ एकादेशः स्वर

प्रतिरत्॥ अतर्त्यतिर्लङि तिपि न॥ निघातः॥ आसोरिदमो वा॥ त्यादेशः॥ शितिअश्वा दशानुदात्तः॥ प्रत्ययः॥ सुपां सुलुगिति

अतः॥ सैवानुदात्ता॥ इति तृतीयस्य द्वितीयपंचदशो वर्गः॥ ॥अथ तस्मिन्सुक्ते षष्ठी॥ महो महानि॥ महो मह

ता। अस्येता इत्था सा मर्त्यस्य इन्द्रस्य महानि मंहनीयानि निउरूणि स्तुवन्ति निकर्मघवन्निहननादीनि कर्माणि य
नयंति स्तुवंति। इन्द्रस्य कर्मस्तु शता। उरूणी। व्यतत्पदकं देवकं अत्रार्थे नेदासदकालो नो अज्यमेत। ता इत्था इन्द्र
इजनेन वज्रेति शत्रावानानति इजनेबलं तनबले नइजि नाऽपापरूपान् सुराननसपिपेष समघक्रन्नस्मै चा
कारः। नया। निरुक्तो जाः। अभिस्तुतिः। शत्रुविषयाभिन्नवाः। तत्रुंजो बलमस्यापि अभिरूपानाः। शत्रूणां परा
नावसमर्थ्याः। ता इत्था इन्द्रो दधे स्तुपह्मयि इन स्तुरा सम्यायातिः कपटे सपिपेषः। पनयंति पनतिः स्तुत्यर्थस्य।
गुणवृद्धिपविच्छिपणिपनिभ्य इत्यायप्रत्ययः। कस्वश्लोदसः। निपातः। इजाननः। इजीवजाना। इजो। किं विति इन
कप्रत्ययः। वृजिनं पापं अद्यतः। अग्नौ दिव्यादश्चा एकादश्चाः। स्वरः। पिपेष इष्टि इष्टसंनुरुषेन इत्तस्य लोपिणि सिरूपानि
धातः। अभिरूपो जाः। स्तुतिर्नवने नाक्रिन्ना तादोच नितो। फसे प्रकृतिस्वरत्वं। अभिरूपा। तो। उजोय स्यतिसप्त
क्षपमानस्त्वंपदस्य बजोव्रीहिरिति समासः। बकृव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। ॥अथ सप्तमी॥ युधं इरति
सत्पतिः सतां देवानां पतिः चर्षणिप्राः चर्षणीनाम मनुष्याणां अपोह्यत फलप्रदानेन कामपूरकः। स इन्द्रः मनाम २०१
हता सुधायुद्धेन वरिवः स्वर्श इष्यति अर्थिनिरिति वरिवोधनं ता इत्था धानेयुद्धिनलब्धादावस्यो देवनशीलस्य।

स्तोऽहस्य। सुकारहत्नवान्। विप्रामेधाविनः कवयस्ताता रोविवस्वतः। विशेषेण निहोत्रादिकं कर्मार्थं वसतो
यजमानस्य सदान गृहे अस्य इन्द्रस्य तानि इन्द्रेन नबूरू मदाना निकर्माणि गृणंति स्तुवंति। युधा युधसंप्र
हारेणा वसंपदादिलक्षणः। क्षिशसाव का चइति विभक्तेरुदात्तता। वरिवः। इन्द्र चरण इस्य सायङ्कुकि कृतस्व
स्यास स्य रिगागमः। तद्धितादस्तु शेषा ब्रा कुलकादि लोपः। निस्वरः। चकारः कारो नलोदिरूपा निपातः। सत्पतिः
अस्ते ज्ञातरिरूपं महितिपूमा विवर्यदिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। चर्षणि प्राः। प्रापूरणे। विचाविवस्वतः। विप्
वाहसनिवास इत्यतसी अंपदादिलक्षणेनाव क्विपतदस्यास्य मिनिति मतुशमाउपधाया इति तस्य वत्व
प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः। गृणति गृशब्दे इत्यस्माल्लटिरूपं निपातः। ॥ सत्रासाहमितीं धीरणी
सोधियास्तुत्या रमयन्तस्तोतारः सत्रासाहं महता इन्द्रादरितिं सवितारं अत एव वरेण्यं सर्वैर्वरणीयं सहोदाऽह्न
लस्यार्थिनां बलप्रदं दयशीलात् अपः स्वश्चतो कच सस्वं सम्पूजमानं मिन्द्र अनुमदंति अष्यति हर्षमनुस्व्य
ऋष्यतीत्यर्थः। य इन्द्रः पृथिवीं उतापि च द्यां द्युलोकं मिमामिममंतरिक्षलोकं चितास्त्वो शोकान् ससाना तत्र लो
काना भिलादादो। तमनुदात सत्रयः। सत्रासाहा षहमर्षणे। छंदसि सह इति एखिः। णिचाउपधा इद्धिः समवा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

सोषणसंपन्नो वितस्यकसोऽडन्तावेनकारलोपे रूपं श्रयय॥ स्वरः समाना षणदानरसस्यालिटिरूपं निस्व
रामदंति। मदिस्तुताशिषित्सस्य वियाय्यनुपरस्मैपदं। निघातः। धीरणासः। रणतीतिरणवाकधियास्तुतारणा
थेषांतधीरणा॥ स्तुजोज्ञोहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरः समानानामिति। पूर्वमंत्रप्रकृतिपादितः संइन्द्रश्रुतानवा
त्रसमानेयुद्धार्थमरुध्यादिदो उतापिच सूर्यंजग यकाशकं आदित्यं समानाराणि नाम्यवहारनिर्विश्य
ह्रीरादिहारणपस्तुज्यत पुरुत्तोज्ञाः ह्रीरादिरूपवज्जवि
तस्योद्धदो। तथापुरुत्तोजसं पुरुत्तिः सार्वजनेः हिरण्ययं स्तवर्णमयं तोगधनं तुज्यात तस्मिन्निति सोम
धाम्नोपतं गामभिहोत्रादिसिद्ध्यर्थं समानतस्योददो। हिरण्ययं। हव्या आर्यमुत्तमं वर्णं त्रिवर्णिकं श्रावत्त
गृहं वा समानं श्रर्थि त्वाददो। नाता दस्तु नबाधकानसुराणां हव्यं। बहुदाने इत्यस्य लिटिरूपं निस्वरः। हिरण्ययहि
यथाकमविघ्नो नसवे दत्तथापापं लयत्समानं। बहुदाने इत्यस्य लिटिरूपं। हिरण्यया निष्ठेदसी
रणश्रा इत्यधिकारार्थमियदैतथो रितिविहितसाच्छेदसि विषायकृसवास्त्वावास्त्वमाध्वीहिरण्यया निष्ठेदसी
रणश्रा श्चाधिकारार्थमियदेतथोरिति विहितसाच्छेदसि। आदयश्चेति निपातितः॥ प्रसमस्वरः॥ २०८
तिनिपातनान्मयरो मकारलोपः॥ प्रत्ययस्वरः॥ हव्या हंतक्रोर्थस्या आदयश्चेति निपातितः॥ तादृशोऽइंद्रतुविषधीः पक्षपत्तसंयुक्ताः स्तृणायु
श्रावत्तां श्रयात लिङिरूपं॥ ॥अथ दशमीं इंद्रतुविषधीरिति॥ तादृशो इंद्रतुविधीः पक्षपत्तसंयुक्ताः स्तृणाय

ल्मादिकाश्रसनोत्साणि नाम्युपलो गार्थंप्रादात्। तथा हानिदिवसा श्रश्रासुः परिकृश्चर्थंप्रायद्धत्। किंचवन
स्पतीनयज्ञार्थं स्वदिरपलाशादिलक्षणं च धान्सानानां तथा श्रुतरिक्षं संचरार्थं प्रादात्। तथा बलोसंत्रि
यातानेनाकासमितिकृतो मघातमेघं बिभेदउदकप्रेरणार्थमभिदत्। विवाचो विरुद्धवाचः प्रतिकू
लानसुरान्नुनुदेश्राणिनोरक्षार्थं ताननबाधश्रयानंतरमस्मिन्नो कुतुः कमंत्रश्रस्मिञ्ञस्मिन्त्सुरवे
नयुद्धार्थं कर्मैषांतश्रस्मिन्क्रतावाबुलीयासः शत्रवस्तेषां मप्दिमिता उपशमयिताभवत एवं हितकरण
हितपरिहारास्मो सर्वाः प्रजाः पालयति स्मेति सावः। श्रसनोतापदानइत्यस्य लङिरूपं। वनस्पतीन्पारस्क
रप्रभृतिचात् सुडागमः। वनशब्दान्तं षिपयसोपाद्धदाद्यः। पतिशाद्दः। प्रत्ययस्वरेणाद्धदाद्यः। उत्तेवनस्पती
डिष्णुयुगपद्धित्त्वात् पदप्रकृतिस्वरश्च। बिभेदाभिदिर्विदारणेइत्यस्यलिटिरूपं। निस्वरः। नुनुदनुदप्रे
रणइत्यस्यलिटिरूपं। वाक्येतेदाद निघातः। प्रत्ययस्वरः। दमिता। दमुउपशमइत्यस्य श्रयिरूपं। निस्वरः। श्र
स्मिन्क्रतौ नाबहुर्गो हो इरपदस्वरः॥ ॥अथैकादशी॥ शुनं हुवेमेति। एषाकृकुष्ट्व मिवमाख्याता॥ इं
द्रोबहुगो इति धाहरीश्चरपस्तरा॥ ॥तिधाहरीइत्यकादशर्चपष्ठस्तका। विश्वामित्र ऋष्युत्तमिन्द्रतिधाहरीत्य
तिष्टुतीयस्य हितीयषोडशोवर्गः॥ ॥तिधाहरीइत्यकादशर्चं षष्ठं सूक्तं। विश्वामित्रं त्रिष्टुप् इन्द्र तिधाहरीत्य

शुक्रमणिका। अग्निष्टुति मरुत्वतीयशस्त्रे निविद्धानं सूक्तं। सूत्रितं च। तिष्ठा हरी यो न्वात एवेति माध्यंदिने सं
वन इति रंगाभ्यो। कुत्सायनाख्ये काश्यपेन मरुत्वतीयनिविद्धानं। सूत्रितं च। तिष्ठा हरी तमुक्तहीति माध्यंदि
न इति संमूढ दशरात्रे तृतीयेऽहनि मरुत्वतीयशस्त्रे एतत्सूक्तं। सूत्रितं च। तिष्ठा हरी प्र म इति दिने स्मा उ
वेति मरुत्वतीयमिति। अतिरात्रे तृतीयपर्याये होतुः शस्त्रे परिहितस्यात्यातिष्ठा हरीत्येषा शस्या। या ज्या
सूत्रितं च। विश्वजितः। तिष्ठा हरी रथ आ युज्यमानेत्यिया एति। अस्मिन्सूक्ते प्रथमा। तिष्ठा हरीति। विश्वामि
त्रस्यैति। हे इंद्र रथे स्यंदने युज्यमानो संयुज्यमानौ हरी अश्वौ अत्रिलेदपि कंचित्कालमातिष्ठत तत्र दृष्ट
तः। वायुनेति। यथा वायू रथे नियुज्यमानौ नियुतौ वश्वा अपि तद्वत्कंचित्कालं तिष्ठति तद्वत्। अथ अथा
स्तूदयः स्वंनो स्मान न छांत्सिलक्षयाहिशीघ्रं मागच्छ। आगत्य च अस्मे अस्मानिरिंद्र सृष्टे उज्ञात स्त्रे अंधः सोमम
स्तूण मन्न। वपिबासि पिबसि हादश्यावायेसोमः वयं तत्तवमदाय हर्षाय स्वाहाकृतमिमं सोमं रश्मिमदद्दामा अ
त्रयो हिवायुर्नानियुतानो अर्धस्वरथेनायाहीसर्वम्।। आ पश्चितिप्प स्त्यायि भिन्न गावश्योत्तर रथे पदको
लेनो सुज्याता तिष्ठ स्थातलोटि रूपं। तिष्ठादेशश्या घ्रादात्रः। या हिणयातेलोटिरूपं। हे डिंच्या रंता दामः। वा १७९

युवागतिगंधनयोरित्यस्मात्कृत्यापेक्षा दिमागणए। आतोयुक। प्रत्ययस्वरः। पिबासि। पातेर्लेट्याडागमः।।
आगमस्यानुदात्तत्वाद्धातुस्वरः। अंधः। अदेनसुण। आदेर्नुपधाश्चेति अस्तु नकुमागमो धकारश्चांतादेशः।।
अद्यात प्राणिनिस्वच्छास्वयमत्तीति तथा च श्रुतिः। अद्यातेनिघत्रतानि तस्मादन्नं तदुच्यत इति। निस्वरः। अ
स्मे सुपां सुलुगिति तृतीयायाः शेआदेशः। ररिम। राते लिटि रूपं। वाक्यस्ते दादनिघातः। प्रत्ययस्वरः।। अ
यद्वितीया। उपा जिरती। हे इंद्र उरुकृताय उरुकृतिर्बुद्धि त्रियजमाने यज्ञोयमाकृतायतुभ्यं अजिराशी प्र
गमनशीलो सप्त सर्पणशीलो हरी हरिनामकावश्वो रथधुर्युग प्रांतयुनपायुन अहंत था योजयामि
इंद्र वेदसरथाय यथा गच्छेन तयेति शेषः। विश्वतश्चित सर्वतः संस्तृतं अभियुज्य हि सविता स्तोमेरित्यादिय शो
संस्तारः संश्रम्भि मयं इति इंद्र्व्या सुपावहातोनावश्वो सम्यग्वहतो। ध्वा हिसोर्थः। किंशेरादेशोप
इति विकार लोपः। वहि पक्षायाम्। इति दीर्घः। साविकाच इति विसर्गेरुदात्तत्वेतो। युनज्मि युजिरयोग रुधादि
लटि रूपं। निघातः। इंद्र ह्रु गतावित्यस्यच्छांदसं लोडि रूपं। प्रत्ययेनोतादाशब्दं। वहतः। वहे लटि बाडागमस्व
पं।। ।।अथ तृतीया। अपानयस्वेति। हे वत्स कामानांवर्षक स्वत्तावञ्जन्नवत्। हे इंद्र इति षणो मघनस मर्घ्यी

व्यातापके स्यः।। अत्तुस्योरहलोका वा या त्तुपो नयस्वत्तुस्म समीपं प्रापय।। उत्तापि च वं इमे नं यजमानं मवपालय
शोणा शोणवर्णा तावश्वौ इहा स्मिन् दवयज्ञ न विमुच विमुचा विमुक्तौ तावश्वौ यसेतां।। यसुअद नइत्त
स्यलोद्यातामितिरूपं।। विद्य संस ह्वयुतां।। वं उसद शीरेकरूपा नधना स्वष्टयवानदिवदिव प्रतिदिवसं
अविसद्यानयस्वा।। नयातलोटिरूपं।। त उष्णा पारद्वाणा।। आतानुपसर्गेकिः।। सुपांसुलुगितिडादेशः।। इस्सुसो
सामर्थ्ये इतिसंहितायां विसर्जनीयस्य षत्वं।। कृउत्तरपदप्रकृतिस्वरः।। अवा अवातलोटि रूपं।। स्वधाव।। म
तुवसो रितिनकारस्य रुत्वं।। निघातः।। यसेतां।। यसुअदनइत्यस्य लोड्यातामितिरूपं।। पादादित्वादनिघातः।।
आतामोलसार्वधातुकस्वरधातुस्वरः।। मुच मुचातः।। आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः।। सहश्रीः।।
समानस्य छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केषु इति समानस्य सभावः।। समानया त्योश्चेतिकप्रत्ययः।। समानस्य छन्दसीत्यवधिति
तावः।। रिद्धाण इत्यादिनाडीस्तस्यापि दस्तुदानवेधातुस्वरः।। अधिश्रदत्तव्याण इत्यस्य लोटिअदादि
वाहुलकं जुहोत्यादिरितिश्लुदेशः।। निघातः।। तुवी अधारणपोषणयोः। श्रीकृच्चतिस्यानइतिप्रत्ययः।। प्रत ११५
यस्वरः।। चतुर्थ्यिके हनिमाधंदिने सवने ब्राह्मणच्छंसिशस्त्रे ब्राह्मणात् इत्यारं सणीयास्त्रित्तं चाब्राह्मणात् ब्रह्म

मवास्वावास्वमांधीहिरण्यया। निछंदसीतिनिपातनान्मयटो मकारलोपाद्यितिवाहिरण्या त्रीतिङीवाप्र
त्ययस्वरः।। अमतिं अमगत्यादिषु।। आमरतिरित्यतिप्रत्ययः।। प्रत्ययस्वरः।। अशिश्रेत्। श्रयतलोडिबकुलेकं
दसीतिशपः श्लुः।। यद्वृत्तायोगादनिघातः।। स्वबृहती।। सुपांसुलुगितितृतीयायाः सवर्णदीर्घः।। मिश्र मिश्रे।। इविमाशि
त्रीणनयोरित्यस्मात्कर्मण्यण्। इदिवान् बुमलतस्युरूपेकृति बकुलमितिद्वितीयाया अलुक्।। कृउत्तरपदस्वरः।
योषायोषां तमिश्रो त्रायकमिणः। हन्तवदिहनिकेमिशपित्सुमुच्चिनः सहतिसप्रत्ययः।। यामादित्वाद्दाधकदानं।। जनि
मानिजनी प्रादुर्भावे। कृजनिस्यामिनविति इनत्प्रत्ययः। लतकाले नित्वादाधकदानं।। वत्रो।। वृञ्च्वरणइत्यस्य व
दिरूपं।। ।।अथ नवमी।। युवं प्रत्नइति।। हे इंद्रावरुणौ युवं युवांप्रत्नस्य स्तोतुर्महे स्तांहे शश्रेयः साधयः।। साधयथा
कीदृशं तदित्यत आह। यद्विवा स्वस्तिः यद्दिदं दवसंवं श्रेयः स्वाराज्य लक्षणं किंचयुवं।। नास्मात्परिपुरितःस्या
तं रहाकोसावतांविश्वसार्दमायिनो दवा गोपाजिकस्य गास्त्री जिक्रामाविसीततेताहशीवाग्यस्यसतथोक्तः। तस्
षः।। स्थिरतरस्यं जस्यतत्विरूपाः। नानाविधानि दृश्यहनना दीनि कृतानिकर्माणि यज्ञपतिः एवमिन्द्रस्य विश्वरूपत्वमु
क्तं।। युष्मच्छंदस्यदिवचनेयुवा वा वो द्विवचमइतियुवादेशः।। इउप्रमायारमितिरूपोमादेशः।। साधयः।। साधसंसिद्धा

वित्पस्य एपेतस्य लटि रूपं। ब्रजं ऊदमन्यत्र पीतिऐ द्दिकः। निघातः। दैवी। देवायुत्रा। वितस्तू प्रत्ययः। निस्वरः। स्यातं
अस्तेर्लटि रूपं। गोपा ऊकस्य। गुपू रक्षण इत्यस्माय प्रत्यया तस्य क्विपि आतो लोपयलोपाभ्यां कृतयो रूपं। गोपा
इति बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः। तस्थुषः। ष्ठा गतिनिवृत्तौ। वित्पस्य क्वसोवस्वेकाजाद्घसामिति इडागमस्य टःसे प्रसा
रणं संप्रसारणं। अयं च बलीय इति संप्रसारणस्य बलीयस्त्वान्निरतिर्वासाः संप्रसारणं। प्रत्ययस्वरः। पश्यति
इत्यपि द्विशिरप्रेह्मण निघातः। ॥ अथ दशमी। शुनं हुवेमेति॥ इति तृतीयस्य द्वितीये चतुर्विंशो वर्गः॥ ॥ तृती
यमंडले तृतीयानुवाकः। ॥ अथ चतुर्थेनुवाके पंचदश सूक्तानि। तत्र इंद्रं मतिरिति नवर्चं प्रथमं सूक्तं वि
श्वामित्रं त्रिष्टुभमिंद्रं मतिश्चेत्युक्तं। सूक्तविनियोगो लैंगिकः। गतत्वात्। तत्र प्रथमा। इंद्रं मतिरि
ति। विश्वामित्रः स्तोता हे इंद्र। हृदयात् वच्यमानो वच्यमाना स्तोमतष्टा स्तोमकारिभिः कृता मतिः स्तुतिः पतिं स
र्वस्य जगतः स्वामिनं त्वा अच्छ अभिलक्ष्य जिगाति संमंता ऊर्ध्वं द्वाभ्यां मदीया स्तुतिः जागृविः स्तुतस्य तव जागर
णं कुर्वाणा विदथेषु यज्ञेषु शस्यमाना वाता। हे इंद्र तत् वद्दयेन स्तोत्रं मत्त्यो जायते तत् इति जानीहि तस्येति द्वितीयार्थे १२३
षष्ठी। मतिः मंत्रेण हेया दिनो। क्विपि वानाः। ऋदाः ऋदय शाष्टस्य पदस्नो। मासि तादिनीरुदाद्दिशः। ऊर्ध्वमिति

विसृजो रूढावद्वाः। अथ मानाः। वच परिभाषण इत्यस्य कर्मणि यक्। संप्रसारणाभावश्छांदसः। प्रत्ययस्वरः। स्तोमतष्टा।
तक्ष तक्षू तनूकरणे कर्मणि निष्ठा। तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। गातिर्गो स्तुतो छंदसीति जुहोत्यादिवज्ञेछंद
सीत्यस्यासावद्यो निघातः। जायते। जनी प्रादुर्भावे इत्यस्य लटि रूपं। यद्वृत्तयोगादनिघातः। विद्धि। विद ज्ञाने इत्य
स्य लोटि हेरुगढ्यो। हुझल्भ्यो हेर्धिरिति धित्वं। दशः। वाक्यभेदादनिघातः। ॥ अथ द्वितीया। दिवश्चित्। द्योतमानात्सूर्यादपि
पूर्वा प्राचीना उषःकालसंबंधिनी आजायमाना स्तुतिलक्षणा वाक्। विजागृविः। सेयं वाक् विदथे यज्ञे शस्यमा
ना जागृविः स्तुतस्य तव जागरणं कुर्वाणा भद्रा कल्याणा निश्चर्जुनानि शुक्ले वसाना निवस्त्राणि योषतया। सनजाः सनितवसा
ना असे अस्माकं पित्र्या पितृक्रमागता। अत एव सनजा पुरातनी सती धीः स्तवं स्तुतिर्भवति। दिवः। दिवः किं शाङ्गउ
रमितिविभक्तेरुदात्तत्वं। अर्जुना। अर्जेर्णिलुकच्चेत्युनन्प्रत्ययः। निस्वरः। सनजाः। जनेरन्येष्वपि दृश्यत इति डः प्रत्ययस्व
रः। पित्र्या। पितृशब्दात् तत आगत इत्यर्थे पितुर्यदिति यत्प्रत्ययः। रीङृत इति रीङादेशः। यस्येति लोपः। यतोऽनाव इत्याद्यु
दात्तत्वं॥ ॥ अथ तृतीया। यमा चिदत्रेति। नृसंगाउषःकाले प्रशंसति। यमस्य यमो यमलो सन इति यमसूरुषा इति
मानिनी देवता सा यमा यमलावश्विनौ उषःकालेऽसूत। अश्विनौ स्तुतेश्वरस्य समानवाक्यानावश्विनौ स्तोतुं मम जि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

कायाअथेयंपतच्चंचलमास्याधितिषतिखस्वतमोहनातमसोहंतारोतःशुषः।तपत्यस्मिन्नस्त्यीतितच्छर्दिसस्व
स्वभुजेस्सातएताएतावांगातोमिथुनापरस्परसंगतोतावस्थिनोजातउत्पन्नावश्चेषिप्तिउपांतनिधीयंतेइतिवश्चेषि
उषःकालेक्रियमाणान्निश्चस्त्रादीनिकर्माणिसचातसंगच्छतःपत्तदापत्रगतोइशउदीसावधीसुकस्वरश्चस्व
रः।अस्थावाधागतिनिश्चन्तो।सुडिःस्वपोशियागा।दनिघातः।वश्चेषोडवपबीजसंतान।अतिष्ठवपियजिध
नितपित्वा।निदिक्षसिप्रत्ययः।निश्चक्षकाद्यदाछदी।सचातापचसमवायइत्यस्यलटिरूपंतश्चेषितपसंतापे
अत्रिदृवपासादिनाउसि।बुध्नेवधबंधनेबंधेबधिबुधीत्यतिसनकप्रत्ययः।बधिबुधीएतावादेशौधातो।अत्र
यस्वरःएता।इणगतावित्यस्यकर्मणिनिष्ठा।गतिनरन्तरइतिगतःस्वरः। ।अथचतुर्थी।नाकिरषामितिहेइं
द्रसत्रप्रहन्नानामस्माकंपितरोंगिरसःगोत्रपणिभिरपहृतागावोधाः।याभाराववंतीति।तषामेषामन्वेषि।नि
हिताइषकोनकिः।नकश्चिदृस्त्रिकृतइत्यतआह।माहिनावान्महिमोपेतोदंसनावान्शत्रुहननादिकर्मवा
निद्रःएषामंगिरसांदृहितानिसृष्टानिगोत्राणिगवांदृदाःनिगुप्तसज्ञातस्यगिरास्योददो।निहितानिदृढा
आमितस्यद्वदिरूपं।मन्त्रेषिवस्थादिवाव्याधिकायतायातान्यावइत्याछदावाचो।याधः।स्वधसेत्रहीरइत्य ११४

सापचाथ्यचिरूपं।दृहिता।दृहदृहिदृहा।वित्यस्यनिष्ठायांरूपं।माहिनावान्महेरिनणइत्यनणप्रत्ययः।तद
स्यास्तीतिमतुप्।माहिनावानितिस्वसंज्ञा।मातोवक्वाचानजिरादीनामितिसंहितायांदीर्घः।गोत्राणिगवां
समूहइत्यर्थेखलगोरथादिभ्यानिहत्राइतित्रकथयंचा।इतिगोशधात्रप्रत्ययः।प्रत्ययस्वरः।ससृष्टाज्ञास्त्रजविस
र्गइत्यस्यलिटिरूपं।दशापायनिकुवय्याविज्ञानीयस्यउरस्ताअसवादयत्रेतेषा।स्त्रितंचासखाहयत्र
सखिभिर्नवग्वैःरिति।निविधानोयायेराघइति।तत्रेषास्त्रैकपंचमी।सस्वाद्दयान्नितोसखिभिःसमानख्या
नेःऋत्विग्भिःइन्द्रमस्तितःसीदन्तिनवग्वैःनवग्वैश्चांधिकानिधिप्रक्वतयोगिरसःकश्चिन्नवमासान्सत्रमनुष्ठाय
फलेलसितः।कश्चिद्दशमासानानुष्ठायतित्रयेनवमासान्सत्रमनुष्ठायलब्धफलाउदतिष्ठन्तेतनवाः।तेःस
ग्भिरंगिरोभिःसखिसमानख्यानईन्द्रःयत्रयस्मिन्बिलपरिणिनिरुद्धागाअमिलेद्येत्यभिज्ञोभिगतज
क्षंयथान्नवतितथाऽश्नरश्नुगन्तःतत्रविलेदद्रायैःयदशमासान्सत्रमनुष्ठायलब्धफलाउददति
ष्ठन्तदशग्वाःदशभिर्दशसंख्याकैरंगिराभिःसहितःसत्तमसिविलवर्तिन्मंधकारक्षियंतनिवसंतसत्यय
घार्यअकाशंस्वर्यंविवदालेनोनतालक्षत्रकाशःसरइस्तंगोश्च।नीयोगिरास्यःपादादितिताः।सरवासमा

भ०अ०भा०सं० ३२१०

ऋकथनो समानेरम्योदात्तइतीए प्रत्यया॥ ङिन्न समानस्य छंदसीति समानस्य सत्ताया वा। उदात्तइत्यकारोत्र नस
मार्थ्यं सुपयदस्य तिगमस्थता। आद्युदात्त॥ नवर्वैः गमे रोण दिकोद्व प्रत्ययः। बजत्री। हो पूर्वपदस्वरः॥ अपित्ति
संज्ञो जो नुनो ङ्गरिति विधीयमाना ङ्गरत्तरुत्तरस्य प्रत्यये न नवति। सद्व त्ति षष्ठ विरणग सवसादानि थित
स्मा त्र इरिः सद्यो मुपदितिवनिप्रत्ययः उद्यागमः॥ निपातादायुदात्तः॥ अनुगमनं। गमेः शतरि बजुलं छंदसीति
पोलुकिक्त तगमीनक्फ पद्मा। लोपः॥ ब्रादि समासः॥ ग्राह्रस्वरः॥ विवदा विदज्ञा नरत्यस्मा त्किरिण लिरूपं॥ ॥इति
तृतीयस्य द्वितीये पंचविंशो वर्गः॥ ॥तस्मिन्नस्त्ति षष्ठी॥ इन्द्रम द्वितीति इन्द्रः नु स्त्रियायोज्ञार दधादिकमेणीद्वी
स्नावित्तागवस्यांगे विसंरुतंसंपा दितं मधुद्दोशी दि विवदज्ञा मीतः। ततस्तद थं घ्दत्पादनुक्रो शफ वन्र रवरापत
तंगोधनं विवेद लत्तोक थं तव्रवानिति तडच्यातानमेगो॥ गोरिति द्वितीयार्थे षष्ठी पणिना माकर स्तुरः अपद्ध
तांगां नाम आनीता मकाराः॥ तथा दक्षिणं पा॰ नो दार्थिवा इसमर्थसि इन्द्र यु हांशुहोयो दितेशुणे हो प्रच्छन्ने।
अतएवाश्रुअंतरिक्षसूढचारिणे॥ मायिनमस्त्वं दक्षिणे हस्ते दधे दधार। अपद्धादित्यर्थः॥ द्वितीयाष्टके अधी १२५
हवमित्यस्मिन्वर्गे गुहा दितमिासतञ्जम्यगत्यधायिञ स्त्रियायां त्रक्रिया सम्पक हवमिवावादि विवदा विदज्ञा

नोवंदरत्ता सएतयोर्लिटिरूपं शफवत्तः शफोस्यास्तीति मतुप्। रुस्वनुज्ञां मतुबिति मतुप उदात्तत्वं नमे। एमुत्रा
कातृशब्द इस स्यलिटिरूपं द्विर्वचनस्य छंदसि विकल्पितत्वाद त्र द्विर्वचनानाव॥ वाकयत्तदाद निघातः॥ गुह्या गु
हासंवरण इत्यस्माछंदसि युहि उहित्वो चितिवक्तव्यमितिकाश क्रियादगुण॥ प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः
दाधादधाता लिटिरूपोदक्षिणावाम दक्षयद्वा उदक्षि स्वामिन निता नन्नू प्रत्ययः॥ तदस्यास्तीति मतुप्। संहितायां
मन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घ॥ निघातः॥ ॥अथ सप्तमी॥ ज्योतिर्वृणीति॥ तमसो रात्रः सकाशा द्विशेष
एज्ञानस्य श उत्तवन्न सूर्यात्मकं रंजज्योति र्वृणीता जमघ्यवहार निर्वाहकं त्रकाशं समस्तं त्र यद्वा तमस स्तमोरूप
पास्तहर्ना दिविज्ञानस्य उत्तवंर सूर्यरुन्वा प्रकाशं मवृणीता वयुउरिता त्यादादार इत्यपाय वर्जिता। संता अत्ती
केनयरहिता स्थानस्यां मत्तव मोसा मपा॥ सोमस्य पातः अतएव सोमवद्ध त्सामपाने उष्ट इत्याइन्द्र उरुतमसा उ
रुत्तशनून आमयति। लोपयति। इतिउरुतम तादृशस्य कारा स्तोत्र उजमणि सारुं विनरमाः स्तुति लक्षणा गिराव
त्वो उपस्वा सवस्व वृणीता इन्द्र सत्तन्का वित्तस्य लङि रूपं विज्ञानस्य ज्ञा अवबोधात। विशेषण ज्ञानं प्रकाशः॥ प्र
त्ययस्वरः॥ अत्ती केना विद्यता त्तोषस्मिन्नतनत्रोषा दित्ताषेति कप्रत्ययः॥ नत्र स्वरः सा मित्यांतादात्तचेत्राने कपिर

वीस्योतोदाह्नत्रो पुरुतमस्यातमुलोनइत्यस्याएतांतायचाद्यविपरादिष्ठुंदसिबकुलमितितृत्ररपदाद्यकेदासेवं
॥अथाष्टमी॥ ज्योतिर्यज्ञाययति॥ हे इन्द्र ज्योतिर्जगत्प्रकाशकः सूर्यः यज्ञाय अग्निहोत्रादिकर्मचारणाय रो॰दसी॥
द्यावापृथिव्यावनुष्यात्॥ अनुसचतु प्रकाशयतु॥ वयं भूरेः १८ अस्तूतस्य दुरितस्य मीयुस्या रस्याम त्तवमा॥ हे व
सवः॥ सर्वस्य वासयितार इन्द्रादयः सुपारासः सुपाराः॥ शोभनपाराः स्तुत्या अतिसुखीकर्तुं शक्या यूयं भूरि चित् अति
प्रभूतं बर्हणावत्समृद्धियुक्तं धनं तुजातो भूरिप्रदस्य मर्त्यस्य प्रयच्छथ॥ अत्रायानन्तक्रियाध्याहारः स्यात्॥ अस्ते
लिङि रूपं संहितायां मनोरुत्तरस्यास्तिरूपसर्गेत्वा डत्वं॰ मस्तिर्यच्चपर इति षत्वं॥ निघातः॥ तुजतः॥ तुज पिजल
हिंसादाननिकेतनेषु॥ शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं॥ बर्हणावत॥ बृहि वृद्धौ॥ विस्तृत्यस्या॥ बर्हणादिको युत्व
यः॥ प्रत्ययस्वरः॥ ॥नवमी॥ सुनंडावमिति॥ इति तृतीयस्य द्वितीयस्य द्वितीयोऽष्टाविंशो वर्गः॥ ॥इति सायणा
चार्यविरचितमाधवीयवेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताकां॰ड द्वितीयोध्यायः॥ ॥यस्य निश्वसितं वेदा यो वेदेभ्यो खि
लं जगत्॥ निर्ममे तमहं वंदे॥ विद्यातीर्थं महेश्वरं॥ इंद्र इत् इति नवर्चं द्वितीयं सूक्तं विश्वामित्रं गायत्रमैंद्रं तथा चानु १२६
क्रांतं॥ इंद्रवा गायत्रं हीति॥ अभिष्टौ मप्रातःसवने ब्राह्मणाछंसिशस्त्रे इदं सूक्तं॥ सूत्रितं च॥ इंद्राय साम सुद्वद

तीतितिसृष्वति अथ्या प्रातःसवने ब्राह्मणाछंसिनः प्रस्थितयाज्याः॥ सूत्रितं च॥ इंद्रत्वा वृषभं मरुतो यस्येति तात्रे
षास्तकौ प्रथमा॥ इंद्रवति॥ इंद्रो सवति सोमरसे रमता क्रीडतीन्द्रः॥ यद्वा॰ इदं सर्वं जगत्साक्षाद्दृशीदितीन्द्रस्तस्य
संबुद्धिः॥ हे इंद्र कामानां वर्षकं बाचो स्तुतय आवृणन्ति स्तुतसोमं वयं हवामहे सोमपानार्थमाह्वयामः॥ तवंम
धः॥ मदकरं अंधसः अन्नलक्षणं सोमं पाहि पिब॥ इंद्रशब्दं यास्को बहुधा निर्विवचा॥ इंद्र इरां दृणातीति॥ चरांदधा
तीति वेरादारयतीति॥ वरांधारयतीति वेदंदवस्वत इतिवा इदोरमत इति वायं सूतानीतिवा तद्यादनेन प्राणैः समे
धंस्तदिन्द्रस्येन्द्रत्वमिति यत्र यत्रायार्थोस्तु गुणस्तत्र सोर्थः स्वीकार्यः इदं दर्शनादित्योपमन्यवः॥ इदं ब्रह्म सोहास
ग्रपतीन्द्रा॥ तथा चारण्यके श्रूयते॥ स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततमपश्यत् इदमदर्शमिति॥ तस्मादिदंद्रो नामेदंद्रो ह वै नाम
तमिदंद्रं संतमिंद्र इत्याचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवा इति॥ इदि परमैश्वर्ये इति धातुः स्वमायया जगत्सृष्ट्वा पर
मैश्वर्यं अनन्तनित्यायण श्रूयते॥ इंद्रो मायाभिः पुरुरूप ईयत इति॥ इंद्र ऋग्र उपपाद रमतरान्त्यापिदृ इत्यत इति
डः॥ पूर्वपदस्योकारलोपः॥ इदि परमैश्वर्ये इत्यस्मादृजेंद्राग्रवज्रादिना रन्प्रत्ययः॥ तत्रैव निपातितः॥ एवमतानि नि
र्वचनानि द्रष्टव्यानि॥ आमंत्रितषदानवत्रो॥ हवामहे॥ ह्वयतेर्बहुलंछंदसीति संप्रसारणे लिटि रूपं॥ मधुः॥ मधुशब्दः॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

फलिषाटलीलादिनातन्नयतां॥ आगमानुशासनस्यानित्यत्वादनुमभावः संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गुण
भावः॥ यणादेशः॥ अंधसः॥ अदेर्नुम्व् मधश्चेत्यसुन्॥ निस्वरः॥ ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रातःसवने इंद्रक्रतुविदमिति शस्त्र
याज्यासूत्रितं॥ इंद्रक्रतुविदं सुतमिति याज्येति सैषा सूक्ते द्वितीया॥ इंद्रक्रतुविदमिति॥ हे इंद्र क्रतुविदं क्रतोः प्र
ज्ञायाः लंभकं सुतमभिषुतमिमं सोमं हर्य पानुकामयस्व॥ हे पुरुष्टुत पुरुभिर्बहुभिः स्तुतेंद्र तातृपिं तर्पकं मापणा
यनकारिणमिमं सोमं पिब पीतमिमं सोमं मा दधस्व जठरे सिंच यथा ना॥ त्तरश्चेन पतति तथा धारयेति भावः॥ हर्यी
हर्यगतिकांत्या इत्यस्य लोटि रूपं निघातः॥ पुरुष्टुत स्तुतस्तोमा यांबुदाः॥ सामिसंहितायां षत्वं॥ हर्यस्व॥ हर्यसे चेन द
त्यस्य लोटि रूपं॥ आगुतरत्वान्निघातः॥ तातृपिं॥ तृप प्रीणने इत्यस्मात् दभिसदादिस्पा दृशोनादिति किन् तस्य लिट्वत्
वात् द्विर्वचनादि संहितायां मनोषामपीत्यस्या मस्य दीर्घः॥ निघातात्फदातः॥ ॥अथ तृतीया॥ इंद्र प्रणइति॥ हे स्तव
नस्तोत्रभिः स्तूयमान विश्वत विश्वामरुत्वांपतात हे इंद्र विश्वेभिर्देवैः सार्वयजनीयादि वि संहितस्त्वं धितावानं वन्य
तसंनजत हइतिवानं हविर्धितं निहितं हविर्यस्यां संसृत हविष्कमित्यर्थः॥ अस्मदीयमिमं यज्ञं प्रतिरस्व कर्षेण वर्धय॥ १२७
हविः स्वीकरणेन संवर्गसीव विनावः॥ नः उपसर्गाद्बहुलमिति संहितायां णत्वं॥ धितावानो डुधाञ् धारणपोषणयो

रित्यस्मान्निष्ठायां जग्धोदो हश्च पदस्वरः॥ तिरः तृ रते र्धातोरायनश्च॥ प्रत्ययस्वरः॥ स्तवानः ष्टुञ् स्तुतौ सुम्यानमस्तुप
इत्फपद्यस्वाविप्रोः कर्मण्यानच् प्रत्ययः॥ आमंत्रितत्वान्निघातः॥ ॥अथ चतुर्थी॥ इंद्र सोमा इति॥ हे समाप्त इंद्र चनस्तः
आल्हादयितारः॥ इदं वादीन्नाः सुताः अभिषुताः इमस्मा निर्दिष्टाः सोमाः क्षयं क्षियं निनिवसन्नादीन्पत्रे तिष्ठाया जठ
रे अयं तिष्ठकर्षेण गच्छंति ताभ्यां धारयति भावः क्षयं क्षि निवासगत्योरित्यस्मादधिकरणे यत् प्रत्ययः प्रत्ययस्वरेणांतो
दात्तप्राप्ते निवासस्थाद्युदात्तत्वं चनसः॥ चदि आल्हादनदीप्त्योः॥ अस्मात् स्फायितंचीत्यादिना रक्प्रत्ययः॥ आज्ज
सेरसुगित्यसुक् प्रत्ययस्वरः॥ इंदवः॥ इंदतिश्चाद्धिरित्यत्प्रत्ययः निदित्वानुषंगनेराद्युदात्तः॥ ॥अथ पंचमी॥ दधिष्वाज
ठरइति॥ हे इंद्र वरेण्यं सर्वैर्वरणीयं सुतमभिषुतं सोमं जठरे दधिष्व धारय या इंद्रवादीन्नाः इमे सोमाः तव स्वं दिवः
दिवि द्वियं तिष्ठसंति तिष्ठंति सः अतस्त्वं तान् धारयति भावः॥ दधिष्व दधातेर्लोटि रूपं॥ आगमात्प्रानुदात्तस्वरइत्याद्यु
दात्तत्वान्प्रत्ययस्वरः॥ वरेण्यं॥ वृङ् संभक्तौ॥ वृङ् एण्यप्रत्ययः॥ वृषादित्वादाद्युदात्तः॥ धुक्षासः॥ क्षि अनित्सापिहश्प
नइति प्रत्ययः॥ कृदुत्तरपदस्वरः॥ इति तृतीयस्य तृतीये प्रथमो वर्गः॥ ॥अथ षष्ठी॥ गिर्वणः पाहीति॥ गिर्वणः गी
र्भिर्वननीय तथा च यास्कः॥ गिर्वणा देवो भवति गीर्भिरेनं वनयंतीति॥ तादृश इंद्र नः अस्मदीयं सुतमभिषुतमिमं

सोमं पाहि पिब। अतो मध्ये मंदकरस्य सोमस्य धारा नितः रज्यसे हे इंद्र ब्रादात मित्रवयाः शोधितं विश्वदीक्षतमेवय
शोन्नमस्मास्तुत्त्ववति। गिर्वणः। वनसंभक्तौ विभ्समादसुन्। गिरउपपदयादीर्घीस्पावस्थांदसः। आमंत्रितस्येति षाष्ठि
कमाद्युदात्तत्वं। पाहि। पा पाने इत्यस्माल्लोटि रूपं। आमंत्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन पादादित्वादनिघातः। प्रत्ययस्वरः। चा
दातां दस्र शोधानसत्यपि प्कारनाप्तु बंधक्षतमानं ते तत्र मित्सजंत एवायं ततआदेवरस्या चोक्षस्मात्क मणिक्ताः। दा
धाद्यदाबितत्रा वितिप्रतिषेधनम्तु संज्ञायां। अत्तावाहे देवो रितिदादेशो नन्तवतीत्वेतिसुभक्तस्य तृतीयाकद्वक
रणक्ताबहुलमितिसमासः तृतीयाकर्मणीति द्वपदप्रकृतिः स्वरः। यज्ञा। अस्मामो। अशोयुष्ठितस्य तसजनि
त्यागनधातायुगागमः। निघातादाद्युदात्तः॥ ॥अथ सप्तमी॥ अत्तिधकम्नानीति वनिन। वनं दवत विषयं सप्तजनम्
स्मास्वीतितस्य देवानसंसक्तजमानस्य हव्यमानिघातमानानीति हविता हृपरहिता निसंरस्रीनिसोम्यासो मादीनिहवी
षिइंद्रमसित्र मितः सच्चं तसमवयं तितत्तुमध्ये सोमस्य पीत्वा वाहथे सइंद्रो वर्द्धते वनिनः। अतइ निदनो वितीनित्र स
त्या॥ तस्य स्वरः। सचं तातव चसमवायइत्यस्य लटि रूपं। अहिता। हितयइत्यस्य निष्ठा। अन्नएपथ इति दीर्घत्वा वा। तसरा
दवन्द्रियादीर्घादिति निष्ठानत्वाभावः। नञ्समासे तस्य स्वरः। पीत्वा। पा पाने इत्यस्मात्क्त्वाप्रत्ययस्य स्नात्वादयश्चेति १२०

निपातनात्वचीस्त्वादेशः। प्रत्ययस्वरः। सुमास्थागापेत्यादिना ईत्वं। ॥अथाष्टमी॥ अर्वाचितरत्ता हे इंद्र हव्नित्र अर्वा
वतः अर्वाचीनात् समीपात् हे इंद्र परावतः तिरादेशः। नोस्मानभिदत्त आगहि आगस्य चानस्मदीय
इमाः स्तुतिः यद्वा गिरो वाचो जुषस्व परावतः उपसर्गाच्छंदसि धात्वर्थे इति वतिः प्रत्ययस्वरः। ॥अथ नवमी॥ यद्गत
रति हे इंद्र यद्यस्मिन्परावतमःतिविप्रकृष्टस्य देशस्य अर्वावतः संनिकृष्टस्य देशस्यांतरातायाम्मध्यादेशात्क्षयसेसम
गिज्पासततस्तस्मादेशादिशास्मिन्नोआगहि सोमपानार्थमागच्छ परावतेअर्वावतं अंतरोतारणम्युक्ते इति द्वितीया
ततः पंचम्यास्तसिल् लित्स्वरः। इति तृतीयस्याष्टमी द्वितीयो वर्गः। ॥आ त्वनइंद्रेति नवर्चं चतुर्थं सूक्तं विश्वामित्रंगा
यत्रमैंद्रं आत्वनइंद्रेत्यनुक्रांतं अतिरात्रे द्वितीयपर्यायेब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रेएतदादिके द्वे सूक्ते सूत्रितेच आत्वनइंद्र
मध्यगीतिस्रक्ते इति तस्मिन्सूक्ते प्रथमा आत्वनइंद्रमध्यगीति हे अद्रिवः हद्वज्जिन्हे इंद्रजवानः हे इति राजाय मा
नस्त्वं मधुक्रमदधिसुरवः स नोस्मदीयं यज्ञं सोममयोमायसोमपानार्थं अरित्पो अश्वा स्पासहतुदेवमायाहि। तुरूचि
तुव्वेत्यादिना संहितायां दीर्घः। मधुक्रमं चतीति क्तिविगदध्रगित्यादिना क्विन्प्रत्ययांतस्य दध्यासुतिश्च समासद्वस्य
कवचनमपर्यंतस्य मादेशः। अंतोदात्तः। यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितत्वं। किन्प्रत्ययस्य कु

रितिङ्कृत्वे॥ सोमया। तयोदासीत्। आ। रात्रस्व। पदप्रकृतिस्वरत्वं॥ आ॥ इव॥ मरुत्वसोरिति ऋत्वं॥ आ। मंत्रित्वा। निपातः॥ ॥अथ
द्वितीया॥ सत्रो॥ हा तति॥ हे इंद्र नोस्मदीयय ज्ञ होता करूचिकृतवाकानार्थं ऋचि विथः। प्राकालः॥ सत्रसत्रो। निषण्णो वत्री
तोतथा बर्हिः। आ। तुप। क। अनुष्टुभं। कं परस्परसंबंधं यथा भवति तथा तिस्तिरे। अतिष्ठा सन्ने उस्तीर्णं। मरुत्वं तथाभात॥ स
वने सोमा। निपवार्थं अनयात्रावाणः। अनुष्टुभं परस्परसंगता अस्तव। तस्मात्। आ मपानार्थं वि मागच्छेति॥ वः॥ सवः
वने सोमा। निषवार्थं अनयाग्रावाणः। अ। युज। नपर स्परसंगता अस्तवन्। तस्मात्। आ। मपा नार्थं व्यागच्छेति॥ वः॥ सव
घट्टविज्ञारणादिधितिस्मा जत्सर्थाकि मर्कस्तिषत्यादिनाकर्त्तरिक्तः॥ सर्वविधीनांछंदसि विकल्पितत्वाद त्र निष्ठातको
रस्य नत्वाभावः॥ रूवियः॥ रूउशाक्ष्यात्छंदसि वृ सिति विस्कर्त्रयः॥ वसेयाहज्ञा॥ सितातिपदसंज्ञाया मोगुण इतिनस
ज्ञायाधीनो गुणोभवति यणादेशः॥ प्रत्ययस्वरः॥ आ। तुपक। पंज संगा॥ कि दात्रनिदिता मिति नलोपः॥ आ। वो रूपसर्ग
त्याधाकर्ययागः॥ गतिसमासः॥ कृदुत्तरपदस्वरः॥ अयुजन्। युजिराद्योगे इत्यस्य लुङि। इरारितावत्तङादेशः॥ वऊ
छंदसीतिरूडागमः॥ पादादित्वादनिघातः॥ अडागमस्वरः॥ ॥अथ तृतीया॥ इमा ब्रह्मेति ब्रह्माणि स्तोत्राणि स्तुत्यत
यावहंतिब्रह्मवाहः। ब्रह्मणा स्तोत्रेण प्राप्यत इतिवा हे स्तुत्य इमा इमानि ब्रह्म ब्रह्माणि स्तोत्राणि अस्माभिः क्रियं तश्च
ताः बर्हिरासीदस्तुत तया बर्हिषि यज्ञे उपविश हे इंद्र समर्थे ऽअस्माभिर्दीयमान मिमं पुरोडाशं पुरोडाशमद वि॥ १२७

वीहि स्तुत्य। ब्रह्मवाहः। वहप्रापण इत्यस्मात् वहिहाधाञ्भ्यश्छंदसीसमुन् णिद्विभ्यसुत्तरेरुपधावृद्धिः॥ आ मंत्रित्वा
निघातः॥ क्रियंते। करोतेः कर्मणि यक्। रिङ्शयग्लिङ्क्षिति रिङादेशः॥ प्रत्ययस्वरः॥ पादादित्वादनिघातः॥ बर्हिः का
लब्धनिरत्यं तसंयोगे द्वितीया॥ वीहि॥ वीकान्तिदिक्षु त्वोदित्स्यं॥ हुङिञ्चोधेत्रः॥ पुरोडाशं॥ दाश्दाने इत्यस्मात् पुर
उपपदे। अभिर्णस्वर्निपातनाद्वाकस्यलकारः॥ कृदुत्तरपदस्वरः॥ ॥अथ
स्वर्णि भवे स्वतवद्धो ऋ शरस्तुराज्ञो एविज्ञा पुरोडाशेत्यनमिति निपातनाद्वाकस्य लकारः॥ कृदुत्तरपदस्वरः॥ ॥अथ
चतुर्थी॥ रारंधि सवने षिति॥ हगिर्वणो गोभिः स्तुतिभिर्वननीय हत्रहन्। वृत्रस्य हंतः हे इंद्र नोस्माकं संबंधिषु सवने षु
प्रक्रियमाणेषु अस्मे त्रिषु च रारंधि रमस्व। रारंधि रमेर्लोटि विकरणस्य छंदसीति शपश्लुः। छंदस्युभयथेति ह
राईधा तुकत्वेनाङित्वादहिन्त्वस्मि तिहेर्धिः॥ सवनेषु। सुंयत सोमोयस्मिन्निति अधिकरणे स्युन्। तिर्घदीः॥ लित्स्वरः॥ नसा
नकारस्य नत्वं धातुस्थोरुषुभ्य इतिसंहितायां णत्वं॥ ॥अथ पंचमी॥ मतयः सोमपामिति॥ हे इंद्र मतयास्माभिः क्रि
यमाणाः स्तुतयः उरुं महांतं सोमपां सोमस्य पातारं शवसो बलस्य पतिं त्वा रिहंति लिहंति। तत्र दृष्टांतः॥ वत्सं न यथा
वत्सं मातारो धेनवो लिहंति तद्वत्॥ मतयः॥ मन ज्ञाने इत्यस्मात् कर्मणि मंत्रे वृषेत्यादिना क्तिनुदात्तः॥ उरुं। ऊर्णु
ञ् आच्छादने इत्यस्मान्महत्यर्थे॥ गम्यमाने महति ह्रस्वश्चेति कुप्रत्ययः॥ धातोर्ह्रस्वश्च॥ प्रत्ययस्वरः॥ रिहंति। लिहश्च्य

Indira Gandhi National Centre for the Arts

स्वादनद्यस्य स्थलादिरूपोरन्नयोर्भेदः॥ प्रत्ययस्वरः॥ शावसत्य तिमिति संहितायां षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठेत्यादिना विस
र्जनीयस्य सत्वं। वसो वृद्धव्यक्तायां वाचि। अस्मा कृत्त्वदिहनीत्यादिना प्रत्ययः। वदत्सतीन्द्र मातरमिति वस्रो गोबल
प्रत्ययस्वरः॥ इति द्वितीयस्य तृतीये तृतीयो वर्गः॥ ॥ अथ षष्ठी॥ समंदस्वेति। हे इन्द्र स तथाविधस्त्वं महे महते राध
से धनाय अंधसः। अस्माभिर्दीयमानस्य सोमाज्यपानेन तत्र शरीरेण सह मंदस्व हृष्टो भव। हिरत्र समुच्चयार्थः। कि
चावंस्तोतारं मां निदे निंदायै विषयस्तेन करः। माकार्षीः। मंदस्व। अदिस्तुत्यादिषितस्य लोपिरूपो हि चेति निघातत्र
तिषेधेन स्वरितमिति च। तत्रापि तिङः परत्वात्। अत्र हे समुच्चयार्थो निपातः। तत्रोदात्तस्वरितायारिति
स्वरितत्वं। महे तत्कारलोपश्छांदसः। हन्मरो स्नातारूप संख्यानमिति विनक्के रुदात्तत्वं। निदाणिदिकुत्सायामित्यस्मा
संपदादिलक्षणे त्वात्विक्विश आगमानुशासनस्यानित्यत्वात्तुम न्तावः। सावेकाचः इति विभक्ते रुदात्तत्वं। करः। करोते
लुङि। च्लेः कृमृदृरुहिभ्यश्छंदसीति अङादेशः। निघातः॥ ॥ अथ सप्तमी॥ वयमिन्द्रेति। हे इन्द्र त्वाय त्वायन्तः त्वामात्मन इच्छंतः
तक्रामाः संतो हविष्मंतः संस्कृतहविष्का वयं जरामहे वा स्तुमः। हे वसो सर्वस्य वासक इन्द्र उत त्वमप्य
पि अस्मद्युः हविःस्वीकरणार्थं अस्मानात्मन इच्छन्सवा त्राय वचामि च्छंतीत्यर्थः सुप आत्मनः क्यच् प्रत्यायाज्ञरपदय २३०

स्वतिमपर्यंतं त्वादेशः। क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः। अस्मद्यतइतिप्राप्तो युष्मदस्मदोरनादेशइति अविसक्वा वहिपिह
लादेर्व्यत्ययेनात्त्वं। प्रत्ययस्वरः॥ हविष्मंतः तसौ मत्वर्थ इति संज्ञायां सकारस्य रुत्वाभावः। स्वरविशेषेव्यंजनमवि
द्यमानवदिति परिभाषानाश्रयणात् अनुपउदात्तेत्तात्वं॥ इति प्रत्ययस्वरः। जरामहे। जरतिः स्तुतिकर्मेति यास्कः।
अस्मा निश्चतीत्यर्थे सुपः क्यच्। तस्मात् उप्रत्ययः। हविःपक्षे तलोपश्छांदसः। प्रत्ययस्वरः॥ ॥ अथाष्टमी॥ रे अस्मदिति।
हे हरिप्रिय हरी अश्वौ प्रियो यस्य तादृश हे इन्द्र अस्मदस्मत्तः आरे आरथ्योयाजितावाधौ मा विमुमुचः मा विमोचय
तात्सा सुपतए वा वांङ्ग अस्मदास्तिसुखमनया हि आगच्छ। हे स्वधावः सामर्थ्यलक्षणान्नवन इन्द्र इह अस्मिन्नादवयज्ञेनम
स्तातामंपीत्वा हृष्टो भव। अस्मत्त अस्मच्छब्दस्य पंचमीबहुवचनस्य पंचम्याश्चदित्यादादेशः॥ मुमुचः मुञ्चमोदाणे इ
त्यस्य ण्यंतस्य छांदसे लुङि चङि रूपं अस्य सस्य दीर्घत्वाभावश्छांदसः॥ न माङ्योग इत्यडभावः॥ हरिप्रिय आमंत्रि
तस्य पादादित्वात् षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वं मीमांस स्वामदितिस्तुत्यादिषितस्य लोपिवञ्जलेश्छंदसीति विकरणस्य लुक्॥ आम
त्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वादनिघातः॥ ॥ अथ नवमी॥ अर्वाचं चेतिहे इन्द्र घृतस्नू ... स्रुत्रमवलितजलप्रस्रवण
युक्तौ काशिनोम्कंधप्रदेशे लंबमानकेशयुक्तौ हरी अश्वौ सदथाः आदनीयं बर्हिरितिल स्यस्तरेसुखकरे रथे

अर्वाचं अस्मद् अभिमुखं यथा भवति तथा। अर्वाचो अञ्चतेः क्विन्। ऋदिचामिति नुम् आवहतां वहेर्लोटि रूपं। तसो ल
सार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः। मदे। सादः सत्वार्थिक त्रत्ययः। निःस्वरः। कडुत्तरपदस्वरः। इति तृतीय सूक्ती
य चतुर्थी वर्गः। उपनःसुतमिति। सोमस्य दीयं सुतमभिषुतं गवाशिरं पयसा मिश्रितं सोमं प्रति उपागहि समीपे आ
गच्छ। आयतः इरिणा मधा सोम्या युक्तस्वरया। अस्मद्युं। अस्मान् कामयमानो वर्त्तते। गवाशिरं। आङः इर्व स्य श्रीणातेः क्वि
पि अपस्पृधेयामा न्वित्यादिना शिर इत्यादेशः। बहुव्रीहो पूर्वपदस्वरः। ॥अथ द्वितीया। तमिंद्रमदमिति। हेइंद्र
पिअपस्पृधेयामान्वित्यादिना शिर इत्यादेशः। बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः।
न ग्रावभिः सुतमभिषुतं बर्हिषां बर्हिषि स्थितं मदं मद्यता नो नतिमदः। सोमः। सोम मिमं सोममागह्यागच्छ। ऊवि स्त
स्तंयथा भवति तथा। अस्य सोमस्य पाने सुहितो अकवः इतो भव। मदो मदी हर्षे मदोनुपसर्गे इत्यप् प्रत्ययः। तस्य
पित्वाद् अनुदात्तत्वे धातुस्वरः। बर्हिष्ठा। ष्ठा गतिनिवृत्तौ। क्विप्। संहितायां पूर्वपदस्य कारस्यादेशः। तृतीया या रिति ष
त्वं उपस्थं कडुत्तरपदस्वरः। इंद्र वा। इत्यत्र णत्वं इत्यस्य लेट्याडागमः। ऊ विधोगादि निघातः। अनुदात्तादि उदात्त मनःस्व
रितः। इत्यनुदात्तादि अनुदात्तनिषेधेन भवतीति प्रत्ययस्वरः॥ ॥अथ तृती
तीतिप वितां तथापि ष्ठादसि सर्व विधिनां सुंद सिविकत्सितत्वात् दत्रण चप्रतिषेधेन भवती प्रत्ययस्वरः।
याइंद्र मित्येति। हे इंद्र ऋषिता स्वदर्थ प्रेरिता इत्था इत्थमनेन प्रकारेणोच्यमाना मम गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः अ

इंद्र त्वामित्यस्माद्देवयजनदेशात् अच्छागुः आभिमुख्येन गच्छंतु। किमर्थं सोमपीतये सोमपानार्थं आहूते वां माव
र्णयितुं इत्था। इदमशब्दात् था। हा तोच छंदसीति मत्स्य प्रत्ययः। इदमएत्। ततो रथो रितिरशित्यादेशः। प्रत्यय
स्वरः। अच्छ। अच्छ गत्यर्थ वादेष्विति गतिसंज्ञा। अगुः। इण गतौ। वित्तस्य लुङि रूपं। निघातः। ॥अथ चतुर्थी। इंद्र सोम
स्येति। सोमस्य स्विष्टस्य च दशाद् इत्थं समसा भरुष्वो। शास्त्रेः सह इहक मणि सोमस्य पीतये सोमपानार्थं इंद्र हवामहे
वयमाह्वयामः। ऊ विद्धजवारञ्ञ ततः सः इंद्रः आगमत् यज्ञं प्रत्यागच्छतु। आगमत् आगमे लिद्यङागमः। आगमाञ्ञ
वयमाह्वयामः। ऊ विधोगादि निघातः। ॥अथ पंचमी। इंद्र सो
मुदात्तादि इत्यनुदात्तत्वाद्धातुस्वरः। तिङि चोदात्तवतीति गति निघातः। ऊ विधोगादि निघातः। ॥अथ पंचमी। इंद्र सो
मा इति। हे इंद्र शतक्रतो इंद्र इमे सोमाः सुताः। अभिषुताः स्वदर्थमभिषुताः। हे वाजिनीवसो निधानयन्नवाजो अन्नमाप
लवेनास्तीति वाजिन्यः क्रियाः तासां वासकाह इंदता सोमरसा नत्जगएरद धिक्षयस्या वाजिनीवसो वसु शब्दान्म
वर्थः अत इनि भनाविति निप्रत्ययः। कृते त्ये। डीबिति डीप्। तासां वसो संबुद्धो चति गुणः। आमंत्रितत्वादाष्टमिकम तुदा
त्तत्वं। ॥इति तृतीयस्य तृतीयपंचमो वर्गः॥ अथ षष्ठी। विभ्राहि द्वाधनंजय मिति। हे कावक्रोतदर्शिन इंद्र त्वाजे
सुग्रुद्धेपुद्धृधृषं ग्रात्यणमस्ति अविता रं अतएव धनंजयं धनं जयतीति धनंजयः। ताद्दृशं त्वा वयं विभजामि मंरवल्लु अ

कां तं तरं ततत्तवु स्मं धनमी महेया चामहे। विप्रा विदे लिटि विदो लटो वेति मस्मो मादश॥ पादादित्वादनिघा
तः॥ धनंजयं॥ जिजय इत्यस्मात् भृञ उपपदे संज्ञायां भृतवृजिधारिसहितपिदम इति खच्प्रत्ययः॥ अरुर्द्विषद
जंतस्य मुमिति ह्रस्वपदस्य मुमागमः [illegible] विप्र्याद्धातादौ॥ दधृषः॥ जिधृषा प्रागल्भ्ये॥ इत्यस्य यङ्लुकि अभ्यासस्य
रीगागमौ सावृष्टोदसः॥ तद्धातस्य व [illegible] द्य विश्वायडो चिचेति यडो लुकः सद्युपधस्तु एतेन धातुलो
प इति तस्य प्रतिषेधः॥ विद्यादंतादात्तो॥ अ [illegible] थ सप्तमी॥ इममिन्द्रेति॥ हे इन्द्र गवाशिरं गव्यमिश्रणाय
तं सोमं तथा यवाशिरं यवमिश्रणोपेतं वृषाभिषावाशिः॥ सुतम् अभिषुतं नः अस्मदीयम् इमं मदं वयजनमागत्यापि
बागवाशिरमित्यत्र आङ् उ हर्वस्य श्रीणातः॥ किप्चित्रपस्पृधेथामानृचुरित्यादिना शिर इत्यादेशः॥ वज्रीहो
बधर्वपदे २ वकृतिस्वरः॥ ॥अथाष्टमी॥ सुत्योदिरिति॥ हे इन्द्र उत्थे त उन्नामवपीताय पानार्थं स्वस्वकीयर्वैके
स्थानजठरे अतिष्ठताम् अमंसोमं चादामिथुरयामीण्वपीतः सोमेः॥ ततवकृदिन्द्र दायररं चो॥ अस्यधेरमतो
सुत्यायुभ्रद्रस्य चतुर्थ्येकवचने तस्य महेया वितिवृत्यादेशः॥ सृपां सुलुगिति सुपालुकाऽ यिवतित्राकदानां॥
उंकेविषादिवास्वार्थिकायस्त्रत्ययः॥ तिस्वरितः॥ चोदीमिधुदश्वस्त्र एणतस्याटिरूपावकूलमनत्रापीति २३२

णेर्लुकोनिघातः॥ रइंतुरस्तुत्री डायां॥ इत्यस्य यङ्लुकि लोटि सर्वविधीनां छंदसि विकल्पितत्वादत्रात्यासस्य
तुमत्तो वा॥ संहितायाम् अन्येषामपीति अभ्यासस्य दीर्घः॥ निघातः॥ कृधि। कृदयज्ञादस्य पदं हेर्मासस्कृदित्याहि
नाकृदादेशः॥ न्नडिदमितिविस्तिक्रे रुदात्तत्वं। ॥अथ नवमी॥ यो स्तुतस्पेति॥ हे इन्द्र अत्र स्तुवः यज्ञो स्तोणामि
ष्टतः उक्थिको गोत्रात्मनावयं स्तुतस्थावस्तिरस्तिष्ठतस्यासाम स्यपीताय पानार्थं यने ड्यत नेत्रो हवामहे स्तुति
वहिणा निग्नीष्ठिरिकृत्यामः॥ पीतयो स्वा गापायवोत्साव इति क्रिनहिवृवमर तिघातानामित्येतो दात्तत्वं हवामहे
ह्वाकयातलीटिवृउसंछंदसीतिसिंपस्तारगोरूपा अवस्यवाः॥ च्चवरडेतीसत्रार्थस्पुपः कावाऋ वेदमीतफत्रत्ययः॥
उक्षिकासो अवस्यव इत्यत्र संहितायों अत्यादव्यादित्यादिनाएडः प्रकृतित्वाव॥ इति द्वितीयस्य द्वितीयषष्ठोव
र्गः॥ ॥आयाह्यवीडि स्यष्टवर्षपंचमसूक्तं॥ विश्वामित्रस्त्रिष्टुत्तं मेन्ते अयाहृष्टाविस्यनुक्रमणिको दशरात्रे चतु
र्थेहनि स्तोमगृष्टोमाधंदिनसवने च्छावाकशस्त्रे स्तोमानिचंसनार्थमिदं सूक्तं सूत्रितं च॥ आयाह्यवीडि
मपश्चात्यावयेतरत्रितिमहाव्रतात स्मिन्सूक्ते प्रथमा॥ आयाह्यवीडिति हे इन्द्र वर्वां धुरयाः वधुरस्याइन रथा
दपवधस्थानमभिनिधीयतां ततनतद्विशिष्टो रथोलम्ब्यातानस्मिन् रथे तिष्ठन्त्वं अर्वाङ् अस्मदभिमुख सन् अ तु

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

अतिरस्य उपयाहि। समीपे आगच्छ। अनेन पूर्वक्रमगतं। तवेत तवेव संबंधिसोमपेयं सोमपानं वं अनुउद्दिश्य॥
प्रियात्वप्रियतमो सखा यासमानस्थानवाशो बर्हिरूपबर्हिषः समीप विमुच विमुंच हव्यवाहो हव्यं वहतो
तिहव्यवाहः इमेऋत्विजः चो हवंतः सोमपानार्थमाकयंति। तस्मादागच्छेति तात्पर्यं। वंधुरथ्याः तिष्ठातर्विंचात्सु
रूपेरुतिवऊलमितिसप्तम्या अलुक्। शदिवः सकारांतमव्ययं। सोमपेयं पापान इत्यस्तावचा चायरिति
यत्प्रत्ययः। इयती तीवं। आईधातुकलेद्वाणो गुणः। यतानावस्त्प्रस्य इत्याद्युदात्तं। समासेन इंद्रस्य पदस्वरः॥
मुचेते ल्विटिआगमाच्छुद्धासनस्यानित्यत्वाच्छुत्वाव॥ ।अथ द्वितीया॥ आयाहि पूर्वीरिति। हे इंद्र पूर्वीः सर्वाः अजा
अत्यायाहि अतिक्रम्यागच्छतु। अयं अस्माकं स्वामी वंनआशिषः अमत्रागमसोमंपिबते वमादिकोः अस्माकं आ
र्थनाहरिस्यामवास्यायुक्तं सनउयागच्छ। किंचातत्त्वसस्मंजुषाणः॥ सेवमानाः स्तोमतष्टास्तोमकारिति स्तो
त्रुतिः कृतादमामतयः स्तुतयाः स्वंतसोमपानार्थं चामाकयंतिहि अमिद्धोकद्वमापारःकाष्ठानिपचतीतिवस्वा आ
संहितायां आःअनुनासिकश्छंदसीसनुनासिकः। अयं ऋगतो। अयं स्वामिविद्यायोरितिनिपातनाद्युदात्तो १३३
याः। यतानावस्याद्युदात्तत्वे शीत्वे अयं स्य स्वाम्यास्याद्विदस्यात्तादात्तवं। आशिषः। क्विपिशास इद उद्भलोरिति

पश्चायाइद्रं शासिवृसिघशीनांचेतिषत्वं स्तोमेनतष्टाः। तक्षत्वक्षतनूकरणइत्यस्यात्कर्मणि क्तः। तृतीयाकर्मणि
णीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरः॥ ॥अथ तृतीया॥ आनोयज्ञमिति। दिवद्योतमानाहेइंद्र नास्माकंनमोवृधंनमसो
न्नस्यवर्द्धकमिमंयज्ञं हरिभिः शश्वःसजोषाः सहप्रीतिस्त्वं स्वयंविप्रमायाद्धिप्रतमियाः पृतसहितानिश्वयास्यरूपा
णि स्वंधीपियस्यमतष्टाः कृताहशो हंमधूनो सोमानां सधमादस हमाद्यंतियत्रसोमपा इतिसमादःतस्मिन्नस्थी
नेमतिभिः स्तुतिभिः चाचांनो हवीमिहिस्त्वं आमाकयाभिः खलु जोहवीमि यङ्लुकि अरस्यास्वस्य स्वतिसंप्रसा
रणं गुणो यङ्लुकारित्स्यास्य गुणः। यडचीतीडागमः। हियागादनिघातः। आस्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तः।
घृतश्रयाः। घृतकृणदीस्रोरित्यस्मादृजिघृषिपस्यां ऋज इतिक्रिपस्य॥ बऊर्जीहि पूर्वपदस्वरः॥ ॥अथ चतुर्थी॥ आत
चामितिहेइंद्र वृष्णा सेचनसमर्थौ सुधुराजो तनयाधुराविव ते स्वं गाजोत नावय वापातो सखायाज्ञो तन्नि
स्वानावताएतो हरीचामावहतः यज्ञंप्रत्यागमनायरथे आमावहतः॥ अथ धानावन्तं वृष्टयवापते सवनं जु
षाण सचमानोः सखासखिभिरतः स इंद्र मस्फः स्तोतृभिः मम वंदनानि स्तोत्राणि शृणु एवं शृण्वयातवहातः। वाह
लिंध्याडागमरूपं चवायागात्रथमेतिननिघातः। शृणवत्। श्रवणे लस्यले ह्यो डागमे रूपं निघातः॥ ॥

अथ पंचमी॥ ऋ॰ शिग्धी गोपामिति। हे इंद्र ऋ॰ विदपिन मामं अनन्नस्य गोशारं करसे कुरु। तथा हे मघवन् धनवन्नृऋ
जीषिन्सोमवन्। हे इंद्र मो राजानं सर्वस्य स्वामिनं कुरु। ऋ॰ विप्रमामा ऋषिं अतीन्द्रियार्थस्य द्रष्टारं कुरु। ऋषिर्दृ
र्शनादिति यास्कः। तथा स्मात्ति ऋतस्य सोमस्य पपिवांसं पातारं कुरु। अपि च मे भद्र अमृतस्य क्षयरहितं वस्वो
वसु शिक्षाः प्रयच्छा करसे। कृञ् करणे लेट् डागमे रूपं। ऋ॰ विद्योगादपि निघातः॥ मह ऋजीषिमित्यत्र संहितायाम्
त्यक इति प्रदीसायः। कस्वस्था पो। एवं सा पापान इत्यस्य ऋसा वस्वेको ऽध्वसामिति इडागमः। प्रत्ययस्वरः। शिक्षाः।
शिक्षतिर्दानकर्मा। अस्मा लेट् डागमे रूपं। ऋ॰ विद्योगाद निघातः॥ आगमा अनुदात्ता इत्याडो ऽनुदात्तत्वे धातुस्वरः॥
अथ षष्ठी॥ आ त्वा वहंत इति। हे इंद्र त्वा वां इहंता महांता युजाना रथे युज्यमाना हरयो वा॥ सधमादः सह मा
द्यंतः सांतावीक् अस्माद् दति सुखमा वहंतु। इषस्य कामानां वर्षितुरिंद्रस्य सूराः। शा चूर्णं मा रुकाः स्वसमृद्धास
इंद्रस्य हस्तासो घ्नाग स्तुथ संस्पृष्टा दिवो नसस्ससका शादा गच्छंत। आ आता आसि सुखेन गम्याते प्राणिनस्सत्व
कार्यं प्रतीति। न आता दिशः सर्वा धिता विधंतया सवति नक्षं जतिप्रकर्षेण संधयंतितु जानाः॥ युजिर् योगे। युजिनु
ष्विद्दशः॥ किंचेति किंचादा नञ्च विचादं ताता दानः॥ सधमादः मदी हर्षे इत्यस्मात् एणं ताता किमा ऋउत्तरपदस्वरः॥ दि २३४

ता॥ दिशः प्रयक्षं स्माया विच्सर्थं धति धाप्रत्ययः॥ धकारस्य तकारश्छांदसः॥ प्रत्ययस्वरः॥ दिवऊ इंद्र मितिविसंक्रो
रुदात्तत्वं आता॥ अतसा ततागमानइत्यस्मात् वर्णे व्यञ्जसायनो ऽक्रदात्तः॥ ॥अथ सप्तमी॥ इंद्र पिबेति। हे इंद्र
इषत्त्वतस्य यावत्ति रसितु तदर्शः अति मतफल मेच कंसो मं पिबा श्येन॥ शसनीयं गच्छति श्येनः सुपः। सुपर्णः उ
शतेसो मं का मयातत्तु स्पयसोममाजहार आजहार॥ यस्य सोमस्य मादहर्षे संजाततसति हृष्टी॥ आ कर्षति वशी ऊ
ऊर्वं तिकर्मणा सर्वा नितिसृष्ट्यामनुष्याः तानसपनेत्ततान मनुष्याः सपश्चाद्वयसित्र कर्षेण पातयसि यस्य सोम
स्य मादसंजातसति गोत्रा गो॥ सुदकर श्मिमति राहत्तं वर्षा सस्तु तुत्रायंत पालयंतीति गोत्रा मेघाता नपववधीः पाह
णोपिः इषप्रतस्यास्मादृशकं पन इत्यस्य निष्ठायां यस्य विभाषेतीट् प्रतिषेधः॥ हतीया कर्मणीति इत्युपदस्वरः॥ नाप्रव
गातोस्या स्वाहुस्त्र बिसर्जिति न न छप्रत्ययः॥ च्यायलरतिश्येन॥ स्विा दांताता दात्तः॥ जसार इहरात त्रिणि दिस्रु
पाकयस्तस्य दसीतिसकारा॥ यङ्लुगागादनिघातः॥ तिङ्ङः॥ मदोमदी हर्षे मदो नुपसर्गस्य सप्रत्ययः॥ तस्यापि
ज्ञादत्तु द्यमात्वेक्षा ऽत्रस्वरः॥ गोत्रा॥ त्रिङ्पालन इत्यस्य आतातुपसर्गेक इतिकः सुपो डादशः॥ एकादेशस्वरः॥ वव
घ्नी इषत्रसणा इत्यस्य लिटि थलि ऋता सार्वजसमेतीट् प्रतिषेधः॥ गुणा लित्स्वरः॥ ॥अथाष्टमी॥ शुनं हुवामति॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

इति द्वितीयस्य तृतीये सप्तमो वर्गः ॥ अयं त अस्त्विति पंचर्चं षष्ठं सूक्तं विश्वामित्रस्यार्षमैंद्रं ॥ अनुक्रमणि
का॥ अयं त पंच बार्हतं तृ मैंद्रं॥ अनुक्रमणिका॥ अयं त पंच बार्हतं द्व्याशीती विदं सूक्तं — — षोडशोश॥
स्त्रे अयं त अस्त्वं हर्यत इत्याद्यस्तृचाविनियुक्तौ॥ सूत्रितं च॥ अयं त अस्तु हर्यत इत्योक्ति हं बार्हतौ तृचा विति
तस्मिन्सूक्ते प्रथमा॥ अयं त अस्त्विति॥ हे इंद्र हरिभिः॥ हरंति सोमरसान्निःसारितेति हरयो ग्रावाणः तैरासुतः सवितो
त्तिग्राता हर्यतः कमनीयो जुषाणः प्रीतिविषयो यं सोमः ते तुभ्यमस्तु॥ हे इंद्र हरिभिः स्वैर्युक्तं हरितं हरिवर्णं रथमा
तिष्ठ अधितिष्ठ॥ तातानोस्मान् नृत्तिलक्ष्याय गह्यागच्छ॥ हर्यतः॥ हर्य गतिकांत्योरित्यस्मात् तस्त्रुहृदृशीत्यादिना अतच्
प्रत्ययः॥ नित्त्वादंतोदात्तः॥ हरिति॥ हृञ् हरणे॥ हृपिषिरुहियामितनि इत्यत्र प्रत्ययः॥ नित्त्वादाद्युदात्तः॥ रथो॥ रमु क्रीडा
यां॥ हनिकुषिनीरमि इत्यादिना थन् प्रत्ययः॥ कित्त्वाद् गुणाभावे अनुनासिकलोपः॥ निस्वरः॥ ॥ अथ द्वितीया॥ हर्यन्नुषसमिति॥ हे इं
द्र हर्यन् सोमं कामयमानस्त्वं उषसं उषःकाले अर्चयसि पूजयसि॥ तथा हर्यन् तदिति सूर्यं सोमं कामयमानस्त्वं
स्वर्यमारोचयः॥ दीपयसि॥ हे हर्यश्व विद्वान् सर्वं जानन् अस्मिन् क्रियादस्मदभिलषितफलविषयज्ञानवांस्त्वं
विश्वाः सर्वाः श्रियो नः संपदः अभिवर्धसि॥ अभिमतफलप्रदानेन अभितो वर्धयसि॥ चिकित्वान्॥ कित ज्ञाने॥ २३५

लक्षसो रूपं प्रत्ययस्वरः॥ वर्द्धसि॥ वृधु वर्धने॥ लस्यां नित्यं सि॥ छित एप धर्मस्य लटि रूपं॥ निघातः॥ ॥ अथ तृतीया॥ द्यामिंद्र
इति॥ सोयमिंद्रो हरिधायसं हरिता हरितवर्णधायसा धारकेणाकारेणायसा युक्तां द्यामधारयत्॥ तथा हरि
वर्पसं॥ हरितवर्णरूपां पृथिवीमधारयत्॥ हरितोः हरिवर्णयोर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये स्वकीययोरश्वयोर्भूरि
प्रभूतं भोजनं भुज्यत इति भोजनं यवसादिलक्षणं भक्ष्यं॥ तयोर्द्यावापृथिव्योरंतर्मध्ये हरिरिंद्रश्चरति॥ चरति॥ तयो
र्द्यावापृथिव्योर्विशेषेण धारयदित्यर्थः॥ हरिधायसं॥ डुधाञ् धारणपोषणयोरित्यस्माद् बहिर्हाधाञ्भ्यः छंदसीत्यसुन्॥ णिद्
वच्चेति णित्त्वाद् युक् बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः॥ पृथिवीं॥ प्रथ विस्तारे॥ संप्रसारणं चेति विषन् प्रत्ययः॥ षिद्गौरा
दिभ्यश्चेति ङीष्॥ प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः॥ हरिवर्पसं॥ वृञ् संभक्तौ॥ वृङीञ्भ्यां रूपस्वांगयोः पुट् चेत्यसुन् प्रत्ययः॥ पुगाग
मश्च॥ सत्त्वात्तं तत्र निपात्यते॥ रूपं॥ बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः॥ हरितोः॥ हृञ् हरणे इत्यस्मात् दृसृरुहियुषिभ्य इतिरिति न
त्ययः॥ प्रत्ययस्वरः॥ भोजनं॥ भुज पालनाभ्यवहारयोरित्यस्मात् कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्मणि ल्युट्॥ लित्स्वरः॥ अंतः
स्वरादिषु पाठादव्ययत्वेन पठितत्वादंतोदात्तः॥ चरत्॥ चरति गत्यर्थः॥ लेटि रूपं॥ यद्वृत्तयोगादनिघातः॥ ॥ अथ चतुर्थी॥
जज्ञानो हरित इति॥ वृषा कामानां वर्षकः हरितो हरिवर्णोपेतः जज्ञानः॥ अत इंद्रो विश्वं सर्वं रोचनं दीप्यमानं लोकम्

Indira Gandhi National Centre for the Arts

त्यातिांत्तांसर्वतः श्काशयतितथाहर्यश्वः इंद्रोहरितः हरिद्दर्णपिंगमाश्वधंघत्तोवाक्ता वृत्तोतथाहरिंशत्रूणांत्रहा
रकं वज्रंवाधत्तोज्ञःज्ञानः ।जनीश्च ङर्सिवङ्लस्यलिटःकानङ्गागमङ्हनत्यादिनापक्षलोपः ।चित्रादांतादङ्गोत्यति
त्यादीज्ञावित्यस्यांतत्योवितएपर्यस्पहस्दिरूपं।।ताचनोरूचदीज्ञाविधसमादङ्गुदात्तेतत्त्वहृत्ता दरितियुत्रं ।चित्रादं
तोदात्तः।बोक्ताः ।उदात्तयणोहल्पूर्वादितिविभक्तेरुदात्तत्वं ।। ।।अथपंचमी।।इंद्रोहर्यतमिति।सोयमिंद्रःहर्यति
कमनीयमर्जुनंशुभ्रंवस्तुपपादयतिसुक्तिः ।श्चान्तिःदीपादित्तिरस्त्रितां।वाज्ञवःत्रावगवंतंहरितिःहरंत
तिःसोमरसानितित्तिरवितिरश्चितिः स्तुतमत्तिभंत अपाहृणोत् ।आवरणरहितमकरोत् ।तथाचमेत्रःर्षीश्चषारो
जानमाष्टणिरपदृहेंद्रयुहाहितं।अविदत्तिततथागाःपणिनिरपह्रताःगाःहरितिरश्वैरुणतःसइंद्रःउदाजतावेलो
निरगमयत् ।आ।ओंदुनो।अर्जसर्जनअर्जोनइत्यस्मादर्जुणिंप्रत्येक्तोगुनेत्ननिरुद्धरःअत्तिरुत्तांगतिरनंतरइतिग
तःप्रकृतिस्वरःवांञाक्तो।अजगतिदोपणयोरङ्गिःप्रत्ययेनान्तःनपदांनिधातः।।इतिद्वितीयस्याष्टतीयष्टमोवर्गः
।।आमंदैरितिपंचर्चविंशंसूक्तंविश्वामित्रंवार्हतंमिंद्रंआमंदैरित्यनुक्रमणिका।पूर्वसूक्तेवार्हतंतृकं २३६
चादस्यापिबार्हतत्वं।विशेषविनियोगःस्तुयत्रसत्तानस्तत्रितः।शास्त्रंतत्रविजनीयाहृप्रिधानादिशास्त्रतः।।तत्र

प्रथमा।आमंदैरिति।हेइंद्रमंदैर्मदयितृभिःमयूररोमभिः।मयूराणामसदृशरोमयुक्तैर्हरिभिःसर्वसूपेतस्त्वमा
याहिय्रजं ।यज्ञंत्रत्यागच्छ ।केचिदपिजनास्त्वांमानियमन्नमानियच्छंत्रु।गमनप्रतिबंधंमाकुर्वांत्वित्यर्थः।प्रति
बंधंदृष्टांतः।विनायथापाशिनःपाशहस्ताःपक्षिणंनियच्छंति।तद्वन्मानियच्छंत्वाययाधन्वेवायथापाः
धन्वमरुःदेशःशीघ्रमतिगछंति।तद्वदपिमनंप्रतिबंधकानतीत्यशीघ्रमागच्छ।मंद्रोमदिस्तुत्यादिश्विति सस्फायितवा
त्यादितौरक्प्रत्ययः।।द्वितीयाचुमाप्रत्ययस्वरः।मयूरराणांमतिः।मयूररामवुच्चोमाणियषांमितिसप्तमफपमानस्वी
पदस्यबहुव्रीहिर्वावरपदलोपश्चेतिसमासः।उत्तरपदलोपश्चामयूरशब्दोमीनातरपरिनिपरन्नप्यत्ययोन्मी
नातिसर्पानितिमयूराःवर्हीनिपातोदासदात्तत्वं।।ञाङ्गेमादीनामितिस्वात्रणमध्योदात्तः।बहुव्रीहौपूर्वपदत्रकृति
स्वरः।यमन्नायमुउपरमङ्सत्यालेत्वडागमेरूपं।इदिदृणगतावित्यस्यलोटिरूपं।। ।।अथद्वितीया।।वृत्रस्वा
दइतिसोयमिंद्रोवृत्रखादःवृत्रखादहिनस्तीतिवृत्रखादःवलरुजहृणासाकाशमितिवृलोमबःतस्यसंजकः
तथाचमेजकःत्रवर्सः।बिल्दवद्वमितितितोपामजःमिथ्रत्तदनशारापाप्रेरकःपुराउत्रचात्तुसंबंधिनीनांदर्सःदार
कः।तथाहर्योरश्वयोरस्त्रिवरश्रमाहाप्तिसुरस्मनप्रेरणेनिमित्तेन्लातमतिरथस्यस्थानारथमधिष्ठातातथह

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

व्याधितद्वानामतिबलवतां शात्रूणामपि आरुजः समंताद्भंजकोसावस्तीत्यत्र स्वादः॥ स्थाऽह संज्ञायाम् इत्यस्मात्कर्मण्य
ण्। कृदुत्तरपदस्वरः॥ बलेरुजः॥ रुजो भंगे। कर्मण्युपपदे मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः॥ तत्पुरुषे कृति बहुलमिति
द्वितीयाया अलुक्॥ थाथादिस्वरः॥ आरुजा॥ रुजो भंग इत्यस्मादिगुपधलक्षणः कः॥ समासे थाथादिस्वरः॥ ॥अथ
तृतीया॥ गंभीरानिति॥ हे इंद्र त्वं गंभीरान्महावकाशानुदधीन्समुद्रानुदकैः पर्षापाषयसि तवक्त्रं यज्ञसंपृ
ष्वारिमिमं अत्तिमत्फलं श्वदान्न नउष्पसि पोषयसि॥ अत्र दृष्टांतः॥ यथा स्तुगोपाः समीचीना गोपालः॥ अवसे नगाः॥ यो
षयति॥ तद्वत्॥ यथा धेनावायवसं नूणादिकं प्राकवंति तद्वत्॥ युंसोमास्सपानोषिते च सोमाः॥ ऊल्याः॥ कृत्रिमसरिता
र्दं महाजलाशयं यथा प्राकवंति तद्वत्॥ माशतया कवंति॥ गसीरान्गाध इति श्रातिज्ञायार्थे॥ त्वत्तस्मा गसीरग
सीरादिसानन स्त्रावेण इरस्व इत्यस्य॥ नुमागमोपधाह्रस्वसकाराः सार्वनिपात्यात् चित्त्वादंतोदात्तः॥ उदधीन्निचाउ
दकशाब्द उपपदे दधातेः कर्मण्यधिकरणे च॥ तिकि इत्यस्य॥ उदकस्य शब्दस्य उदः पेषंवासवाहनधिषु च
तिरुदत्तावः॥ कृत्स्वरः इत्यनविसक्तिलोपः॥ उष्पसि पुष आशो चतस्य तस्मिन्नपपर्थस्य लिङि रूपं निघातः॥ सुगोपाः 135
गोपायतः॥ किपिसर्वपोरूपाययथाय्थेतिनिघातः॥ आशाता अश्वस्य आशाविवस्मात् लङि बहुलं छंदसीति विकरण

स्वलुक्त्वान्निघातः॥ ॥अथ चतुर्थी॥ आनस्तुजमिति॥ हे इंद्र नोस्माकं तुजं शत्रूणां बाधकं रयिं धनं नोपलक्षितं तुत्रमा
तरसंपादय॥ अत्र दृष्टांतः॥ अंशं नाय यथा पिता प्रतिजानात्मप्रवहार इत्यात्र उत्राय स्वकीयस्य धनस्यांशं गद्दाति त
द्वत्॥ किं च पक्वं फलं अप्राप्तिहस्तं अंकोचश्रांकुशी याश्यायाधुनाति तथा त्वं संपादय॥ अस्मदिच्छायाः सम्यक् हरकं वसुध
नं धूनुहि चालय यन्त्र यच्छ तस्य॥ प्रतिजानते जानात्र अवबोधन इत्यस्य ज्ञातरि रूपं प्रादिसमासः सतुरक्षुम इति विभ
क्तिरुदात्तत्वं॥ धूनुहि॥ धूञ् कंपन इत्यस्य लोटि रूपं संप्रसारणं॥ हृपालन इत्यस्माचो रित्सस्य एपतस्य करणे ल्फ इ समास
कृत्स्वरः॥ ॥अथ पंचमी॥ स्वयुरिंद्रेति॥ हे इंद्र स्वयुद्धे नदा असितथा स्वराः इस्वयस्य राजा सि स्मद्दिष्टिः॥ यद्वा वाचः स्व
यशास्तरः अतिशयेन यशस्तकीर्तिरसि॥ हे पुरुष्टुत वज्रिन् हिरण्य अतः सहैमो जसा बलेन वावृधीः॥ वर्द्धमानाः सङ्गनो
स्मदर्थं सुश्रवस्तमः॥ अतिशयेन शोभनान्नोपतो नवा स्व्युः॥ स्वशब्दात् मत्वर्थीयो युः॥ स्वरादित्वाद्युदात्तो॥ किं च
आविनापवं स्मद्दिष्टिः स्मत् सुमदित्यर्थे उकारलोपश्छांदसः॥ वृजाव्रीहोत्रवपदस्वरः॥ पुरुष्टुत संहितायां स्तुतसो
मायाश्छंदसीति षत्वं॥ नवा नवा तते लोटि रूपं आचात स्तिङ इति संहितायां दीर्घः॥ सुश्रवस्तमः॥ श्रव इति शोसनं
वज्रीहो आघदानघ्नश्छंदसीति उत्तरपदाद्युदात्तत्वे नदंतादतिशायनतमपतके स्यपि बाहुवार्त्त वेबज्र

श्रीहिस्वरः ॥ इति तृतीयस्य तृतीये नवमो वर्गः ॥ युध्मस्य त इति पंचर्चं षष्ठं सूक्तं विश्वामित्रमैन्द्रं युध्मस्येत
त्रुक्रमणिका । दशरात्रस्य चतुर्थेहनि निष्केवल्ये युध्मस्य त इति सूक्तं निविद्धानं सूत्रितं च । ऊह ऋत इन्द्रो युध्म
स्य त इति मध्यंदिन
स्पत इति निष्केवल्यम् इति कृष्णस्त्रिका । हपि निष्केवल्य इदं सूक्तं निविद्धानं । सूत्रितं च । युध्मस्य त इति मध्यंदिन
स्पत इति निष्केवल्यम् इति ऋषस्त्रिका । हपि निष्कवल्य इदं सूक्तं निविद्धानं स्त्रितं च । युध्मस्य त इति मध्यंदिन
इति । तत्र प्रथमा । युध्मस्य ते इति । हे इन्द्र युध्मस्य योधनशीलस्य वृषभस्य अभिमतफलसेचकस्य स्वराजः धना
धिपातः उग्रस्य समर्थस्य यूनो नित्यतरुणस्य स्थविरस्य चिरंतनस्य चक्रे शत्रूणां संघर्षस्य अजूर्यतः जरारहि
तस्य वज्रिणः । अतस्त्रिषु लोकेषु प्रसिद्धस्य अत एव महतस्तव वीर्याणि महानि महान्ति खलु । युध्मस्य युध्मसे
हाराः इन्द्र युधि धिहरीमादिना मक् प्रत्ययः । यूनः । द्योतकनिन्दृ हचीत्यादिना कनिन् । अयमपि युवन्नम योनाम तद्धित
इति संप्रसारणं । निष्कृवरः । स्थविरस्य । अजिरशिशिरशिथिलेत्यादिना किरच् प्रत्ययो निपातितः । वृद्ध्यै ।
इति संप्रसारणं । निस्वरः । स्थविरस्य । अजिरशिशिरशिथिलेत्यादिना किरच् प्रत्ययो निपातितः । निर्वादाद्युदात्तः ॥ ॥ अथ द्वितीया । महाँ असीति ।
उसंवृषैः कृविष्टुपिष्ठवीत्यादिना किन् प्रत्ययो निपातितः । निर्वादाद्युदात्तः ॥ ॥ अथ द्वितीया । महाँ असीति ।
हे महिष महनीय उग्र इन्द्र त्वं महान् असि धनस्य स्पृधना निरान्तागत्यागःपारं नयसि वृष्ण्येभिः वीर्यैः परिन्मान् शत्रू १३८
न् सहमानो मित्र वत् त्वं त्वमेतथा विश्वस्य सर्वस्य भुवनस्य एकः असहायो राजा असि योधय च सपत्नान् प्रेह
रचना नक्ष चयनिवासय बाधकान् हवासाधुजनान् स्वस्थाने स्थापयेत्यभिप्रायः । महिषा महेर् जायामेति
महो । इषिषजिति टिपच् प्रत्ययः । आ मेत्रितत्वान्निघातः । इति ओः । इति नवा निम्नावच्छेदसीति यत् । यतो तावद्
त्याद्युदात्तः । योधय । युधसंप्रहारे इत्यस्मात् एण्यन्तस्य लोटि रूपं । वादिडुचेति निघातः । एस्वरः । अयय्हि निवा
सगतारिस्मस्य एपत स्पलोटि रूपं । अन्नापि इन्द्र देवेन्द्र निघातः ॥ ॥ अथ तृतीया । प्रमात्राभिरिरिचे रोचमानो नादीप्य
मानो विश्वतः सर्वेः प्रतीतः एतावदस्य सामर्थ्यमिति परिछिद्यमानः क्रतो वापि सोमवानित्रः मात्राभिर्मीयेत
परिछिद्यते इति मात्राः शीला वृत्यास्तसो पि प्रिरिरिचे प्रकर्षेण महत्वया अतिरिक्तो स्त तथा देवेभिर्देवस्योपि मज्ज
परिछिद्यते इति मात्राः शीला वृत्यास्तसो पि प्ररिरिचे प्रकर्षेण महत्वया अतिरिक्तो स्त तथा देवेभिर्देवस्योपि मज्ज
नामज्जयति शत्रून् । ऊः समागर इति मज्जवलात् न बुलेन परिरिचे तथा दिवःपृथिव्या । द्यावापृथिवीसाय्यः परिरिक्त
या अनुत्तावसिष्ठात नि महो महतां तरिश्चादपि प्ररिरिचे मात्राभिः । माड्मान शब्दे चत्स्मात् सबडमायास्तुन त्रिस्स
त्वमिति त्रप्रत्ययः । निवादाद्युदात्तः । हलोपर्दवस्य दीर्घाणि इति संहितायां दीर्घः । रोचमानः । रुचदीप्तौ । वित्तस्मात्त्रा
नविरूपं तस्य अनसावधि अदुपदेशाल्लसार्वधातुकस्वरः । अप्रतीतः । इण् गतौ कर्मणिक्तः । प्रादिसमासः । नञोसमासे तत्पुरुषस्वरः । म
ज्मना । टुमस्जो शुद्धौ औणादिको मनिन् प्रत्ययः । जुलोऽजशात्सीति जश्त्वं । चित्वादंतोदात्तः । पृथिव्याः । उदात्तयणो हल्

वीदिमिवि नक्षे रुशवसं ॥ ॥अथ चतुर्थी ॥ उरुं गभीरमिति ॥ उरुं महांतं अत एव गभीरं महांचकाशं जनुषा जन्म
नास्वभावत एवाय शत्रूणां जयंकरं गभीरं वमेना चाता विश्वमचसं स्त्रियम्मा ध्नमती नास्तो तूर्णो वा अवतेरद्म कं
ता दृष्ट्वा मिंद्रं व विविश्वविघस्सः सुसुता सोमा वसिरत्तिषुता: सोमा: आसिमुरमना विशंति नत्रद्दष्टांत: समुद्रं न
यथा स्रवतः स्रवंत्यो नद्यः समुद्रमाविशंतीति तद्वत् । उ जनुषा । जनाप्रा उत्सीवइत्यस्मात् । जनेरुसिरित्युसिप्रत्ययो वि
श्वमचसो व्यचमाजीकरण इत्यस्मादसुन् । आमचो: ऊ टादिवमन सीति वर्ञ्जामसि सत्रान सीति पर्युदासा ल उिवान
वः ॥ विश्वमचा इतीनस्यनीमोबजप्रीहो विश्वसंज्ञायामिति पूर्वपदस्यांतोदात्तत्वं । अवतात् अवरक्षणादिषु । ऊणादि
कोतत्वस्य ॥ चिवादंतोदात्तः ॥ ॥अथ पंचमी ॥ यसोममिति ॥ हे पृथिवी द्यावा द्यावापृथिवी ॥ मो वा या काम नया यंसो
मं बिभ्रत: ॥ अतद्धारियत: ॥ अत्र दृष्टांत: ॥ गर्भमिव यथा माता गर्भं बिभर्तीति तद्वत् ॥ हे वृषन् कामानां वर्षक ॥ हे इंद्र अध्वर्यवश्च
ध्वं यजमानाय इच्छंतः तं त्वदर्थं तं सोमं हिन्वंति प्रेरयंति ॥ किं च ते तव पानं विपानाय तं सोमं सृजंति शोधयंति ॥ उप सिंदो
पृथिवी द्यावा ॥ दिवा द्यौः वेति द्यावादेशः ॥ आद्युदात्तः ॥ नो नरपदत्तु दात्ता द्यावापृथिवी रुद्र वृषम थिषितत्र पर्युदासो १३९
द्युवता दांदचे रुसयपदं ऋ तिस्वरः ॥ कृतसमासस्य विपर्ययासि छांदसः ॥ बिभ्रतः ॥ डुभृञ् धारणपोषण

योरित्यस्मात् हरिस्रजामिति स्यासस्येत्वं यहृन्योगादनिघात: ॥ अजादि प्रत्ययपरत्वात् सावादत्रान्यस्तानामादिरिति
स्वरो न भवति ॥ प्रत्ययस्वर: ॥ छाया वामिच्छतीत्यर्थे सुप आत्मन: क्यच् ॥ क्यच्प्रत्ययेत्र तस्य विलोप इति आकारलोप: ॥
क्वा छंदसीति प्रत्यय: ॥ प्रत्ययस्वर: ॥ यातवे पायानाय तुमर्थे तवे प्रत्यय: ॥ अंतश्च तवै युगपदिति धातवेतस्य प्रत्ययस्य
चोदात्तत्वं ॥ तान्न इति षष्ठ्या संज्ञा ॥ इति द्वितीयस्य तृतीये दशमो वर्ग: ॥ ॥ मरुत्वां इंद्रेति पंचर्चं नवमं सूक्तं ऋषित्रिष्टुभमै
द्रं । मरुत्वानित्यनुक्रमणिका । दशरात्रस्य चतुर्थेहनि मरुत्वतीय शस्त्र एतन्निविद्धानं सूक्तं । तत्र च ऋषी हवमिंद्रमा
रुत्वां इंद्रेति मरुत्वतीयमिति खंडः ॥ नास्येकाहेपि मरुत्वतीयशस्त्रे एतन्निविद्धानं सूक्तं ॥ तत्र मरुत्वां इंद्र वृषभ सपत
इति मध्यंदिन इतीत्र प्रथमा । मरुत्वां इंद्रेति ॥ हे इंद्राय वृषभो अपां वर्षिता मरुत्वान् मरुतां देवविशश्त्वान्
सवं अस्तु वधं स्वधया हवनीय उरुदात्तां हिरूपेणान्नेन अनुगतं सोमं रणाय रमणीय मसंयामार्थं मदाय च
सोमं पिब ॥ किं च मध्यः मदकरस्य सोमस्य ऊर्मिं संघातं बऊरसं जगरं जग्मन्नमस्मि स्त्रिष्ठतीति जठरे सुदरे तस्मि
सुदरे आसिंचस्व ॥ सर्वतः शालयाय तत्त्वं प्रदिवः शश्वद्धि हा सुसुतानां अभिषुतानां सोमानां राजा सि इशितासि न
केवलम् अनातनानामितिभाव: ॥ उक्तमर्थं यास्कोत्रवीति ॥ मरुत्वान् इंद्र वृषभो वर्षितायां रणाय रमणीया ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

यसंग्रामाय पिब सोम मनुष्वधम त्वं मदाय मदनीयायाजे आयासिचस्व जगर मधुन ऊर्मिं मिष्टु सोम मित्योप
मिकं माघवातरिदमपीतरप्यधेतस्मादेवं वराणासि उर्वधिपहाः स्वसृतान्नामिति । अनुष्वधमनुगमं वर्त्तमि
ने अतादयः आर्धद्वितीययेति समासः । संहितायां स्वर्वपदादिति षत्वं । निरुदकादित्वादान्तोदात्तत्वं । ऊर्मिं अत्वेंद्रचे
ति मित्रस्य । ख्यातास्वादिश्चोरपरः । प्रत्ययस्वरः ॥ ॥ सजोषा इंद्र इति मरुत्वतीग्रहस्य याज्या । सूत्रितं च । सजोषा इं
द्र सगणो मरुद्भिरिति नद्यो यिवितस्यामिति सिषास्तान्नु द्वितीया । सजोषा इंद्र इति । हे स्यरबलवन् हे इंद्र सजोषाः
संगतो देवि मरुद्भिः सगः । ए वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता विद्वान् कर्मविषया नित्यस्व सोमं पिबतातानः शत्रून् जहि मृधः
हिंसकान्शत्रून् अपनुदस्व । यद्वा मृधः हिंस्या तत्रत्राणि न इति मृधः संग्रामः तत्र वर्त्तमानान् शत्रून् अपनुदस्व अ
थानंतरं नास्माकं विश्वतः सर्वतः अभयं कृणु हि कुरु । सर्वतो न यरहितानस्माकं कुर्वित्यर्थः । वृत्रहा अत्र स्तृणदत्रे
सुक्विप्शु अनयोनिसेलय इत्यस्मादेरच्च । न जसे मासेतस्य स्वरः । विश्वतः पंचम्यास्तसिल् । लित्स्वरः ॥ ॥ अथ तृतीया ।
उत ऋतुभिरिति । उत अपि च ऋतुपाः कोल निर्वाहकत्वेन ऋतून् पाता ऋतुसोमं पिबतीति वा ऋतुपाः यद्वा ऋ १४४
तुभिर्मरुद्भिः सह सोमं पिबतीति ऋतुपाः । तादृशः हे इंद्र स खिभिः समानख्यानैर्ऋत्विग्भिः मरुद्भिः सहितस्त्वं नः संबं

मेत सूक्तं सूत्रितं च सद्यो ह जात इत्यस्य हरहः शस्यमेत्रावरुण इति अहर्गणे द्वितीयादिषु अहःसु माध्यंदिनसव
नस्मिन् अद्य स्व एत सूक्तं अहरहः शस्यानीति होत्रकाः द्वितीयादिषु वतिसृत्रितं तद्यस्के एकाह मरुत्वतीयश
स्त्रे सद्यो ह जात इत्याद्यास्तस्क मुखीय ॥ सूत्रितं च सद्यो ह जातो वृषभः कनीनः त्वं सद्यो अपिबो जातं इंद्र इति सं
पास्त्वा कप्रथमा सद्यो ह जात इति वृषभो वृष्टिधारायां वर्षिता स यस्तदानीमेव जात उत्पन्नः कनीनः कमनीय
इंद्रः स्तुतस्य निष्ठुतस्य अंधसः हविर्लक्षणस्यान्नस्य सोमस्य प्रसूतुं त्रकपेणिनः त्रारंतं सं यह्हितारं यजमानम
वत्रवत्तु । हिन्वसिद्धो । किं च तादृशः त्वं प्रतिकामं काममेकामे सोमपानेन्द्रुरायो सत्पातत्वयथा कामस्य हृद्वि
सेवति तथासौ आः रसीनिनासः स सि इं रसा । शिरः गाः पायामि श्रणापतं सो मस्य सोममयं रसं प्रथमं सार्व सो दे
वसः पुरस्तात् पिब मतिकामं कामं कामं प्रतिवीप्सायाम् अव्ययीभावसमासः स्वरः यथा अपादौ तच्चादेवलिखि
शाः रसा शिरः आ उ इत्युपसर्गाल्लीभं । किं पि अपस्पृक्षे थामित्यादिना शिर इत्यादेशः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति
स्वरः । सो मस्य सोमशब्दान्मेमर्थ्येमय इतिमत्यय ॥ ॥ अथ द्वितीया । यज्ञायथा इति । हे इंद्र त्वं यद्यस्मिन्नह
निजायथाः अजायथाः ततः तस्मिन्नेवाहनि असौ सोमस्य कामे पिपासायां सत्यां गिरिष्ठां गिरिस्थां उखस्थानेव

र्ह्यमाने अंशोः सोमलताखंडे विशिष्टस्य ऋजीषस्य पीयूषं अंशि नवं रसमपिबः ॥ पीतवानसि ॥ उत्पत्तिक्षणए
व सोमपाने कारणं दर्शयति ॥ तत तव जनित्री माता योषा स्त्री अदितिः महः महतः पितुर्जनकस्य कश्यप
स्य मादद ॥ मसूतिकागृहे अग्रस्तत्यदानात् प्रकृतं तादृशं सोमं पर्यासिंचत् ॥ नवास्य पतिता द्वार यज्ञाय
स्थाः ॥ जनीत्रा ङ्स्त्राव इत्यस्य लङि-ब ऊर्ध्वे दसीत्यई त्वा वः ॥ यद्दृत्ताया गाद निघातः ॥ जनित्री ॥ जनिता मंत्रे इति
निपातनात्स्मेलोपः ॥ ॥ अथ तृतीया ॥ उपस्थाययति स इन्द्रः मातरमुपस्थाय प्रार्थयित्वा च अन्नमेऽदाता मन्नमया ॥
चत ॥ इति रिरध्मे पणाकमेतियास्वः ॥ तत स्त्र स्या त्र धऊधसिद्वी रसूपणा स्थित तिगमदीप्तं सोमं मत्स्य एष इपत ॥ सर्वा
– दर्शयत ॥ गृत्स ॥ अत्तिकाद्दृपात ॥ सोर्वि दिवः ॥ शत्रु हनना र्थमिति शुस्म इन्द्रः ॥ अन्यान् सपत्नान् स्वस्वस्थानो
त्यकार्षणा चालयन् चरत ॥ सर्वत्र चरति किं उरु ऋध्यती कस्मै जोयायागाद्व ऊधा विद्विषां गः महां निमहां ति
वृत्रहनना दीनि कर्माणि चक्रो उपस्थाय ॥ तिष्ठात त्यपिद्यु मास्थे तीये प्राने नत्यपयी ॥ निपात विधः ॥ लिङ्स्वरः ॥ ऐन्द्राइ
लियाञ्चअर्थः ॥ तस्मा चडिरूपं ॥ आडजादीना मित्याडागमः ॥ स्थित्र निघातः ॥ तिग्मं ॥ तिज निशाने ॥ अस्मात् कृ जिरुचि १४२
तिजो ऊ स्वतिमक् प्रत्ययः कवर्गादेशश्च ॥ प्रयवयन्नाम्नुमिश्रा मिश्रण ॥ यारित्यस्य एपतस्य शतरि रूपं ॥ लिङ्स्वरः ॥

गृत्स ॥ गृधु अभिकांक्षायां ॥ गृधि पत्यो दसौ चेति सप्रत्ययः ॥ दकारस्यांतादेशः ॥ वृषादित्वादाद्युदात्तः ॥ उरु धृष्णवती ॥
कः ॥ उरु शब्दे इन्द्रसेरमाया विक्षार्थे धितिध प्रत्ययः ॥ ऊस्वछांदसः ॥ बऊत्री हौ पूर्वपद प्रकृतिस्वरः ॥ ॥ अथच
तुर्थी ॥ उग्रस्तुरासाळिति ॥ यं एषइन्द्र उग्रः ॥ शत्रूणां भयंकरः ॥ तुराषाट् तुरयाशत्रूणामभिभवनपराक्रमोपेतः स
वृत्रघ्ना तीयं शरीरं यथावशं यथा नानाविधरूपाणि पतंचाक्रोत् तथा च मंत्रवर्णः ॥ रूपं रूपं मघवा बोभवीतीति ॥ स इन्द्रो जनु
षा सामर्थ्याद्वा वृष्टा रेव अनामेकमस्तु रमतिसूयच सू ऊच मासस्थित मा सुरमाचार यित्वा सोमम पिबत् ॥ वृष्टा हतस्तु
त्रावीङ्मित्यादौ श्रास सा सोमम पिबदिति तित्तिरीयकं ॥ तुराषाट् ॥ त्विवरा संज्ञा मा किशा त्वर त्वार त्वादिना ऊं ग सहे छ्रं
दसिति ॥ कर्तृकरणे कृता बहुलमिति समासः ॥ तत्पुरुषे तिकृति बहुलमिति तृतीयाया अलुकः ॥ सहेसाढः स इति ष
शं कृदुत्तर पदस्वरः ॥ यथा वशो ॥ वशकामा मननतिक्रम्येति अव्ययीभावसमासः ॥ समासस्वरः ॥ आ मुम्णा सुपस्त्याय स्प्र
चमूर्छा च मुस्रदना ऋष्चिमित निष्पिस्तारिसजिस्म ऊ इ स्तप्रत्ययः ॥ प्रत्ययस्वरः ॥ ॥ अथ पंचमी ॥ अनेनूव मे ॥ मि
द्वेषा ॥ इति तृतीयस्य तृतीयत्र्या दशो वर्गः ॥ शंसा महामितिपंचर्चमिकादशं सूक्तं वेश्वामित्र त्रिष्टुप्ता मैन्द्रशंसा महामि
त्यनुक्रमणिका ॥ महाव्रते दशरात्रे अष्टमेहनि मरुत्वतीयशस्त्रे एतत्सूक्तं ॥ सूत्रितं च ॥ शंसा महामहंसवि मिंद्र

तीत त्रप्रथमा। चंसा महा मिति। हदोतः मूहान्त महान्तमिंद्रं शंसत्स्वैस्तुहि। अस्मिन्निंद्रे रहि। नरि विश्वा कृष्टयः।
सार्वमनुष्याः सोमपाः यज्ञे मनुष्यास्तेषां यासो मृपाः संतः काममकामयन्त इति कामः स्वर्गादिः तमःख्व न्नसवंतः प्राक्रवंति
धिषणे देवमनुष्यादीनां धारयित्र्यो यद्वा प्रगल्भेस मर्थे स्त्री श्रिता न रहिंतु मितिधिषणे द्यावापृथिव्यो। दिवाः सु
क्रतुं कर्मजगत्पालनादि स्त्रीन इनः क्रतुर्यस्य सो क्रतु। ताहह शं विश्वतरं विस्तृनो ब्रह्मणा जगदाधिपत्यस्थापितं महो
तं वृत्राणां पापरूपाणां घ्नेहंतारं यू इंद्रमजनयं तं अजनयत्। द्यौः सा। शंस्तुता विप्रसलोटि रूपं पादादि द्वादनि
घातः। घ्नेचोत स्त्रिड इति संहितायां दीर्घः। अपमन् लडिं रूपं यद्वृत्तयोगादनिघातः। सस्वरः। सुक्रतुं। क्रत्वादय
श्चेत्फ त्तरपदा क्रदात्तं। धिषणे निधृषा प्रागल्भ्ये इत्यस्मात् धिषिश्च। संज्ञायामिति क्युप्रत्ययः। धिषण्स्यादित्। प्रत्य
यस्वरः। घ्नन हंतास्तु सिसंज्ञायां व। सो हल रितिष्कत्वं। प्रत्ययस्वरः। जनयंत। नने एपेतस्य ल डिरूपं यद्वृत्त्योगाद
निघातः ॥ अथ द्वितीया। यज्ञुनं कि रिति। दत नास्तु। व्याप्रियंत त्रायाथार इति हितनाः संग्रामाः तत्र सुराजेह रिवा
हरिस्थाहरिसुकेरथे वर्तमाने त्र्त मंबलस्य युद्धं निष्टृतमं वित्रामासाघसेना द्विधाकृत्वा वर्तमानेन तमिंद्रं न किः १४३
कश्चिद्धिपतरति अतीर्यगच्छति नको स्त्रीत्पथीः। नु प्रसिद्धौ। सइंद्र इनतमः अतिशायनसेनास्वामी सत्वनिः प

रितः सी दद्दिः मरुद्भिः यः यान् गच्छनू शोषेः शोषयंति परिबलानी ति ऋष्याणि बलानि तेः इषुजया वृषंभ तितीव्र
वेगः सन्न दस्योः चात्रा रातुरत्नेष्ठा एवं वो मिनाति हिं। नस्त्रिा ह प्र सिद्धो। अत्र निरुक्तं इषुजयाः इषुजवः इषुमु
या अमिनादा युदंस्या रितिा दृत्ववनतरणया रितस्य लटिरूपं यद्वृत्तयोगादनिघातः। शपः पित्वादनुदात्तत्वे
धातुस्वरः। यः। यात्राप णे। औणादिकः प्रत्ययः। आतो लोपः। प्रत्ययस्वरः। । अथ तृतीया। सहावा पृत्सु तिय इंद्रस हा
वा बलवान् हन्त संग्रामेषु तरणिः शत्रून् तु सो वीर्य वृत्तत इति तरणिः। तत्र दृष्टांतः अर्वान् यथा अर्वा बलवानश्वः शत्रु
बलं तरणि इति तथा राद सी द्यावापृथिवी भोमान ज्ञिः मा कवन्नमहत्नावान्न मिहाता सित्यात दीयत धिस्य इति मेहने
धनंत स्थान न्नवति ता दृश इंद्रः कार क्रियत इति कारायज्ञादिः तस्मिन्यज्ञे त्तगानश्शादेवर्ध्याहह्वा द्रवनीयः
मतीनां स्तोतृणां स्तुतीनां वा पित वृपालयिता चारुः कमनीयः सुहवः सुखाह्वानो पतः वयो धाः अन्नस्य दाता सुव
तिसहावा सहो स्यास्तीति मनुबर्थे छंदसी व निपात्यंतिविनिशा अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घः। दृत्सुइ
तनाशब्दस्य पासोपरतः मास्वृत्त सुपसंख्यानमिति दादेशः। सावकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं। वानशिः अर्
वा नावित्यस्मात् छंदसि सदो दिवात क्किप्रत्ययः तस्य लिङ् नावा अत आदेरित्यस्या सस्य दीर्घ ह्रात अशनाति च्यतितु

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

मागमः॥ त्रादिसमासः॥ कारा कारोति कर्मणि वज्रं कर्षन्निति वज्रोत उदात्त इत्यं तादात्तत्वं॥ ह्वमः॥ जुहोते अच्चो
यतायातानां वक्तव्या फदात्तत्वं॥ सुह्वः क्यात जीवित्र उपसर्गे स्यात्प्रत्यय॥ संप्रसारणं॥ प्रत्ययस्य पित्वादनु
दात्तत्वे धातुस्वरः॥ आद्युदात्तं प्रच छंदसीति खिउत्री हान्तुत्तरपदाद्युदात्तत्वं॥ ॥अथ चतुर्थी॥ धन्नादि वइति
संइन्द्रो दिवाद्युलोकस्य रजसीत रिक्षस्य च धन्नीधारकः एष सर्वत्र वर्तमानः रथो न तदीया रथ इव ऊर्ध्वो वा
सुरुह्य गंतावस्तति सहायतया निवसति निवानसहायवान्नयवा नेत्यय मुत्रणापि संबध्यातायथा वायुनि
युवानन्नियुत्नामक वडवा निस्वहान एव मिं प्रावस्ति निर्मरुद्भिः सहावानतथा हेपो वस्ता रात्रिमाछादयन्
स्यसुपजगे अस्य कात्स्यादित्यस्य जनिता जनयिता नागं तज्जनीयं वा जंक मे फलस्त्रूप मन्ने वित्तज्ञा साधु वि
नागकनीनवति तत्र दृष्टोतः विपणे वा यथा द्यानो॥ वागस्येदमिति विज्ञागं करोतीति तद्धलं रजसः रंजरागइत्य
स्मारूरंजिस्मां किदित्यसत्ता किवान्नलोपः॥ रजापतत्र काशेन तिरजोंत रिक्षं निवादाद्युदात्तः॥ वित्तज्ञा नज्ञसेव
यामित्यस्यसात्तु कारिणप्रथेदृन्ना एका चउपदेशइतीट प्रतिषेधात्तादौ च निति कृत्यतो चितिगातः प्रकृतिस्वरत्वं १४४
॥अथ पंचमी॥ सुनंऊवामति॥ इतिद्वितीयस्य ऊनीयेत्र्यादेशो वर्णः॥ इन्द्रस्वाहेति पंच चं चादशोस्त कंविधा

मित्रं त्रैष्टुनामेइंद्र ज्ञाराश्त्रेन वृ मेहनि मरुत्वतीय शस्त्रे इदं सूक्तं स्तुत्रिंतं चा तृतीयस्यें इन्द्रस्वाहा गायत्री मेति तत्र
प्रथमा॥ इन्द्रस्वा हेति॥ यमिन्द्रस्वाहा कृत मिमं सोमं पिब तुयस्यें इन्द्रस्य अयं सोमः संइन्द्राय ज्ञं प्रति आगतस्तु स्म
कर्मविघ्नकारिणां हिंसको वृषन्नोयष्टृणां अस्ति मतफलवर्षका मरुत्वान्नमरुद्भिः स्त्वदान्न उरुव्यचाः तत्तमा
त्रिः सनृपनिरस्मान्निर्दात्रिः अग्निः सोमादि लक्षणैः हविर्भिः राष्टणां तांसमंताद्दहरयः उतत्र आस्य इन्द्रस्य संबंधि
नस्तन्वः शरीरं स्यकामेउद्यादि लक्षणविषयमस्ति लोषं हविरस्मान्निर्दत्रं रुधा सर्वतः हरयस्तु उस्त्रं उमि
राहननार्थः उरुव्यचाः व्याचरस्तु रं व्याचः ऋतादित्वमनसीति वक्त व्यमिति अत्र अनसीति पर्युदासादि वन्त्रा
त्वः॥ ऋकुत्तरस्वरः॥ ऋधा॥ ऋधुमेतरा शा लिंड्रूपं ॥अथ द्वितीया॥ आते सपर्यूइति॥ हे इन्द्र तत्र वज्र वसेय
ज्ञं प्रत्यागमनायसपर्यूपरिवारकौ हरी आसुक्वन्निरथयोजया मीत्रदिवःउ रातनस्त्वं यया रथया॥ स्कृशिव गोष्ठ
छीति निकनामेतियास्का॥ निमद्यावः अथुगच्छसि हस्तु शिप्रशोभनहनो इन्द्रहारयोरथया जिता स्तेया॥ इह
कर्मणि त्वा बांधेतुः यज्ञंप्रतिधारयंतु ततआगतस्त्वं सुतस्य सुत्रुअत्रित्तवत्याः॥ कमनीये अस्य सोमं नन्दि
तृं पिबा सपर्यू सपरशात्कंड्वादिः तदन्ता दौणादिकः कप्रत्ययः॥ आवः॥ अवरक्षणे रिछुन्दसे लड्रूपं यद्ध

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ञायाणादनिघातः॥ श्रेष्ठ॥ दधातेराशीर्लिङि। किदाशिषीति यासुट्। एर्लिङीत्येकारादेशः॥ निघातः॥ पिबा पादादि
त्वादनिघातः॥ सुष्टुतस्य। ष्टुञ् स्तुतौ। निष्ठायां कर्मणि क्तः॥ गतिरनंतर इति गतिस्वरः॥ उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना संहितायां
षत्वं॥ ॥ अथ तृतीया॥ गोभिर्मिमिक्षुमिति। गृणानाः स्तोत्रं कुर्वाणा ऋषयो जोनिर्मिमिक्षुं स्तोतृणामभिमतफलं वर्षितु
मिच्छंतं सुपारा शोभनपारं स्तुतिभिस्तुवंति कल्पुशाकामित्यर्थः॥ ताहशमिदं उपेष्ठाय यक्षनादिसेपत्पात्रिष्ठश्रेष्ठाय यक्ष
यसे चिरकालममाप्तुधायसे चिरकालममाप्तुधारिणायच गोभिर्गोभिर्मिश्रितः सोमः। हविर्भिश्च रयंति। भवतः॥ हे इंद्र जी
पित्वा सोमवत्निंद्र सर्वेमंदानः मोदमानः। सामपिबा सोमस्यपातासन् स्तोत्रं त्वा समस्यं उरुधा बहुधा गाथ्याणि
होत्रोदिकर्मसिध्यर्थं धिन्न्ः समिषः एप समक्षु। घरयो गोभिः सहवकाचे इति विसर्के रुद्रासवषे धोषनो गोभिः स ख्याच
चसीति प्रतिषेधः॥ मिमिक्षु॥ मिसेचन इत्यस्य सन् एकाच इतीट् प्रतिषेधहलंतं च्चिति किद्वाचा। सनाशंसभिक्षउः॥ व
स्यय स्वरः॥ ज्येष्ठाय। ज्येष्ठस्य तावद्रूत्पत्तिः आसणादित्वात् तष्पत्र। निघादाद्युदात्तः॥ गृणानाः। गृशब्दे। क्र्यादित्वात् श्राविच
ह्वादं तादात्तः॥ मंदानः मदि स्तुत्यादि विष्टसस्थम् नाचिव छोदलंदसीतिशापो लुक्। उरुधा। उरुशब्दार्ह हसरध्या वाची
संरम्या या विभाषार्थे इति धा प्रत्ययः॥ इषः। एप। इषुगतौ। इषणमिच्छतीति छंदसि परेच्छायां क्यच्। नलोपः। अंततोरंतरं वितण १४५

थस्योदिरूपं॥ ॥ अथ चतुर्थी॥ इमं काममिति॥ अथ पंचमी॥ सुनंजन्वेमेति। एते व्याख्याते॥ इति तृतीयस्य तृतीय
चतुर्दशो वर्गः॥ ॥ चर्षणीधृतमिति दशर्चं तृतीयादशमं सूक्तं विश्वामित्रमैंद्रं अत्रानुक्रमणिका। चर्षणीधृतं दश
आद्यास्तिस्रो जागतगायत्रा विति। आद्यस्तु चाजागतः। अंत्यस्तृचो गायत्रः। ऋषिश्चान्यस्त्रिष्टुभः। सूक्तविनियोगो लै
गिक उक्तः॥ मैत्रावरुणशस्त्रे अनुरूपस्तृचानंतरमावपस्तृचः शंसनीयः। सूत्रितं च। चर्षणीधृतमसन्नत्वा द्या
मरुत्व इति तृचावितिविश्ववेति निष्केवल्ये तृणामुखे इति तृचः। विश्ववानिति खंडे सूत्रितं। तृणामुख्य तृतमगौरिरुद्धे
रितितिस्र इति बृहस्पतिसचेष्मयं तृत्वा निष्केवल्ये निविधानीयः। सूत्रितं च। तृणामुत्त्वेति माध्यंदिन इति महाव्रते
पि निष्केवल्ये अयं तृचः। दशरात्र चतुर्थेह्नि मरुत्वतीयेंद्र मरुत्व इति तिस्रः। वषे हनिवषस्येति खंडे सूत्रितं। इं
द्र मरुत्व इति तिस्र इति। मरुत्वतीयमिति बृहस्पति सवेपि मरुत्वतीयशस्त्रे अयं तृचो निविधानीयः। सूत्रितं च। इंद्र म
रुत्व इह तृणामुत्त्वेति माध्यंदिन इति। आद्यो मरुत्वतीयग्रहस्यानुवाक्या। सूत्रितं च। मरुत्वतीयं न याहि एवं चरंतीं द्र म
रुत्व इह पाहि सोममिमि तिद्वितीयपर्यायहोतुः शस्त्रे इंद्र ह्वोजासतिस्रो नियः स्तृचः। सूत्रितं च। इंद्र त्वा वाजसा
महाइंद्रो य ओजसेति। तत्र प्रथमा। चर्षणीधृतमिति बृहस्पती। प्रस्तुताः गिरा मदीयाः स्तुतिरूपेण वाचः चर्षणीधृ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

तं चर्षणीनां मनुष्याणां मन्ति मतं फलप्रदानेन धारकं पोषकं यज्ञ। आऋंषंतोनेन सर्वमिति चर्षवलेनस्कारकं मघ
वानं धनवंतं उक्थं उक्थैः शस्त्रैः शंसनीयं वा त्वधा नं वर्धलधनादि संपन्नं आवर्तिमाणं वर्धमानं उरुकृतं स्तोतृ ति
र्बजवारमा कृतं अमर्त्यं मरणधर्म इति तं सुष्टुक्षितिः। यो नन्तुतिवाक्यैर्दिवि दिवि प्रत्यहं जरमाणं स्तूयमानं
तमिममिंद्रं अस्तव्रूपतं अस्तितः सवृतः स्तुवंतु। बृहस्पतीः वा छंदसी तिसवर्णदीर्घः। अत्रूपता एसत्वनो अस्मात्
स्तुतिः सिचूर्धातोः ऋतादिवात् सिचोडिः चैन गुणस्ताः वः स्तुष्टक्षितिः नञ्सस्तुत्या मितिउत्तरपदांतोदात्तत्वं यद्वा
सुष्टुक्षयइति स्तुतिकरणं स्तुताऋचाः षष्क्षितिः शष्टेनोच्यात। क्षितेर्ह्रस्वश्च तिक्षिः। ऋस्मरणांतादात्तः। दिविदिव नि
त्यवीप्सायां इति द्विर्वचने परस्याम्रेडितत्वात् अनुदात्तत्वं पदस्वरः। ॥अथ द्वितीया। शतक्रतुमिति। ममदीया
गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः शतक्रतुं शतं क्रतवो यज्ञा यस्य तं अजीन्यात्मनोउदकवंतं शाकिनं शाकात्मिति रिंद्र इति
शाकाः सहायभूता मरुतः तद्वंतं नरं सर्वस्य जगतां नेतारं वाजस्यान्नस्य दातारं इन्द्रमिदं शत्रु। ऋतुरासेनारत्रसियुद्ध
प्रतिशीर्घ्रं गंतारं अन्तुरं मध्येदनवारायां प्रेरकं धामसाचात जोत्तजमानेयद्यधनधामतद्द्धिः सहाया जयिता
रं अत्निषा चं शत्रूणामनिन वितारं स्वर्विदं स्वर्गस्य लंभकं तमिंद्रं विश्वतः सर्वतः उपायंति उपगच्छंति अर्थवा असीसा १४६

स्तीति मत्वर्थे असस्सः सलोपश्चेति प्रत्ययस्सकारलोपश्च। प्रत्ययस्वरः। नरं नयते र्डिच्चेति प्रत्ययः। अमः स्वद्वादसुदा
त्तव प्रत्ययस्वरः। यतिः इण्गतौ विस्पस्य तारिं इणो यणिति यण्। निघातः। सो जसनि षण्ण दानौ खनिकष्यज्यसिवस
सादिना इ प्रत्ययः। परादिश्छंदसि बहुलमिति उत्तरपदाद्युदात्तत्वं। त्रसिनिषिचरास स्म्रो वहिश्रीसादिना निप्रत्ययः
सादिना इ प्रत्ययः। परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। अतुरः तुरत्वरणे। क्विशक्तु उत्तरपदस्वरः। अनिषाचो षच समवा
येरवारस्पादिना नहनिदिस्तिति दशादाद्युदात्तः। ॥अथ तृतीया। आकारवासारिति जरिता शत्रूणां जारयितं इः आकारमाकीयीतयुध्यार्थधन
याएपं तस्य क्विश। आकारवासा रिति। जरिता शत्रूणां जारयितं दः। आकारमाकीयीतयुध्यार्थधन
मत्रसाकारा अवहत स्मिन्नसोइंद्रस्य स्थानमुत्तप्त दधनस्मात मविस्तूयातायद्वा वसोः वसमाञ्सिमु खे नतिष्ठतीति
वस्तुः शत्रुः तस्य जरयितत्तियाजनीयं सइंद्रः आनहसः अपापः स्तुतः स्तुतीः उपस्य तिपरिचरति तासांफल प्रयत्नन
हजयतीत्यर्थः। किंचसइंद्रो विवस्वतः विशेषण। निहोत्रार्थं वसतो हविषमाता वायजमानस्य सदानस्थ हव्याणि प्रिये
हिसो मपानादिना असंतं ज्ञातान्नवति। खलु सत्रासाहं शत्रूणां मवहंतारं यक्षामरुद्भिः सह शत्रूणामभिनवितारं अत
एवाभिमातिहनं शत्रूणां हंतारं मिंद्रं स्तुहि हे विश्वामित्र ति आकारावृद्धोपा अधिकरणे स्कृदाशवित्य शाथादि
स्वणां तादात्तः। जरिता। जूष वयोहानौ। हे विश्वामित्र ति आकारावृद्धिश्चोपा अधिकरणेहंतोः। इत्यस्यान्नीवितण

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

थस्य शुचिरूपं॥ चित्राः देवता दानाः॥ पनस्यात पनस्यतिः स्तुतिकर्मा तस्य कर्मणि लट् रूपो निघातः॥ आनेहसः॥ हंतव्यैर्हि
पपादनम् आहन एव विरति अस्मि प्रसयः॥ एह इत्यं चादेशो धातोः॥ निघ्न स्तुत्यमिति स्वरणो ताधनाः॥ स्तुतः॥ स्तोतरि
स्तौति कर्मा॥ किम ऽवस्यति ऽवः परिचरणमात्मन इच्छतीत्यर्थे क्यच्॥ निघातः॥ प्रियेय। प्री तर्पणे। लिटि स्तु
पो हि योगादनिघातः॥ ॥अथ चतुर्थी॥ त्वं न सुवेति॥ हे इंद्र सबाधः रक्षो बं मंत्रोच्चारणे मतविषयबाधया सह वर्त
त इति सबाधः ऋत्विजो जनानुत मनुष्याणामिति शायनस्य कर्मणि नेतारं वीरं सामर्थ्योपेतं त्वां गोभिः स्तुताः सा
धनस्तवीको रुक्तैः शास्त्रेषु स्तानि स्तुष्व अर्चत प्रकर्षेण चैति पुरु माया चष्टे त्र हनना दिव ज्ञकर्मा स इंद्रः स
हसे बलाय संजिहीत गमनोद्यमं करोति॥ किं भूतः एकः असहायः स इंद्रः नमः नमसोऽस्य ह
विर्लक्षणस्यान्नस्य ईशो ईष्टे यद्वा अस्य सर्वस्य जगत ईष्टे तस्मादिंद्राय नमः त्वं नामन्यतरस्यामिति विभक्त
रूदात्तत्वं॥ अर्चत अर्चीत लेटि तस्माद्द्वा॥ तिङ्तिङो अनंतीति विचनात् सबाधः॥ बाध विलोडने क्विपु॥ वापसग्नी
नस्योलिति स्वरस्य सबाधो ऽउत्तरपदस्वराः॥ पुरुमायः आत्तो दात्तत्वकरणे त्रिचक्रादीनां सुप संस्थानमिति उदात्तो दा १४७
त्तत्वारेशो ईश ऐश्वर्य इत्यस्य लटि लोप स्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः॥ निघातः॥ ॥अथ पंचमी॥ त्वं वीरस्येति॥ मत्येषु

मनुष्येषु अस्येंद्रस्य हवी निषिध्ये नु शासनानि हवीः हिंसितापदेशादिनि सत्त्वानि नानाप्रकाराणि सर्वंति॥ इंद्रस्य शा
सितृत्वे मंत्रः॥ तुरुक्षमित्राय शो स्य वर्धनं पुरु निषिध इति॥ तथा शासकाय तस्मा इंद्राय पृथिवी पुरू पुरूणि बहूनि
नानिविर्तनिर् अतद्धारयति॥ किंच याः साधकः लोकाः ओषधीः रापधयः भूती पिद्यापाजलानि जीरयः जीर्यत इति जीरयो
मनुष्याः वना निस्ट्ट्याः स्व एतत्सर्व इंद्रस्य आज्ञया तदुपभोगाय यास्यो रयिं धनं रक्षति निषिधः॥ विधु गतौ संहितायां
निसः सकारण इणोम वक्षीने ञ्जोदसत्वादनाइत्ते उपसर्गात् कुनोतीतादिनापवा॥ निसः सकारस्य षुना षुरितिष
त्वं॥ इति तृतीयस्य तृतीये पंचदशो वर्गः॥ ॥अथ षष्ठी॥ तुभ्यं ब्रह्माणीति॥ हे हरिवः अश्ववन् इंद्र तुभ्यं त्वदर्थं ब्रह्माणि
स्तोत्राणि तथा उक्थं गिरः शास्त्राणि च सत्रा सत्यमेव दधिरे ऋत्विजो धारयंति॥ निजुषस्व॥ हे वसो सर्वस्य वासयितः स
खेमखिन्नतः हे इंद्र आपिशमिस्तं भूतनस्य नवतरवसो नलेहणे ह विवेधि च दर्श्य दीयमानं जानीहि अतस्त्वं जरि
तृत्याः स्तोतृत्यो समस्य वयोवृधाः दहि तुरीयः पुंस्य सं यिचत्वाद् दानं वा जुषस्व॥ जुषी प्रीतिसेवनयोरिति स्पतो दिस्त्रूपावा
कामेलोद निघातः॥ बोधि॥ बुध अवगमन इत्यस्य लोटि वा छंदसीति हे विकिरणस्य न चिचाद्दञ्जपिद्वा स्तुणः॥ ऊतः॥ ज्यो॥
हविरितिव्यादेशः॥ ऊं चादयो दात्ताः॥ ॥अथ सप्तमी॥ इंद्र मरुत्व इति॥ हे मरुत्वः मरुद्भिस्तद्वन् हे इंद्र त्वं स्वदीय

Indira Gandhi National Centre for the Arts

यज्ञे आगत्य सोमं पाहि पिब। तथा त्वं पूर्वं शार्याते। उत्तरस्मिन्नाननियज्ञं ऊर्वाणे सुतस्य अभिषुतं सोममपिबः
तथा अपिबेत्यर्थः। इन्द्रः शार्यातस्य यज्ञे सोमरसानपिबदित्ययमर्थः कौषीतकेः स्पष्टमुक्तः। तथा मन्त्रवर्णश्च। आस्मा रथ
वृषपाणेषु तिष्ठ शार्यातस्य प्रभृता येषु मंदस इति। हे शूर इंद्र तव शर्म बोधि निःश्रयणे शामीणि निबोध स्थाने स्थि
ताः स्तु यज्ञाः कवाया मध्या विनो यजमानाः प्रणीती तव दू विप्रा प्रणयनेन प्रापणेन आसमंतात् विवासंति आ मवया
स्विरंति विवासतिः परिचरणकर्मा शार्याति। शार्यातिरयमि सर्थेत्स्यदमित्यण् प्रत्ययः। अपिबः यथयागादनिघा
तः। अडागमस्वरः। प्रणीती। नयतेः क्तिन्। क्तिचक्तौ चेति तिङ्कृतौ। तिगतेः श्रुतिस्वरः सुपां सुलुगिति तृतीया
याः सवर्णदीर्घः। उपसर्गादसमासे पीति णत्वं॥ ।अथाष्टमी॥ सजोषा इन्द्रेति। हे इन्द्र वावशानः सोमं कामयमानः
सता त्वशस्त्रे सखिभिः समानख्यानैर्मरुद्भिः सह नो अस्माकं यज्ञे अधिनो हा अस्मिन्नपाङ्गे सुतमभिषुतं सोमं पाहि पिब। हे पु
रुहूत पुरुभिर्बहुभिराहूतेन्द्र जोतपाने नत्र बले संपन्नैय अत्यंदेवा विश्वे सा विदेवा। महे महति च। यस्त्रियां त्या यो भक्षाः नाम
हूंभ्यान्निति सरः संग्रामः तस्मै तत्संग्रामाय पर्यग्रहन सर्वतो ऽकुर्वन्। वावशानः। वशेर्यङन्तात् किचानशि रूपं। नि २४६
घातः दाने। अत्र प्रत्ययस्थे कारांत्त्ववादिः। अडिङ् स्युपां यद्यो गादनिघातः। सरायो रुरु हरणो अधिकर

णथाः। कृयहोर्नन्तोदसीति इकारस्य नकारः। स्पादिवाद्याद्युदात्तः॥ ।अथ नवमी॥ अप्सूर्येमरुत इति। हे मरु
ताः यएष इंद्रः अप्सूर्ये अपात्रेरणे आपिः स्तुषा अर्कं सुखा सनेवन्नीत। इतिवाराः। वारा वरणीयं बलं धनवाद्रुत्ब
लाः दत्तधनावात मरुतः तमिन्द्र मदत्स्व अहृष्यन् हृष्टत्रस्वादः शत्रूणां हिंसकः स इंद्रः। तमिस्तैर्मरुद्भिः साकं दा
शुषः हविर्दत्तवतो यजमानस्य स्वकीये सधस्थे सहस्थाने तस्मिन्निति सधस्थेऽस्मिन्सुतमभिषुतं सोमं
पिब। अहणायी हृणीयवराः हिंसयो रहितः स्मादग्र आदायः त्यति यत्नस्य यथायतानावस्त्यायुक दात्तः। समासो हृदुत्तर
पदस्वरः। अमंदन्। मदि स्तुतिमोदेत्यादिषु परस्मैपदी। पादादित्वादनिघातः। हृष्टत्रस्वादः। स्वादत्स्यं हृणे कमण्यण्। दाशु
षः। दाश्र दाने। दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्चेति निपातनात् वसोः संप्रसारणं प्रत्ययस्वरः। सधमा
दस्थायाश्छन्दसीति सहस्य सधादेशः॥ ।अथ दशमी॥ इदं ह्यन्विति। हे राधानां पते धनानां स्वामिन् गिर्वणः गीर्भि
स्तुतिनिर्वननी। यद्धे इंद्र इदमनुक्रमेण उद्देशानुक्रमेण त्वर्थः। ओजसा बलेन आवर्तितः सुतमभिषुतं सोमं तु
भ्यं प्रपिब तृहि॥ ।अथैकादशी॥ यस्ते अनुस्वधामिति। हे इंद्र दर्थयुः सोमः स्वधामन्नमनुस्तत्पयावत्तिरत्निष्ठुतोस
तस्मात्तस्मिन्सोमे तत्वेत्स्वकीयं शरीरं नियच्छस्व। ससोमः सौम्यं सोमं माहवंचा चोम मदस्व मादयस्व। असत

अस्तेर्लेट्याडागमे रूपं। यद्वृत्तयोगादनिघातः॥ आगमस्यानुदात्तत्वे धातुस्वरः॥ ।अथ द्वादशी॥ प्रातः। अश्मो शि
ति। हे इंद्र स सोमस्ते तव कद्र्योः कद्र्योरुजायाः पात्र्योः। प्रातस्तु यज्ञकर्मणि ग्रामोत्तान्तयाः ब्राह्मणस्तोत्रेण स
हितः स सोमाशिरः शरीरं अवयवादिना अवयवी लक्ष्यते। तच्छरीरं त्वा मे तु। हे हरिवः इंद्र राधसे धनाय तव बा
ह्वो अपि पिबा भोत्तु। अत्र सूत्र आशीर्वित्यस्यालोटि मतप्यनपरस्मैपदं। निघातः। कद्र्योः। उदात्तयणो हल्पूर्वादिति
विभक्तेरुदात्तत्वं॥ इति तृतीयस्य तृतीये षोडशो वर्गः॥ ।धानावंतमिति। अर्धर्चचतुष्टयं तृचं सूक्तं विश्वामित्रमे
वेत्रयमनुक्रमणिका। धानावंतं मा षोडश्वीं द्वे गायत्र्यौ षष्ठी जगती तिर्या दितश्च तस्रो गायत्र्यः इति। धानानां
इति षष्ठी जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः सूक्तविनियोगो लैंगिकादवगंतव्यः। प्रातःसवनीयपुरोडाशस्यानुवाक्याः धाना
वंतमित्याद्याः धानावंतं करंभिणमिति प्रातःसवनेनुवाक्येति तत्र प्रथमा। धानावंतमिति। हे इंद्र धानावंतं धा
नाः भृष्टयवास्तद्वंतं करंभिणं करंभो दधिमिश्राः सक्तवः। तद्वंतं अपूपवंतं सवनीयपुरोडाशोपेतं उक्थिनं श
स्त्रिणं नोस्मदीयमिमं सोमं प्रातःसवने जुषस्व। सेवस्व। प्रातः स्वरादिष्वंतोदात्तत्वेन पठितत्वादंतोदात्तः॥ ।अ १४९
थ द्वितीया। पुरोडाशमिति। हे इंद्र पचत्पचते साधुं पुरोडाशं पुरोडाशं च एनमिति पुमास्तोशं। हविः जुषस्व।

किंचात्र पुरस्तात्पुरोडाशात्तदनंतरं अर्धं गुध्यमं कुरु हव्यानि हवनयोग्यानि पुरोडाशादीनि हवींषि तुभ्यं वर्धंति
स्वात तत्र वनीयं गच्छंति। तानि सेवस्व। तिष्ठाव। पचत्यं पचन शब्दस्तत्र साधुरिति यत्तत्प्रयाति तस्य पदस्य द्विवात्ता वा
दत्र याता नावह्रत्तस्य शाति नोस्तीति स्वरितः। गुरस्व गुरी उद्यमने। शं विकरणी॥ निघातः॥ सिस्रात स्वगतो छंद
सि लुङो सादिः। प्रत्ययनाम ननपदं॥ ॥अथ तृतीया। पुरोडाशं चेति। हे इंद्र नोस्मभ्यं बध्निन्पुरोडाशं घसः। भ
क्षयस्व नास्मदीयाः स्तुतिलक्षणा गिरा जोषयासे सेवस्व। तत्र दृष्टांतः। वधूयुरिव योषणां। यथा वधूयुः स्त्रीका
मः योषणां सजनीयां युवतीं सेवते तद्वत्। घसः घस्लृ अदने। लस्य लोटः सिपि लेट्याडागमे रूपं। चवायोगान्न प्रथमेति नि
निघातः॥ जोषयासे जुषी प्रीतिसेवनयोः। अस्य ण्यंतस्य लेट्याडागमे रूपं॥ आगमस्यानुदात्तत्वे णिचः स्वरः॥ पा
दादित्वादनिघातः॥ वधूयुः सुप आत्मनः क्यच्। क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः॥ प्रत्ययस्वरः॥ योषणां। युष सेवने इति
सौत्रो धातुः। कृत्यल्युटो बहुलमिति ल्युट्। लित्स्वरः॥ ।अथ चतुर्थी। पुरोडाशं सनश्रुतेति। हे सनश्रुत पुराण
तया प्रसिद्ध हे इंद्र नास्मसंबंधिनमिमं पुरोडाशं प्रातःसावे सवने यत्र सोम इति सावः। तस्मिन् प्रातःसवने जु
षस्व। यतस्ते तव क्रतुः कर्म दृष्टहनद्दि प्रातःसाव। पुरुअनिषवाकर्मणि वञ्ञा॥ सदिसमासे॥ थाथादिस्वर

सं॰प॰मा॰सं॰ ३२५०

णं ते दात्र॥ माध्यंदिनस्य सवने सवनीय पुरोडाशा माध्यंदिनस्य सवनस्य धाना इत्यनुवाकाम्नातं च। माध्यंदिन
स्य सवनस्य धाना इति माध्यंदिन इति मैत्रा स्त्रक्रूपं च मी। माध्यंदिनस्येति तात्र इंद्र माध्यंदिनस्य मध्यंदिने सव
स्य संबंधिनी धाना स्पष्टयवा इत्यादि कमनीय पुरोडाशं च इहकमण्यागत्य भक्षयाणेन संस्कुरु यत्स्य यदा
जरितारस्त्वत्परिचरणं कुर्वाणः पुस्पर्धि वा स्तोतुमितस्ततः त्वरितगमनः अत एव वृषायमाणः वृषभ स्वाचेरन
स्तोतागीर्भिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः उपसमीपे प्रग्राह प्रकर्षेण स्तोति तदा पुरोडाशादि हवीषि त्वदायतिना
वः॥ माध्यंदिनशाखान्ने अन्तवार्थे उष्णादित्वाद् ह्रस्त्रियांक दात्र॥ रचारु। चर गतित्रजाणयोः दक्षनिजनि चरिच
टिस हि त्वा ष्फणि तित्ष्फण एण वा उपधा वृद्धि॥ नियादा प्फदात्र॥ पुस्पर्धि इत्यपि त्रिवरा संज्ञा म इत्यस्मा वृषभ
त्वा दिना निपातनश्च॥ निचा अथो कृतो उपिकुचि गान्तिस्पास्थ त्रितिश्च श्राव क्ष्ट्री हो वृषपद स्वुरः॥ वृषायमाण॥
वृषस्वाचरतीत्यर्थे कर्तुः क्यङ् सलोपश्चेति क्यङ्॥ अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः॥ ङित्वाद् अनुदात्त ङित इत्यात्मने
पदं लिङ्शानच्॥ तस्य लसार्वधातुकस्वरः धातुस्वरे॥ इट्टा ईडस्तुताविति स्य लटि रूपं॥ यद्वो गादनिघातः॥ इति
तृतीयस्य तृतीयस्य दशो वर्गः॥ ।तृतीयसवने सवनीय पुरोडाशस्य तृतीयस्य धाना इत्यनुवाकाम्नातं च॥ तृ १५७

तीयस्य धानाः सवन इति सैषा स्तके षष्ठी॥ तृतीयस्य धाना इति हे पुरुष्टुत पुरुभिर्बहुभिस्तोतृभिः स्तुत हे इंद्र तृतीय
सवने नानास्मदीया अक्षानाकृतीन्स्त्र इवान्य आकृतं पुरोडाशं च मामहस्व सत्क्षाण न महस्वा हकाव इंद्र प्रय
स्वतः संस्तुतद्ध विक्षावयं ऋषस्तु मतं ऋतावाय। कचन देवाः तद्धंते वाजवंतं वाजानामस्तु धयन त्रः तद्धंते त्वां धी
तिर्भिः स्तुतिर्भिः उपञ्जिक्षसमीपपरिचारम॥ आजुतां जुहातिः कर्मणि क्तः॥ गतिरनंतरगतः स्वरः॥ मामहस्व॥ मह
पूजायां इत्य ङ्गतस्य लोटि व्यत्ययेनात्मने पदां ज्ञपोलुग स्वावस्थादसः॥ शिद्धेम॥ शिद्धेमा तरा शीलिङि॥
लिङ्याशिष्यङिस्य ङ्ग प्रत्यय॥ निघातः॥ धीतिर्भिः॥ हि श्रुवत्पर तिरायां ताना मित्यातादात्रत्व॥ ।अथ सप्तमी॥ पूषण
त इति॥ हे इंद्र पूषण्वान् पूषा नाम कश्चिद्देवः अदंतकः तद्वलोप्य समस्तं करस्तं दधिमिश्रं सक्तुं चक्रमचक्षण॥
धंकुमीत्यथाच स्तुतिः॥ पूषा प्रपिष्ठ नाम दंत कोहीति हरिवा तहरिनामकावाश्वो तद्वत्तद्व यथा यंस्तायुक्तस्यधीनः
अन्नाणा थंकुमः॥ तथा च मंत्रवर्णः॥ यस्ते तामश्वा विस्तुच हृदरोणा दिवदिवसहशीरद्धिधाना इति मरुद्भिः सगणस्व
अपूपं पुरोडाशं अद्धि भक्षय। हे शूर अस्मदीयहृदय हेइंद्रं हे त्र हेषिः वृत्रस्य हंता विद्वान् सर्वं जानानः सूर्यसो मं पिबाः पूषण
तः पिशाः स्य मत्वर्थ अनात्तु डितिनुडागमः॥ पञ्चात्या मितिणत्वं॥ चक्षमः कारात्तष्टादसे वर्तमान क्षटिक्रादिड

नावः॥ निशातः॥ हरिवात्स्थं दसीर इति मन्त्रुपो वर्गः॥ ॥अथाष्टमी॥ प्रतिध्मानादिति यजमानाध्वर्य्वादीन्प्रतिब्रूतहे।
अध्वर्य्वादयः अस्मा इन्द्राय धमनोः द्युं हितं तरत संपादयत। शृणोवीरतमायास्मा इन्द्राय पुरोडाशं च पादयत॥ अ
यत्र त्वद्देवता॥ हे धृष्णो शत्रूणां मर्षितवन शीलहे इन्द्र सहश्रीरक विभाः स्तुतयस्तुभ्यं च दर्थो दिवदिवं प्रति
दिवसमस्मात्तिः क्रियंतां ताः स्तुतयः सोमपयाय सोमपानार्थं त्वां वर्द्धंतु उत्साहनन्तद्धं ऊर्वंतु॥ सहश्रीः॥ समा
नान्यायास्तुतिकत्तपश्चत्ययः॥ टिड्ढाणनित्यादिना ङीप्॥ हृदगहशाच हुषिति समानस्य सत्तावः॥ ॥इति तृतीयस्याष्ट
तीयषोडशो वर्गः॥ ॥इन्द्रापर्वतेति चतुर्विंशत्यृचं पंचमं सूक्तं अत्रेयमनुक्रमणिका। इन्द्रापर्वता चतुर्विंशति
आद्येन्द्रापर्वतौ पंचदश्यादिद्वा वसस्पर्यां चतस्रो रथांगस्तुतायां त्वा अतिशयोस्ताव सिषादषिप्पा नवशिष्टाः
अप्वेंति दशमी षोडश्यपो जगत्यो त्र्याद्या दशी गायत्री द्वादशी विंशी वा विंशत्सिस्रो नुष्टुभः अष्टादशी बृहती शिष्टा
स्त्रिष्टुभः आद्या इन्द्रापर्वता देवता पंचदशी षोडश्यौ वा स्वेवात्मा तु उत्तराश्चतस्रो रथांगदेवताकाः शिष्टा ऐन्द्र्यः॥
तत्र प्रथमा॥ इन्द्रापर्वतेति॥ इन्द्रापर्वता इन्द्रश्च पर्वतश्चाह इन्द्रापर्वतौ बृहता रथेनागत्य वामीः वननीराः शोभन। १५१
युत्रोपेताः॥ इषो न्नानि आवहातं अस्मदर्थं धारयतं प्रयच्छतमित्यर्थः॥ किंच हे देवौ द्योतमानौ अध्वरे अस्मा

संबोधयुयन्तेश्व हव्या। निवहनयोग्यानि पुरोडाशादीनि हवींषि वीतं तन्नद्युतं तथा इलया अस्मादीत्तिनह।
विषा मदंता हृष्यंतौ युवां गीर्भिः स्तुतिलक्षणाभिरस्मदीयाभिर्वाग्भिः वृधानौ समृद्धौ भवतं इन्द्रापर्वता आ
मंत्रितस्य पादादित्वात् आष्टमिकमाद्युदात्तत्वं॥ सुवीराः॥ बहुव्रीहौ वीरवीर्यौ चेति उत्तरपदाद्युदात्तत्वं॥ वाकास
शिषित्सस्य लोटि अदादित्वाच्छपो लुक्॥ वत्सयुस्वरावद्धौ॥ दधृष्वद्धावितस्य लोटि अथान्यासासावीर्घत्तकस्व
रक्षानुस्वरः॥ अहगणेष्वत्वन्नितिपत्वं॥ स्तुतिष्ठु स्तुकमित्यनुवाकः॥ स्तवेति च॥ तिष्ठास्तुकं मघवन्मापरागा।
अयं यज्ञो देवया अयं मियेध इति॥ सैषा सूक्ते द्वितीया॥ तिष्ठास्तुकमिति॥ हे मघवन् धनवन् इन्द्र कस्तुकेन
स्मिन्यज्ञे स्तुतिष्ठ सुस्तुकं चित्काले अत्र तिष्ठ मा परागाः अस्मदीयाद्यज्ञान्मागमः॥ तत्र कारणमाह॥ सुष्ठुतस्य स
षुअत्तिभ॥ तन्नसोम मनसुत्ति प्रेवो यक्षियजे हे शचीवः शक्तिमन् इन्द्र तव सिचं वस्त्रप्रांतं स्वादिष्ठया स्वादु
तरया स्तुतिलक्षणया गिरा आरभे गृह्णामीत्यर्थः॥ तत्र दृष्टांतः॥ पितुर्न यथा पुत्रः मधुरया वाचा पितुर्जनकस्य
चेलं चलेरक्षाति तद्वदस्तुकमिति निपातद्वयं प्रथमस्य निपाता आद्युदात्ता इत्याद्युदात्तत्वं॥ द्वितीयस्य
चादयोनुदात्ता इत्यनुदात्तत्वं॥ सोमस्याय क्षियजदेवपूजासंगतकरणदानेषु॥ स्वरितञितः इत्यात्मनेपद

Indira Gandhi National Centre for the Arts

तस्य लुङि सिच एकाच इतीट् प्रतिषेधः॥ अत्र आदिना षष्ठो षढोः कः सीति कत्वं। सिचः सकारस्य षत्वं। निघातः॥ स्तोऽ
जनत षष्ठ्यां लोपो लेधकं त्वम इति रूपं। स्तायारस्ते दः। निघातः॥ स्तो शिक्षया। स्तोऽउशद्दादिश्च निरूपं। निघा वधकदान्तः॥
। अथ तृतीया। शंसावाध्वर्यो इति॥ शंसिष्यन् होता ध्वर्यु स्तुत। हेऽध्वर्यो आवां शंसावहो तस्य आमवशंससि क।
प्रथमं हे शंसानि अत्र आह। इति से श्रणीहीति। त्वं मम प्रति श्रणीहि। उथा मो दोवसादिका हो तुरुक्षादि जनन। प्रति
गरः तं दस्त्वा तद्याइत्यय जुष्टं प्रीति सुकं वा हस्ता त्रकरुणा वाचुवं यजमानस्य इदंय बर्हिः। अस्मिन् बर्हिषि आसीदाऽ
पविशा। अथवा नंतरं इन्द्राय इन्द्रार्थं मावास्यो क्रियमाण सुक्ते शस्त्र इत्यास्ते अन्ते नवतुः। शंसावा शंस स्तुता वि
त्व स्यलोपत्वम द्विवचने रूपं। आ उत्तर मस्पेला डागमः। उत्तम स्य पिद् ज्ञावादत्तदात्त्व वेधातुस्वरः॥ मा। अनु प्रति गृण
अति संप्रदानसंज्ञा जुष्टं नित्यं मंत्र इत्याद्युदात्तत्वं॥ अथ चतुर्थी। जायेदस्तमिति। मघवन् धनवन् अस्तं अस्या
अति संप्रदानसंज्ञा जुष्टं नित्यं मंत्र इत्याद्युदात्तत्वं॥ ... तथा। तन्निपात पदार्थी अत्रत्यस्तं गृहं जायेत् जाय वृ गृहं भवति। न गृहं गृहमित्याहुः गृहिणी गृहमुच्यते इति स्मृतेः। तथा।
सेदेसा जाविवाया। नि उरुरुपस्य मिश्रण स्थानं उभसिद्ध्यर्थाः। तस्मा अदित् तत्र गृहा एव अकारस्थे याजिता हराय्या वा॥ १५२
वां वहं तु। वयं उयदाकदाच ब्रवदर्थं सोमं सुनवाम। तिउतं करवाम। तदास्मा ति प्रहिता इति। मित्रा वां अथवा लि

मुखे मनध्यग्नि मध्ये दो अस्ते। असुत्तोपपणो। अस्मिन् सिरुयुक्वामीत्यादिना तत्र त्रयः। निघातो दाद्युदात्तः। सुनवा
मा। उञ्चुनुअत्ति पद इत्यस्य लोटि रूपं। यद्वत्रयोगादनिघातः। चा। मु भवतत्त्व क्षतः पादमिति से। क्षितायां पञ्चमो
मा। उञ्चुनु अत्ति पवं इत्यस्य लोटि रूपं॥ अहर्गणे अस्व व्जीत श्रहा स्तुहारि याजनस्या। विकल्पिको परायाहीत्य
धातो धवि गत्यर्थः। लिङ्घडागमे रूपं॥ अहर्गणे अस्व व्जीत श्रहा स्तुहारि याजनस्या। ... हमघवन्धनवन्
नुवाक्या परायाहि। मघवन्नाचयाहीतिवा नुवाक्योति सूत्रितं। से षास्तास्ति पञ्चमी। परायाहीति। हमघवन्धनवन्
इन्द्र परायाहि अस्माद्देवयजनात्परा अमुखोऽत्र गृहं प्रतिगच्छ। अथवा देवयजमानप्रत्यायाहि। हप्रातः पोषक
इन्द्र परायाहि अस्मा देवयजनात् परा अमुखोऽत्र गृहं प्रतिगच्छ॥ अस्ति तत्र जाया। अत्र सोमाः प्रज्यापा जन्मान्तरमा हायत्र
रायत्रापि तत वअर्थ अर्येत प्राप्यत इत्यर्थः। त्रायाजनं। अर्थसंगतो। उषितु विगात्रि स्थानि
हं प्रातिगमन हृद्धा तामेहातारस्य स्यापरि निधानेअत्र स्थाने आयाजनं। अर्थसंगता। उषितु पि गा त्रिस्स्थान
तिथुः नि स्वरः। निधानो स्यात तर्हीवत्क्ष्री। लिनीति प्रत्ययात्स्वरः सोदा त्तत्वं। रामतस्य सद्धोशाद्देशा सिवद्धित्य
त्विक्त्वरित्यत्र। स सप्रत्ययः। जामी द्विवादावेदात्तः॥ इति तृतीयस्य सप्तमे तय एकोनविंशो वर्गः॥ अतोध हसुहा
रियो जस्य पा। स्य सोमम् इत्यनुवाक्यास्तूत्रितं चाहरियाजानं अपाः सोमम मस्तमिंद्र आयाहीति। सेषा षष्ठी। अपाः सोम
मिति। हेइन्द्र सोमम मयाः अत्रैव स्थित्वा सोमं पिबपीवा अस्तं गृहं प्रतियाहि त्र कर्षेण गच्छ तत तव गृहे कल्याणमंगल

कारिणी माया शची ख्याता स्मरणे गीता दिष्ठु नित्या स्त्रीय नेत्या दितां ता दर्शिणी वत्र अन्न छिति सत्या रथ्या निता
नात्राजि ना विमो चनं खादनपानादिना रक्षिणा वत्र प्रयाज नव भवति विमुक्ते चा वाजि स्या खादनं पानं चोप
हरंति पापा ने लुङि गा तिष्ठति सञ्चो लुक् अडागमस्वरः कल्याणीः कल्याणमस्या स्तीति मत्वर्थे छंदसीव निपा
विति ईप्रत्ययः स्मरणे रण शब्दार्थः अस्मादकर्त्रर्थे खल्लि स्वरः गत्यय सी पिचा दन्तु दात्त त्वे प्राप्त स्वरः स
मा सेकृदुत्तरपदस्वरः ॥ अथ सप्तमी ॥ इमे नो जा इति हे इंद्र इमे या गेऊ वीणाः नो जाः सो दासाः क्षत्रियाः तया जे
का विरूपा नाना रूपा मधाति थि भरतता या गिरसश्च दिवा अस्तुरस्या दावस्तो पिबत्वतो रुद्रस्य श्रुस्मासे उत्रावीरा
बलवंता मरुतः तस्य विश्वामित्राय महते सहस्रसाव सहस्रं स्वयात अत्रे तिसा वायु मधः तस्मिन्नश्वमेधे मा बा
नि महनीया निधना नि ददतः प्रयच्छंतः संत आयुर्जीवनमनेन वाप्रतिरंत प्रकर्षेण वर्धयेति दिवसुत्रास इति सं हि
तायो पृष्ठाः प्रति उत्रेति विसर्जनीयस्य सत्वं ददत्तु उदात्त दानं रत्वस्य परत्तरिरूपा अस्तस्ता नामादि रित्याद्य दा
त्तत्वं रतिरंतर्भूतायनः ॥ ।अथाष्टमी ॥ रूपं रूपमिति मघवा धनवानिंद्र निजयद्य द्रूपं कामयात तत्र रूपं बोभवी । १५३
ति तत्तद्रूपात्मको भवति तत्र कारणमुच्यते मायाः अनेकरूपग्रहणसामर्थ्यापिततः रूपवान ऊवीणः स्वात च्व

स्वकीयां तनूं परिपंचमानार्थे स्वस्माच्छरीरान्नानाविधानि शरीराणि निर्मीते यदा स्वां तन्वं नानाविधरूपोपेतां करो
ति तथा च मंत्रवर्णः इंद्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते । यद्यस्मात् स्वैर्मंत्रैः स्वकीयैः स्तुतिलक्षणेर्वाक्यैराहूतः अ
तुपाः नाकेवल मृतुष्वेव पिबति किंत्वनृतुष्वपि बऊशाः सोमं पिबन्नित्यर्थः ऋतवा सत्य वानृ तावृ इंद्रः दिवः
स्वर्गलोकात्परि सुऊ त्रिंदेकस्मिन्नेव मुहूर्ते नानादेशा वर्ति यज्ञे तत्रापि त्रिः त्रिषु सवने षु आ गात् आगच्छति
बोभवीति यङ् लुक् किति पियडावती डागमः निघातः आगात् इणोलुङि स्वप्रत्ययाडावामादेनिघात ॥
। ।अथ नवमी ॥ महाँऋषिरिति महानतपसा अतियितसामर्थ्यवान् ऋषिः अतीन्द्रियार्थद्रष्टा देवजाः द्योत
मानानां तेजसा जनयिता देवजूतः तेरितो जोतिरा ऋष्टनृणां कर्मनेतॄणामध्वर्यादीनां उपद्रष्टा स विश्वामित्रः
अस्त्वाम्युदकवंतं सिंधुं विपाट्छुतुद्यो सम्मदनमस्तमात निरुद्धवेगमकारात् किंच विश्वामित्रः सुदासं पै
जवनं राजानं यत्त्वयदा अवहत् अयाजयत् तदानीमिंद्रः कौशिकेभिः कुशिकगोत्रैर्मन्नैरृषिभिः सहापि
यायतः प्रियइवाचरत् वह प्रापणे रत्तस्यले त्तिट्रूपं यद्योगादनिघातः अपियायत प्रियइवआचरती सु
र्थकन्तुं क्वाङ्सलोपात्ति कित्वात्ततदांतो लुङिरूपं पादादित्वादनिघातः ॥ ।अथ दशमी ॥ हंसा इवेति द्दवि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

प्रामधाविनो हे ऋषयो अतीन्द्रियार्थस्य द्रष्टारो हे नृचक्षसो नृणां कर्मणां विशेषेण द्रष्टारः हे कुशिकाः कुशि
कगोत्रोत्पन्ना हे उत्राः अश्वं राययध्वं अशिश्रीवस्तिः सोमेन सह सेचयत अभिगातसति गीर्भिर्मदतः स्तुतिभिर्हर्षयन्मादं
यंताश्च यंद्राकंश्वोकात् शस्यात ननतिसोकाः शास्त्रं रूपं उपसमय उच्चारयत त्रयद्दष्टोतः हे सा इवायथा हंसाः सम्य
कंशाष्टं उर्वीतितरुद्धाः किंचादावितिः सचायष्ट आदावःसहितान्यं यसोमसोमम यमधुमधुकरं रसं प्रविपिबधय
रस्यारम्भवदारण पिबताश्वोको सोस्तज्ञाष्टे करणेवज्ञः त्रिवाराद्धदादा मदंतु मदी हर्षदत्तस्यां तन्तीवित
एपर्थस्यमतायनशारो कुशिरिकर्ममितिहार इत्यात्मनेपदोसाम राष्ट्रात्नायाचेतिय य प्रत्ययः इति तृतीयस्य
तृतीयविशावर्ग्यः ॥ अथैकादशी ॥ उपावतितिकुशिकाः कुशिकगोत्रोत्पन्नाः उत्राः उपप्रेत अश्वस्य समी
पप्रकर्षेण गच्छत तत्र गत्वा च तयश्चसावधाना भवतायज्ञ अश्वरश्मीणः सावधाना स्कुरुत सुदासः पैजव
नस्य राज्ञोश्वं राययत अस्य दिविजायन धनलाभाय प्रमुंचत राजा देवानां स्वामी इंद्रः वृत्रं कर्मविघ्नकारिणं मसुरं
प्रागपायुदक्षु सर्वप्रदेशमोचनार्थ दशो ऋजव न तन्वहत्वान् तस्मादश्वं विमुञ्चतेति ताव॥ अथानन्तरं पृथि
व्याः वारउत्तमादेवयजने दशेयजातस राजायजेन चतयवोचिती संज्ञानेइत्यस्य एपतस्य लोटिरूपं अ॥ २५४

मंत्रितस्य विद्यमानेन चत्वेन तिङ उत्तरत्वान्न निघातः ॥ जंघनत् हन्तेर्हिंसागत्योरित्यस्य यङ्लुकि हन्तुगत्योस्तुनासिको
न्तस्येत्यस्यास्पनुगागमः ॥ नदृतादेश्य डागमः पाक् औचत्ति निरूपं अतिगतावती वर्ण प्रत्यय इतिगात स्वरः
यजातयजतेर्लेयाडागमः निघातश्च वारस्वरेण इत्यस्मात्पर इदइ निगम श्वप्रत्ययः तस्याय चोद तदुदात्तत्वेध
तुस्वरः ॥ अथद्वादशी ॥ य इमे इति ॥ हे कुशिकाः कौशिक पुत्राः य इदं विश्वामित्रः उभे इमे रोदसी द्यावापृथि
व्यौ इन्द्रमतुष्टवं स्तोमि द्यावापृथिवीस्या मिन्द्रस्य स्तोत्रं मयाकारितमित्यर्थः यद्वा उतायारोदस्यो रन्तरस्थितं
मिन्द्रं स्तौमि स्तोत्रं कुर्वाणस्य विश्वामित्रस्य मामिदं मिन्द्रविषयं ब्रह्म स्तोत्रं भारतं जनं रक्षति पालयति
५ अतुष्टव स्तुञ् स्तुतौ एतस्मात् लुङि चङि रूपं यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ भारतं भरतस्य पुत्रमादिति त्रिवादाघदाता
अथत्रयोदशी ॥ विश्वामित्रा इति विश्वामित्रा वज्रिणे वज्रहस्तायेन्द्राय ब्रह्मस्तोत्रं अमरासत ॥ अकृत स्तुत ॥
स इन्द्रो नोस्मान् सुराधसः शोभन धना प्रतान् करदितिकरोत्वेव अरासत रास्त्र शब्दस्य एतस्य लङि बहुलं छं
दसीतिशपो लुक् निघातः करदा करोते र्लुङि ... छंदसीति अडादेशः स्वराधसः आघुदात्तेष्व
च्छंदसीत्यनुपदात्तत्वं ॥ अथचतुर्दशी ॥ किंतते इति हे इन्द्र कीकटेषु अनायनिवासेषु जन

Indira Gandhi National Centre for the Arts

पदेशयद्याङ्ग्याल्लिर्यागंदानहोमलक्षणाः तिः। किं फलिष्यतीत्यश्रद्दधानाः प्रत्यक्षतृप्ता एव तस्यादयतायमेव लोको
न पर इति वदंतो नास्तिकाः। कीकटाः। तत्र गावस्ते तव किं कुर्वंति। किं कुर्वति न कंचिद्वापयोगं कुर्वंतीत्यर्थः। अ
नुपयोगं दर्शयति। आशिरं सोममिश्रणाय गां पयः। न दुहंति। किंच घर्मं प्रवर्ग्याख्यं कर्मापि पयःसाध्यं महावीर
पात्रे स्वपयःप्रदानेन केन कारणेन तपंति न दीपयंति। एतेन सोमाय घर्माय वा अपि नोपयुज्यंत इत्यपि स्तवितत्तव। तिः एव
कंचिदपि विदिकोकर्माणि अनुपयुक्तास्ता गाः। नास्मभ्यं आहर। न केवलं ता एव किं तर्हि प्रमगंदस्य द्विगुणादिवृद्
णा परिमाणं गता। यथा मा भवं गमिष्यतीति बुध्या परस्मै ददातीति मगंदः वार्धुषिकः। तस्यापत्यं पुत्रादिः प्रमगंदः प्र
स्कृष्टादिवदत्र त्यार्थे प्रशब्दः माद्यात्यात तस्यापत्यं तत्कुसीदकुलस्य वेदो धनं आहर। किंच हे मघवन् धनवद्भि
ज्ञानचाशाखं नीचासु स्त्रस्त्रन्याया नित्युत्पादिता सा उत्पोत्रादिपरंपरा यन्न स नीचाशाखः। इत्थंविधस्याकवले।
स्मा विदीपतत्यध इति च पातकहेतुत्वेन स्मरणात् पतितस्य संबंधिधनं नैचाशाखं तद्धनं नोस्मभ्यं रंधय साधय
एतवांयद्धनं तव नोपयुज्यते अस्मदायत्तं तद्धनं यागादिद्वारा तावापयुज्यात तस्मात्तदस्मभ्यं प्रयच्छेति स्ताव।
एतदर्थं यास्कोप्याह। किं ते कुर्वंति कीकटेषु गावः। कीकटो नाम देशोऽनार्यनिवासः। कीकटाः। किंकृता। किंकृता

त्रो

त्तिरिति प्रेप्सवो वा नैव धारैरेतेनतर्पयंति घर्मं घर्मं प्रवरणमाहरणं। प्रमगंदस्य धनानि मगंदः कुसीदी मांगदो मामा
गमिष्यतीति च ददाति तदपत्यं प्रमगंदो ऽत्यंतकुसीदकुलीनः। प्रमदको वा यो ऽयमेवास्ति लोको न पर इति प्रेप्सुः प
डको वा पंडगः। पन्नगाः प्रार्दको वा प्रार्दयतं डवांडावाणी इव व्रीडयति तस्यः। नैचाशाखो नीचैः शाखः शाखाः शक्नोते
राणिः। रणं तन्नो मघवन् रंधयेति रध्यतिर्वशगमने इति। आशीः आशिरः आशीर्वा श्रीणातेः। क्वापि अप स्पृध्येथा मि
त्यपदिना शिर इत्यादेशः। उक्तो उहालिटिइरयार इति रश्रादेशः। द्विर्वचनस्य विकल्पितत्वात् द्विर्वचनाभावः।
चादिलोपविसर्गषतिन निपातः॥ नैचाशाखं। तस्येदमित्यण्। प्रत्ययस्वरः। रंधय। रध्येणपतस्य रधिजभोरचीति
नुमागमः॥ ।अथापि च दृशौ। ससर्परीरमतिमिति। जमदग्निदत्ता जमदग्निभिः प्रज्वलिता गिरिः। कौशिकिरसम
स्पदत्वाश्च मति अज्ञानं बाधमाना ससर्परीः सर्वत्र सृपशब्दतया सर्पणशीला वाक् इहलसूते यथा नवति।
तथा मिमाय नमसि शब्दं करोति। तासां सूर्यस्य दुहिता वा देवता दावृष्टिरादिरूपा अन्नं यं इयरहितं अस्य
नलक्षणं श्रवो वा मनो अोततान समेता आहाकारवाचो तनोति। जमदग्निदत्ता दाणदन इत्यस्य निष्ठायां ददो
दत्वारिति ददादेशः। स्तीयाकर्मणीति त्वपदत्वद्धतिस्वरः। अजुर्याज्ञवल्क्या हानो। क्रहलासीत बजलंछदसी

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्फचो न स्त्रस्तु त्वामित्यंतोदात्तत्वं॥ इति तृतीयस्य तृतीये एकविंशो वर्गः॥ ॥अथ षोडशी॥ ससर्परीः सर्वत्र गमयय
द्यात्मकत्वेन सर्पणशीला वाग्देवता पांचजन्यासु कृष्टिषु निषादपंचमाः चत्वारो वर्णाः तत्संबंधिनी पंचजा स्तुयते
श्रवोन्नं वियाततनोत् स्म संत्रश्रियं अधिकंयथास्तवतितथा त्वयेह्नि प्रेष्ठ नरस्तस्तरं दुसंपादयतु पलस्तिजमदग्नयः
पलस्तयः पलिताः दीर्घायुषो जमदग्नयो मुनयः यां वाचं सूर्याद्दाहृत्य मम मह्यं ददुः॥ अथ पदस्यापदस्य पद्यादिनि
वृहिकस्य सूर्यस्य दुहिता सा वाक् नव्यं नवतरं माहुरन्नं जीवनं वा दधी नाम मत्कुर्वाणा तवत्तु पांचजन्यासु पहि
हेवपंचजानस्य ... तिवक्त्रमिति त्यमताय॥ शिवा दाफदी नः॥ पद्यापद्येसवादि मादित्वात्॥ तिस्वरितः॥ नव्यान
वशी ष्टाहुस्वादि वृष्वार्थिकाय तापलस्तिजमदग्नयः कर्मधारयसमासः॥ समासस्वरः॥ ॥अथ सप्तदशी॥ स्थि
रा गावो भिति राज्ञः स्तुदासाय ज्ञेश्रवस्त्थंरुचायज्ञशालात निर्गच्छमिच्छन्नरथेथादि युजा नाविया मित्रो रथा
गानि स्वाति। गावो गच्छत इति गावो वत्सौ स्थिरो रत्तवतांश्चरोस्वी स्तुईदो स्तदेउईषा दंडश्च माविवर्हिमृक्षी मास्तव
तु स्तुगंचमा विशारिविशी स्मिमास्तवत्तु इंद्रपात्सप्यायतनशीसेकी लकेशराता विशारणत्वा कददाता धारय १५६
तु हन्नरिष्टानाम असित प्रविविशिष्ट हरथा नास्मान स्तिस्तुखेन सच स्वसंगतोस्तवा विदर्हि। इहिरेषो विद

वीरुहिर्विनाशो वर्त्ततो अस्माकं मे कर्त्तरि लुङि। विस्राव कर्मणो रीति चिण्। चिणोलुगिति तप्रत्ययस्य लुक्॥ नि
घातः॥ स्तुगंयुगच्छ ष्टनुक्षादि शुरखाध्नपकरणेर्थेवृजं तत्वेन निपातनादद्युणत्वं तत्रपा गदात्तादास्तच्च॥ आरि
ष्ट हिंसायामित्यस्य लुङि रूपं अरिष्टानामापादादित्वात्साष्टिकमाद्यदात्तत्वं॥ ॥अथाष्टादशी॥ बलंधेहि
॥ति। हे इंद्र नोस्माकं तनूषु शरीरेषु बलं धेहि नास्मभ्यं बविरथवाहेष्वनडुत्सु बलं धेहि तोकाय तत्राय तत
नयाय पौत्राय च जीवसे चिरंजीवनाय बलं आयुर्विधेहि। एतादृशो दाश्वं कृततरस्माह। त्वं बलदा बलं ददाति
बलदा असि हिंसा विश्वलोक उत्तासिद्ध रखलु अनडुच्छुव इत्यापणे। अनसि वाहः किं अनसोऽश्वेति किंशत्र
नसः सकारस्य डत्वा वा हृयेऽश्रादिवा सम्प्रसारणं। वस्तुसेस्तुधंस्व उडुहां दृष्टितिहकारस्य दत्वं डत्वं स्वरं॥ अ
सिहियागाद निघातः॥ सिपः पिद्वाद्नुदात्त्वे धातुस्वरः॥ ॥अथैकोनविंशी॥ अभिव्ययस्वेति॥ हे इंद्र खदिर
स्य सारण हि आणिक्रियं ततं खदिरस्य सारत्ततमाणि मरिव्ययस्व अभि तस्स नस्य णत्रदात्थिनिधहि स्य
दानरथस्य गमने सति शिशपायां शिंशपाख्यदारुनि मितिस्य फलके। डंजो धहि दार्दकरु। हवीलाइवी
लितश्रमात्रिर्दढीकृतरहश्रवीलो चंदृढोस्नवायघा अस्मात् हृढीकुरुयामा गच्छतास्मात् आवजीहिषःमा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पीपतः॥खदिरस्य। अजिरशिशिरस्य इत्यादिना किरच्प्रत्ययांतत्वेन निपातनादंतोदात्तः॥वी। सितवीलयतण्यंतस्य।
निष्ठायामिडागमः॥ निष्ठायां सेटीति णिलुकि। वीलयस्व। आमंत्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन पादादित्वाद निघातः॥ ए
मात्या यात्रा पृणः इत्यस्मात् ष्टस्त्रिसृसुजस्र इत्यादिना मन्प्रत्ययः॥ निघाद्युदात्तः॥ जीहिप॥ उद्दीक्ष्यागाण
तस्य लुङि च्लि इति रूपं अकारस्य ककारश्छांदसः॥ ॥अथ विंशी॥ अयमस्मानिति। यजमान आत्मनः अयमाशास्ते।
वनस्पतिः वनस्पतिनिर्मितायरथः॥रथारूढानस्मानस्मान् भवेहा॥ मातानीत किंच मारीरिषत॥ अस्मास्व।
माविनाशयतु। किंच ष्टहेस्यो वृक्षस्थानप्राप्यामताव दस्मे स्वस्तिमवतु तथा आवसेपंच मध्ये चतुर्थी।
यावद्यथां वगावमानंतावत् आविमोचनाद्यावद्रथो याजितश्च विमा विमोचनतावत्स्वस्तिमवतु॥ हा। उहा
त्यागो लुङि च्लि रूपं। द्वितीयचा निघातः॥ युहस्याहा॥ गाह कश्तिकः॥ पंच मपाडः परिनितिअवसोपांतकर्म
णि क्विप्। चतुर्थैकवचने आतोलोपः सावष्टांदसः॥ स्वहिः॥ एकादश स्वरः॥ इति तृतीयस्य तृतीयस्य विंशो वर्गः।
इति तृतीयस्य तृतीये मंडले चतुर्थस्त्रिवाकः॥ ॥पंचमे त्रु वाके नव सूक्तानि। तत्र संमहइति द्वाविंशत्यृचं प्रथ १५७
मं सूक्तं विश्वामित्रस्यार्षं वैश्वदेवं विश्वामित्र तत्रसूक्तानुक्रमणिका। संमहद्वावि

कोक्ता गोत्र प्रजापतिर्वा विश्वेदेवं हेति। अस्मिन् सूक्ते आद्या आग्नेयी ततः परं सप्तर्चौ द्यावापृथिव्यौ ततः पराष्टकदे
वताका वद्दशमी द्यावापृथिव्या एकादशी वैश्वदेवी ततः परस्तु शदितिवाग्नी आर्षीची च विश्वदेवमारुतीसास्व
तीचततः परं तिस्रो विष्णिग्नाग्नि देवताकाः स्वदस्वेति आग्नेयी तिण्वं वैश्वदेव सूक्तं। सूक्तविनियोगो लैंगिकः।
अग्निप्रणयनराज नयेसं मं महइति प्रतिपत्तेचमापो समिमास्पा मितस्त्रे सूत्रितं। इमं महेविदथ्याय सूषमिति त
स्मिन् सूक्ते प्रथमा॥ इमं महइतिमा स्माहमहतविदथ्याय विदथेयज्ञे मथनेनप्याद्यमानाम ईप्सायसावेः स्तुत्याय
प्राय सृषं सुखकरं मिमं स्तोमं शश्वत्कृत्वः स्तायास्तयः प्रजल्कः प्रजरोति प्रकर्षधरयति उच्चारयंतस्य था॥ साग्निदम्
ति परषोदमनक्तुशौरानाके स्तजोति युक्तः सन्नो नोस्मदीयं इमं स्तोत्रं ष्टणोतु दिमेदिव विजवेस्नजो निरजस्र
निरंतरं सुकोग्निरिमं स्तोमं श्टणोतु शाश्वकृत्वः ईप्सायप्रजल्कः शिति स्वानामो विनतत्रैवंग मध्यतीति आगणां सा
रणमहदादित्युणविशिष्टयजमानायमग्निप्रजल्कः प्रहरत्सविजइतिवाच्या रमये। युष्माद्दंच समान एव
विदथ्यायोतत्र नवत्सर्थेनविष्ठ दसीतियत्न। तिस्वरः॥ ईप्सायई इवदत्यादिना उदात्तत्वादमो सि॥ तत्रसाधुरिति
यतेयतानाव॥ दिमि॥ दिवमहर्नाम षट्चसिचादि सिचतियत्नसयः॥ अजस्रः॥ जसुमोक्षणे नञ्पूर्वान्नमिकंपसादिना
Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नाछीलिकोरत्रप्रत्ययः। नञ्समासे तस्य स्वरः॥ ॥अथ द्वितीया॥ महि महे दिव इति॥ हे स्तोतः महि महत्ये दिवक्ष
लोकाद्देवताय महत्यै स्तुतिं विधेहि च महि महस्तोत्रं चर्करुत। मम कामो मनोरथः सर्वो लोगानि छन् चरति सर्व
अवतीति। आयाम नृषुस्य विदथेषु यद्यो द्यावापृथिव्याः स्तोमे स्तोत्रे सपर्यतः इजाः कामाः देवाः स्तोतारः सचा म
दयंत सह मादयंति खलु। पृथिवी उदाहरणम् इति विजत्को रूदात्तत्वं सपर्यवः सपर्यो मिच्छती सर्थं सपः क्वाच॥ ।
अथ तृतीया। युवाकृतेति मिति। हे रोदसी द्यावापृथिव्यौ युवां युवाभ्यां कृतं माहुः स्य सत्यं यथार्थमस्तु। युवनां स्मा
कं महे महते सुविताय। स्यायय यज्ञ सोमस्य यार्थं स्तुते स्तुतं ऋतं ऋतावृता। हस्त्रमे दिवः पृथिव्योश्च इदं नमः
स्तु प्रयसा हविर्लक्षणेनान्नेन सपर्यामि परिचरामि। रत्नमुत्तमं धनं। यामि याचे। याचृ तिर्याञ्चाकर्मा। इमं हरे
सादिष्टपवित्वात्स्तु संहितायां स्वरइतिष घो नः संहितायां नस्य धातुस्थो रु षत्व इति णत्वं। सुविताय इणग
तो। अधिकरणे क्तः। शोभनं गम्यत इत्यस्मिन्निति तत्सुवितं। उवं ङ्शा दृशाच्छासः। ऋतो ऋतवात्तदेटिव ऋ लेच्छेद १५८
सीतिडाणं खुक्तिरूपं। यद्वाच्छांदसे लुङि मिचो गातिस्थेति लुक्। निपातः। द्विवचनपृथिव्यो। नमः स्वस्त्यादिना च तु
र्थी। सपर्यामि कण्ड्वादिः परिचरणे वर्त्तते। प्रत्ययस्वरः। यामि याते लटि रूपं। वाक्यभेदान्निघातः॥ ॥अथ चतु

र्थी। उता हि वामिति। उत। अपि च हे ऋतावरी ऋतं सत्यं तद्वन्तौ हे रोदसी द्यावापृथिव्यौ इमौ पूर्वे सनवाः पुरातनाः
सत्यवाचो महर्षयः। वां युवाभ्यां मा विविद्रे हितं तमपेहितमर्थं लेभिरे। युवयोर्माहात्म्यं च तिदानाः जानन्तः। अत
द्यावापृथिव्यौ वर्द्धयेरस्तु पते। आविविद्रे विदिर लाभे इत्यस्य लुङ्युपपदीति लिटि इरयोरे इति रेत्वादेशः। सहस्तुप
सात्र सहेति योगविभागाद्दीर्घः समासः। समिथो इणगतौ समीधे इति थक्प्रत्ययः। प्रत्ययस्वरः। ॥अथ पं
चमी॥ को च वा वदेति। को वा अद्धा सत्यं तत्त्वं तदर्थं वेद वेत्ति को वा इह अस्मिन्नज्ञाततदर्थं वाचं प्र ब्रवीति। किं त
द्गच्छाति। देवानच्छ आभिमुख्येन कः पथ्याः पथि साधुः समीचीनाः। को मार्गः समेति सम्यक् प्राप्नोतीति इत्थमर्थं न कश्चिन्
नातीन को पि ब्रवीति। किं तद्देवा विद्योतनादिमिसा हाणपोदिविस्थितानां ह्नेनरूपाणो देवानां भवमा अवो मस्मी
निस्थानानि दृहश्रेदृश्यते न थापि परस्मे गुह्य गुहयु स्थानेषु ब्रातस्तु कर्मस्वेतुभिति तेषु चयानि दवस्थानानि निद
स्यात तत्रागंतुको मार्ग इति विदस्मंतरेण न कश्चिन्नानातीत्यभिप्रायः। अच्छाभ्याशदीर्घः। हैदाशेचेन परितत्वा दताद
न्नः। वोचद्ब्रूस्मस्याः यावाचादेशः लुङि वच्च बुमा वचिरिति वृच्चा देशाः। अस्यातिरिक्ति स्माति स्या इति ह्नेरञादेशः। वचेरु
मिति उभागमः। निपातः॥ ॥इति तृतीयस्य तृतीये चतुर्विंशो वर्गः॥ ॥अथ षष्ठी। कविर्निचिद्धा इति। कवि। क्रांतदर्शी

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

त्वचन्द्वाः त्वष्टा सूर्यः सोमो द्यावापृथिव्योऽन्याच तत्र सर्वतः परशतिरूः तपसा नासस्य स्थाने नरिष्टेमदं ति इत्थं
ते विश्वतश्च नमस्याः धूमधयः जलमुपुण्याइ त्यवं विधरसोऽपि तेसमानेन समानामतः उदकमुच्चैतवचाहृति सूमि
पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वंत्यग्नयः इति परस्परप्रीणनस्य नियन्तृकेनैकेनैव कर्मणा संविदान परस्परमेकमत्याप्तेतद्या
वापृथिव्यो नानाष्टष्ठभूते सुदर्शनं स्थाने चक्राते तथा चकृति इमा विलोकीमहस्तां तोच्यता मिति तत्र दृष्टोतः
यदृशादकूलायं नानासवति महत् अचष्ट दधिउमक्रायां वाचीतस लडिः स्थाः सायागाद्यो रितिककारलोपः नि
पातः संविदाना विदज्ञानं उत्पस्य समो गमीत्यादिनात्मनेपदं शानच चित्रावाकदाज्ञः॥ अथसप्तमी॥ सम्यञ्चा
विश्रुत इति समान्या समानेन परस्परत्राणरूपेण कर्मणैकमत्यं गता विश्रुताविश्रुतज्वलमानेष्विरश्नातजरयातौ
वसीनयायो स्वेह रश्नातं अविनाशिन्यो तया वा पृथिव्यो जागरूकाजागरणशीलेसातासातौ अविनाशिनि यदं
वसीनयायोऽपि स्तनयतीत्यं तस्य तु रितरेहे तस्य चुः नित्युः अन्नतापि च सवती नित्यकृतरणे स्वसारा भगिन्यावेकस्माद्दात्मनो जाताविति सवतीस्वसुरि
तरिङ्गेः स्वत्वयः॥ आदित्तरं मिथुना निवृता नित्या मत्वा पृथ्वी बन्धुरेष्वरश्वां तारादसीउ राहितइत्यादीनि नामानि वातात १५९
परस्परं भूताः इत्यादिनि द्विनामतिः द्यावापृथिव्यावुच्यते इत्यर्थः समान्यासुपोसुलुगिति विसर्जनीयः इरा

श्चिति इणगतौ इरीणेलोपश्चेतिरकप्रत्ययः धानौवों पश्चात्तारिलिरेफलोपः इलोपईतिदीर्घः अन्तः शब्दो ऽ अ
परस्मिदसीत्यादिनाद्युदात्तः तत्संप्रकृत्या नितिबहुव्रीहिः इति दन्तत्त्वदन्तादपि सप्तम्या अलुक् इवप
दस्वरः जागरूका जागृनिद्राक्षय इत्यस्माज्जागुस्पर्थेजागरूक इत्यप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः स्वसारौ नम्रष्ट्व
स्रादिस्प इति दीर्घः प्रतिषेधः॥ ॥अथाष्टमी॥ विश्वादत्त इति तेद्यावापृथिव्यौ विश्वतः उनिमसर्वा एवापिस्त्र नजा
तानि सांवि विक्ते अवकाशप्रदानेन संविभज्य करुतः किंच महो महातीदेवारोंईङ्क सूर्यादीन् सरिसुउरपर्व
तादीश्च बिभ्रती बिभ्राणे अपि वर्तते न खिद्येते किंच चरत् जगदात्मकं च स्थावरात्मकं जगत् एकस्थान पृथिवीमे
वपतत् श्च ग्रीगच्छतिथीचरच्चलपश्चजातं पतत्रिपक्षिजातं च विश्वणविषकं नानारूपे च नायामं धोदितिष्ठ
तयोः यक्रिया व्यवहारः विविक्तो विविरष्टथभा वज्रुहोत्यादि॥ निघातः बिभ्रती उभृञ्भारणपोषणयो
रित्यस्माच्छतरिमात्पस्थाच्छ इरितिउनावाः अस्य स्तस्वरः एजत एज्वृकंपने शतरिरूपं पत्पातपदगतौ दिवादि
रात्मनेपदी इकारस्यतकाराभ्यत्यायननिघातः ॥अथनवमी॥ सनात्पुराणमिति हृद्योमहोमहत्यापृउःस
र्वस्य पालयित्र्याः जनयित्र्या जनयित्र्याः स्वदसनासनातनं पुराणं सर्वज्ञमागतं नो स्माकं तज्जामिजामित्येस

Indira Gandhi National Centre for the Arts

वमस्माज्ज्ञातमिति॥ स्त्रो लोगिनीत्त्ववति॥ ताहृशं स्तगिनीत्वं तदारात् अधुना अद्येऽपि स्मरामि दिवः पितृत्वेन नयिष्ठे
च मं त्रवर्ण॥ द्यो मे पिता जनिता नाभिरत्रेति॥ यत्र यस्यादि विश्रेत मध्ये उरो विस्तीर्णेकान्ता विविक्ते स्वात्र ऋएव
छिति स्ताव॥ उराणे उराणा श्चात्र तद्धे पिक्री थसाय चिरमिति दधत्वय॥ उराण त्राक्षु अस्तेण उराणकल्पे धि
ति निपातनाद् उत्तोवः॥ निपातनाद्वा ताता दात्त्वा एति॥ इव स्मरणे॥ अदादि॥ लक्षिसूपे॥ निघातः॥ काता वित्तते
उ संतानकर्मणिः॥ यजादित्वात् संप्रसारणम्॥ गतिरनंतर इति गतेः त्रकृति स्वरः॥ तस्मै निष्ठा तलि स्स्वाय त्रयो
गादनिघातः॥ ॥अथ दशमी॥ इमं स्तोममिति॥ हे रोदसी द्यावापृथिवी॥ इमं तु भदीय स्तोत्रं भद्रवी मित्र कर्षण
गादनिघातः॥ अथि जिकाः अग्नि
वृद्यामि ऋत्विंद्रा॥ ऋतु उदरं येषाम् ऋतुंदरा॥ यद्वा सूत्र उदरसामा येषां ते ऋतुंदराः॥ अग्निजिकाः अग्नि
जिह्वा नीया येषां ते तस्योक्ताः॥ सम्राजः सम्यग्दीप्यमानाः॥ युवाना नित्यतरुणाः॥ यद्वा अजमानानां तम
तफले मिश्रीकुर्वतः॥ कवयः क्रांतदर्शिनः॥ पत्यानां॥ स्थानि स्थानिकर्माणि प्रथयति॥ मित्रावरुणौ॥ द्यावादिवा अष्ट
एवं ज्ञात्वा इदं स्तोत्रं इष्टम् उरु॥ उरु एवन ऋस्य वण इत्यस्य लड्याडागमः॥ अग्निजिकाः त्रिचको द्विर्यां दान्ता दान्तत्वं
पत्रथोनाः॥ पथत्रथानं इत्यस्य कानेचि रूपं॥ चित्रादंता दान्ताः॥ इति तृतीयस्य तृतीये पञ्चविंशो वर्गः॥ १६॥

अथैकादशी॥ हिरण्यपाणिरिति॥ हिरण्यपाणिः दानार्थं हिरण्यं पाणौ हस्ते यस्य स तथोक्तः॥ यद्वा देवकर्तृक
यागस वितृ ऋत्विग्भूत तस्य हस्ते प्राशित्रं तद्ग्रहणार्थं अध्वर्यवो दत्तः॥ तत्प्राशितं तत्र तस्य हस्तौ चिच्छेद॥ तावध्वर्य
वो हिरण्मयौ हस्तौ कृत्वा संदधुः॥ ततो य हिरण्यपाणिः॥ तथा चाकौषीतकं सवित्रे प्रातिरुक्तं तस्य पाणी प्रचिच्छे
द तस्मै हिरण्मयौ प्रति दधुः तस्माद्धिरण्यपाणिरिति॥ सुजिह्वः॥ शोभना वाकस्तुति विदथ यज्ञे त्रि तृतु
सवनेषु दिवा नरसः सकाशात् आपत्यमानः आगच्छतु सवनीति शेषः॥ उराद्वर्चः त्रतपदः॥ हे सवितः त्वद
वश्यं स्तोतॄन् विद्यमाने चलोकात् आनतिसोऽकः स्तोत्रं तदश्रः त्राक हि चञ्चा दनं तरं सवति तिसर्वमप
क्षित फलं ऋस्मस्यमासुव प्रयच्छ॥ हिरण्यपाणिः॥ हिरण्यशब्दे याद्यो ब अभ्यानिर्वृक्ति॥ हिरण्यं कस्मात् ध्रियत
आयम्यमानमिति वा क्रियात ज नाज्जनमित्यादिनापाणिशब्दं च निविवचा॥ पाणिः पणायतेः पूजाकर्मणः
इति दृश्यं काति गतौ॥ हर्यतिः कनत्यूहिरशचति कनव्युहिर इत्यम॥ दृशोधातो॥ निचादाद्यु दात्तः॥ ब जन
हो स्वर्युदक्ष्वर॥ पत्यमानः॥ पद गतौ॥ दिवादिरात्मनेपदी॥ दे कार स्यतकारश्छंदसः॥ अत्रेः श्रिचु सवायामि
तस्य लङि बञ्जलच्छंदसीति शपो लुक् चवा या गत्रथमेति न निघातः॥ स्व वशा प्रत्यणे उदात्तः सर्वत्रेति॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

सर्वदेवात्मा तिल स्वार्थिकः॥ लिङ्स्वरः॥ ।अथ द्वादशी॥ सुरुरुक्मपाणिरिति। सुरुक् रुक्मजगतः कर्ता सुपाणिः क
ल्याणपाणिः स्ववानकृवा सत संकल्पः च शब्दे एवता नियान्य स्माकमपेक्षिता निष्कसेरशणायनो स्मसंध
त्स्वदाव कृतनवः उरुरुत्तीतीस्तवः हकृणेवः स्पष्टेतः इत्सा सहिता सूयमादयध्वं अस्मान्धनस्वदावनङ्
ष्टान्रुकरुता ऊर्ध्वग्रावाणः सोमाभिषवार्थमुद्यतग्रावाणः संतङ् विजरमं[illegible]दीयमध्वरमतष्टा कुर्वन्। अत
ष्टातस्व वह्नतरूकरणे। त्रिदिव्यादाव उत्नाव॥ रुद्रो रुद्रीति सिजोपा॥ [illegible]ः सोयागायो शितिककारलोपः बऊव
चनास्पेकवचने[illegible]सं॥ ।अथ त्रयोदशी॥ विद्युद्रथा मरुत इति। विद्युद्रथाः विद्योतमानरथाः [illegible]ः ऋ
ष्टिमतः दीप्तिमंतः ऋष्टिरायुधं विशेषः तद्वंतो वा दिवो द्योतमानाः मर्याः शत्रूणां मारयितारः ऋतजाताः
उरुकाद्य ज्ञादावाड्त्तायद्धा ऋतमुदकं जातायस्याः तत्कृतु नाता अयासः सततगमनशीला आयन्नियासः
यज्ञाहा मरुतः सरस्वती गद्यपद्यरूपेण एव सरणमस्यास्तीति सरस्वती वाग्देवता च एतत्सवीदवामदीय
यज्ञाहा मरुतः सरस्वती [illegible] अस्माकं फलप्रदानं च रणं युञ्जाः हे मरुतः सहवीरं उत्र सहितं रयिंध
मिमस्तोमं सृण वतत्प्रदं। उरामः अस्माकं फलप्रदानं च रणं युक्ताः [illegible] तिततो दिशः पादादिव
नंधात अस्मभ्यं धनंधात दधात लोट् विकल्पं छंदसी। तिङ्गापोलुक् तप्तनप्तनथाश्चेति तनादेशः [illegible]

दनिघातः तनपः पिद्यादनुदात्तत्वेधा उरुस्वरः उरासः उरुस्वरणे इगुपधलक्षणः कः आमंत्रितत्वान्निघातः॥
अथ चतुर्दशी॥ विष्णुं स्तोमासः इति। स्तोमासः स्तूयते एभिरिति स्तोत्राणि अर्काः अर्चनीयानि शस्त्राणि क्त
गस्य वधनस्य कारिणीः कर्त्रीः ईव स्थितानिता नियामनि संततं प्रतायमाने अस्मिन्यज्ञे उरुक्रमं बलकर्माणं
यद्वा बलान्वस्यतीत्युपक्षयतीति उरुक्रमं तं विष्णुं देवमनगच्छन्तु इवीर्वन्ध्या जनित्री सर्वस्य जनयित्र्यः
युवतयः परस्परमसंकीर्णाः ककुभः ककुभ इति विस्तारयंतीति ककुभो दिशः यस्य ककुभि अर्थाः अयावित्र्यः
तिहि दिशोपदृष्टा प्रेशपत्नस्य मानास्तिष्टति एता दिशो विष्णोराज्ञां न मर्धंति महिंसंति विष्णुरुरुक्रमः पाद
विक्षेपापसमः त्रिविक्रमावतारे एकेन वपादेन सर्वं जगदाक्रम्याति अतप्रमनु गमेर्लुङि मन्त्रेघसेत्यादि
नाच्लेर्लुक् ककुभः छष्णोदरादित्वाल उपस्वरसि। [illegible]॥ ।अथ पञ्चदशी॥ इंद्रो विश्वैरिति। स विश्वैर्वीर्यैः सामर्थ्यैः
पत्यमानः स्वाप्यमाणः सन् इन्द्रः परास्तिस्ववनशीलसेनापतः सत्रपन्थाः पसन् सस्पृह्यः नास्मान्त्रूरिप्रस्तेत यथा
वसवतितथा अमरदहियथापृथुः पशो न्त्वरिवजत्रबक्रुन्पद्मस्य यत्वेति। पुरंदरः पुरविदारणं इत्यस्य
पुरुरुशश्च उपपदे च सर्वीयादीरिसहारितिखच प्रत्ययः वाचंयमपुरंदरौ चेति निपातनात्स्वपदस्य

समागम॥ चिचादंतादान्नः ध्रुकुषण॥ पूर्वपदादिति संहितायां षत्वं यदा पथैतदारघास्यामितिणत्वं॥ अहे
द्यौपिस्त्वा निचक्ता वा संप्रसारणं। ऊ ग्रहो नस्त्रि इदसीति लत्वं॥ लितीति प्रत्ययात्स्वरमोदात्तत्वं। पथः पञ्चभाष्यात्
द्यौपिस्त्वा निचक्ताः वा संप्रसारणं। ऊ ग्रहो॥ इति द्वितीयस्य द्वितीयषड्विंशो वर्गः॥ ।अथ षोड
शः॥ जसादिषु छंदसि वावचनमिति सवर्णदीर्घत्वाभावः॥ इति द्वितीयस्य द्वितीयषड्विंशो वर्गः ॥
शी॥ नासत्या मर्शति हिनासत्यावश्विनौ बंधुष्टः हवि॥ अदार्द्रवेन बंधेन स्मानापद्दित मर्थं ष्टत्ते तरमितिबंध
नाष्टष्टा रोसुवां मपितारो पालयिता रोसवत स्तु वायो रश्विनो सजा तत्त्वं संगतं चारु नाकमनीयं खल्द्व हि अ
श्विनोयुदंषुवां नास्मत्परयोणं धनानांमध्ये मर्यादा उत्तमस्य धनस्य दातारोस्तो हि त्वचथः खल्द्व किं च अ
दधाकेनाप्पतिरस्कृतो युवां दात्रे हविषां दातारं मा अकरवरकु इति॥ ओ न निः कर्मनिः र ह्नेथा लयतां
सत्यानसान्नपादितादिना निपातनाम्न॥ प्रकृतिला व॥ बंधुष्टष्टो ष्टछेः छि सुपांसुलुगितिसुपोडाम्देः
सत्या॥ नस्त्रा ल्पपादितादिना निपातनाम्नः प्रकृतिलावः बंधुष्टछौ ष्टछेः छिर्स्तु पांसु लुगितिसु पोडादेः
शा॥ सजातत्वं सावश्छंदसीति यत्॥ तिस्वरितं॥ स्वो॥ अस्ते लीटि रूपं हियागादनिघात॥ ।अथ सप्तदशी॥
महस्वरुद्रतीहिकवायामश्विनो हिदवा॥ वायुश्च भाके तत्त्वाहंशोमनं सत्यं स्त तना भकर्मनमनवा चारु मनो १६५
हरं खल्द्वा यद्येनक मणा विश्व सर्वदेयेइयः इंद्रापल द्वितलोकादेवा नवथादेवचेना कथं खल्द्व हरुरुक्तं

तवक्लिराकृतन हे इंद्र त्वं प्रियेसि॥ प्रियतमे॥ कृत्तुतिर्क्तातनस्तवं तिर्क्तातनत्तांतीतिवा कृत्तुतिर्हि विः सखारि
इंद्रसहितां ऊ मावा हयं इमामस्मदीयां धियं स्तुतिं नोस्माकं सीतायधनादिलाभार्थं तत्तस्वीकुरुतयत्॥ सुप
सुलुगित्यादिना सुपोलुक्। त्वं वथा तावा लेटि रूपं यह्व शायामादनिघा न॥ सखकृत्तु। शि कृत्यस्य संहितायां
मृत्यक इति प्रकृतिस्वरत्नावः॥ कस्वंवं च॥ ।अथाष्टादशी॥ अर्यमाण इति॥ अर्यमा गच्छति सर्वदा गच्छति सर्वत्रयय
मास्त्यः अदितिर्दिव मातायज्ञियासो यज्ञाहीदेवायस्य वरुणस्य व्रतानि कर्माणि यद्यापतनकारिणं नस्वती
त्यपत्यं तदन्यान्यपत्यानि कपातनकारणानि कर्माणि गताः तन्मा क्फ्यात तथ्यकुरुत। यथा लन्यहितानि कर्माणि
नस्ट इतितथा कुरुतत्यर्थः॥ अथमानु॥ गायंति स्तुवंति इंद्रादीनात्रतिगा उग्रं हंनास्मदीयं गृहं प्रश्चमानयत्रा दियु
कं प्रजावान् अपात्या पतमस्तु॥ अर्यमा॥ कृ गातो॥ लुचु इत्वश्नीहा॥ कृदंतिसया दिना निपातनाइप सिद्धिः॥ अदितिः॥ दो उच्च
यड सस्यक द्वेरिक्ति शोनञ्ञा समासः॥ अदितिरदीनेति यास्कः॥ लोः दसंक स्ववोनञ्ञः स्वरः॥ ध्यायो नायो तरमिश्री
नावकर्मणो लीटि बकुलं छंदसीति शपः स्तु॥ सह्यनविनितत प्रत्ययस्य तपादेश॥ गंता॥ गम्लु गतौ॥ सितनिगमि
मसिसिसत्या विधाऊ कशिस्य इति उप्रत्ययः॥ निघातादाक्रदान्नः॥ गाउः॥ गायाहि स्याश्रतिउप्रत्ययः॥ ।अथोकोनवि

सं०मं०भा०सं० ३२१०

शी॥देवा॥नो॥हृत इति॥पुरुधपुरुशब्दउभ्यादशो॥बहुव्रद्धतः॥अग्निहोत्रार्थं विहृतायद्वा उरुर्णियज्ञमानैः॥वस्तव॥य
श्च आदेवा का नार्थं प्रशिता देवा॥नो॥हृत॥ तथा चाते त्तिरीयके॥अग्निर्देवानां हृत आसीत्॥ आहवनी॥ग्नि॥कर्म कर्तृसाध
नावेगुणेनसा परीधमनथस्मादनागामनात्॥गसः सर्वतातासवेदाना चतुर्थीत्॥ किंचाष्टथिवीद्यो॥स्वतता पित्र
पः सूर्य्यश्च नक्षत्रैः॥उरु विस्तीर्णं अंतरिक्षं चणतसा वीदेवानांस्मदीया स्तुतिःश्रणोतु॥ एवं॥ अत्रासक विवक्षायेक
वचनो॥हृत॥आवरणे कर्मणि क्तः॥ गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरः॥ आनाभानाशसि सकारलोपश्छांदस
सवर्णदीर्घः॥ ततस्माङसो नइति नद्यो॥ बाचत्रीव चपरिस्थापणा॥ व्यत्यायेन ऊलमितिशापो॥ अडादशः॥ चपवन
गुण॥ निघातः॥ नद्यो॥ नसगतो॥ अग्निना॥ द्वितीयात्रि बंधपति स्तो मः मतिमस्तं न लयः॥ निवादाके दावा॥ यद्वा
गुण॥ निघातः॥ नद्यो॥ नसगतो॥ अग्निना॥ दितिया निवृद्धपनि॥ स्मो॥ बहुतिस्तावा॥ नस्वरः॥ अथ विंशी॥ श्रएणं पुनइति॥ दृषण॥ अ
नद्दारतिनद्यो॥ यत इतिवान याणदेति नश्रो॥ नहतिस्ता वा॥ न स्वरः॥ ॥अथ विशी॥ श्रएंतु न इति॥ हषणअ
त्तिमतफलासच को मरुतः श्रुएणे तेस्वरा तिरग्निर्नी कामानिति प्रदता॥ या वातिमा निनो देवा व्हमासः॥ निस्वद्
स्वानो॥ इलयाहविर्लक्षणेनान्नेनमदनी साधतामेता॥ नास्मदीयां स्तुतिं श्रृण्वंतु॥ किंचा॥ आदित्यरप सत्सतरादि
त्यरूपता दितिनो अस्मदीयां स्तुतिं श्रृणोतु॥ मरुतः स्वनो॥ स्मसत्सत्वकल्याणकारशर्म सुखं यच्छंतु दददु॥ आदित्यः ३६३

हूतवान्॥ करण॥ किंचादुष्यालोपः॥ प्रत्ययः स्वरः॥ अथ ततसएव धातुकर्माणियत्र अनदिता
मित्यपष्ठाजोदः॥ विश्वाचारः॥ विश्व यजमानैर्हविर्द्धारा वारो वारणं यस्यांन्यत्र हेम्न वरणइत्य
स्य एयं तस्यरूप चारः॥ बहुव्रीहौ विश्वसंज्ञायामतिपूर्वपदांतोदात्तत्वं॥ घृतानि र्णिक्तानि
जिरशोचं पावणयाः॥ द्वि प्रवृतं नने त्री॥ तद्वितीयांत त्पुरुषत्वात् पूर्वपदस्वरः॥ यजथाय
यजदव यजासंगति करणदानेषु॥ अस्मादौणादिकोथ प्रत्ययः॥ तादर्थ्ये चतुर्थी॥ प्रत्ययः
स्वरः॥ ॥ अथ द्वितीया॥ यथायजइ॥ तादृ अग्ने त्वं यथा प्राच्यः॥ यजमानभूतायाः पृथिवी
देवतायाः पर्वेहोतासन् होत्रं होमसाधनं हविरपः॥ अयाजीः जातवेदः श्री तप्र ज्ञाह अग्नाच
कित्वान् कर्म विषयज्ञानवानत्वं यथा चदिवः यजमानभूतायाद्यु देवतायाः होता
भूत्वा हविरयजः॥ एवं एवं ते॥ यस्मिन् कर्मणि होता सन्॥ अनेन॥ अस्माभिद्रिय मानेन हवि
षा देवान्यक्षि यज किंच त्वं॥ अद्य इदानीं॥ अस्माभिः क्रियमाणमिमं यज्ञं प्रतिर॥ अनुष्ठान
संपूर्त्या पारं गमय॥ तत्र दृष्टांतः मनुष्वदिति यथा मनोर्यज्ञं॥ अनुष्ठानसंपूर्त्या पारमनेषीस्तद्वत्॥ इ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

मंघवन्नेवारनयेत्यर्थः। यथा प्रकारवचने थालिति थाल्प्रत्ययः। इति तिङ्प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वं। अपदन्तः सयजे
र्ङिः रूपं यच्छ इयोगादनिघातः। हे त्र्यंदुदानादनयोः कुधामा गुडु नमिसित्वम्। इति त्रत्प्रत्ययेनातोदात्तः। दि
वऊदुदमिति विनक्केरुदात्तत्वं। चिवि त्वान्। कितञ्जानेरस्य वसौरूपं प्रत्ययः स्वरः। अपनेनेद मशाब्द तृतीयैक
वचने अनाप्मकरत्यनादेशः। यद्भि। यद्भि। यजेर्लेटि रूपमनुघत। तस्य तस्य प्रतिवत्तिः न भोगिरो मनुषावत्पुष
मेत्यानमिति च संज्ञा त्वाद्दुत्वाभावः प्रत्ययः स्वरः। निरतिरते नौटि व्यत्ययेन शः सतत्वातो रितीत्वं निघातः। ॥ अ
पत्नीया। त्रीण्यायुषीति। हे जातवेदः जातप्रज्ञ तव त्रीण्यायूंषि त्रिविधानि आज्योषधसोमात्मकान्यन्ना
ति अहोरात्रयाकल्पिता निहे अग्ने तिस्त्र उषसः एकाहाहीनसत्रगताउषोभिमानिन्यः तिस्रो देवताः ते तव आ
जानीर्जनयित्र्यो मातरः यद्वा उषोभिमानिन्यो देवतास्तव आजानीः आमनुजातास्तिस्त्रः स्वसारः तथा च मस्य प्र
त्यमेतः अजामेकारस्य त्यप् जमेकारस्य न्त तमेकारस्तीति ताभिरुषोभिमानिनीभिः देवताभिः देवताभिः
सहितस्त्वं अपवः अस्मा विदीयमानं हविर्लक्षणमन्नं देवानां यद्विषय्यं देवानामग्रयच्छं अप
अनंतरं विद्वान जानस्त्वं यजमानाय शं मयस्सुखहेतुर्भवयोश्च सुखस्यामिश्रयिता च भव तव युष्माद ॥ ३१ ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts